EOS

COMMENTARII

SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDITORES

VICTOR STEFFEN IOANNES WIKARJAK

Volumen LX 1972

Fasciculus 1

WROCŁAW • WARSZAWA • KRAKÓW • GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

EDITORUM CONSILIUM

SOPHIA ABRAMOWICZ, TORUNII
BRONISLAUS BILIŃSKI, ROMAE
MIECISLAUS BROŻEK, CRACOVIAE
CASIMIRUS FELIX KUMANIECKI, VARSAVIAE
GEORGIUS ŁANOWSKI, WRATISLAVIAE
VICTOR STEFFEN, POSNANIAE
IOANNES WIKARJAK, POSNANIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR
POZNAŃ, UL. MARCHLEWSKIEGO 124—126
KATEDRA FILOLOGII KLASYCZNEJ

EDITORUM ADIUTOR
ANDREAS WÓJCIK

Commentarii eduntur sumptibus
Academiae Scientiarum Poloniae

EOS LX 1972

EOS

ORGAN

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

POD REDAKCJĄ

WIKTORA STEFFENA JANA WIKARJAKA

Rocznik LX 1972

WROCŁAW • WARSZAWA • KRAKÓW • GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

EDITORUM CONSILIUM

SOPHIA ABRAMOWICZ, TORUNII
BRONISLAUS BILIŃSKI, ROMAE
MIECISLAUS BROŻEK, CRACOVIAE
CASIMIRUS FELIX KUMANIECKI, VARSAVIAE
GEORGIUS ŁANOWSKI, WRATISLAVIAE
VICTOR STEFFEN, POSNANIAE
IOANNES WIKARJAK, POSNANIAE

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR

POZNAŃ, UL. MARCHLEWSKIEGO 124—126
KATEDRA FILOLOGII KLASYCZNEJ

EDITORUM ADIUTOR
ANDREAS WÓJCIK

Z księgozbioru
Polskiego Towarzystwa Filologicznego

Commentarii eduntur sumptibus
Academiae Scientiarum Poloniae

Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo. Wrocław 1972. Nakład: 400+110 egz. Objętość: ark. wyd. 16,20, ark. druk. 13,88+ +1 wkl., ark. A1 18. Papier druk. sat. kl. III, 70 g, 70×100. Oddano do składania 18 X 1971. Podpisano do druku 31 V 1972. Druk ukończono w czerwcu 1972. Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. 837/71
Cena zł 45.–

EOS

COMMENTARII

SOCIETATIS PHILOLOGAE

POLONORUM

EDITORES

VICTOR STEFFEN IOANNES WIKARJAK

Volumen LX 1972

Z księgozbioru
Polskiego Towarzystwa Filologicznego

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK
1972

Callimacho patrono brevi litterarum genus tamquam in se positum factum est. At aenigmata, quae vituperationum obtectarum speciem induebant, varium in modum animos hominum nimirum afficiebant. Sic e.c. Euripidis fabularum spectatores illi sagaciores reprehensionibus a poeta occultatis certe delectabantur, non nimis tamen — ut aequum erat — Seianus eis gaudebat, suspectarum Phaedri fabularum interpretator infortunatus, quaestionem ad exitum adducturus. Haud tamen sine dubio deerant tales, qui, ut nunc quidem sunt eruntque, sagacitatis omnino expertes, simulatas reprehensiones aequo animo acciperent et commodissime relinquerent. Non omnibus enim prudentia perspicax et ingenii acumen naturae dono datum est.

Cracoviae

culam pronuntiasse dicitur. Probabile tamen est opusculum ita compositum esse, ut quivis canticulam ad rem praesentem posset referre[29].

Sed abhinc usque ad dissertationis finem Italia sola nos occupabit. Iam reipublicae temporibus propriae inscriptionis omissio commendabatur, si quis viros in officiis publicis nobiles carpere ausus est[30]. Inter tenues sane Decimi Laberii reliquias duas exclamationes obtectas offendes, quibus ipse Caesar peti videtur.

1. *Porro, Quirites, libertatem perdimus* (Ex incert. fab. II Ribb.). Ad famosum Caesaris arbitrium referri potest, quo equiti Romano in scaenam erat prodeundum. Id Laberius publice persecutus est.

2. *Necesse est multos timeat, quem multi timent* (ibid. III Ribb.). Et hoc versiculo, ut mea quidem est opinio, eques iudicium in virum principem edidit, non omnibus probatum.

At rem publicam multo peiora Caesarum tempora consecuta sunt, libertati adversa. Ratio tum habenda erat uniuscuiusque verbi facti, imprimis vero scripti: haec et scripta manebant et recitata a multis audiebantur.

Homines in re Romana tum degentes, inter spem metumque suspensi, dominatione principum parum contenti, diversas et prorsus singulares rationes vituperandi quaerebant[31], omnibus tamen ad intellegendum apertas. Pervulgata erat reprehensio, qua imperatores e scaena anonyme carpebantur: sic professiones mythicarum personarum eis tum alludebant, quae infestis Caesarum temporibus Romae et in aula agebantur.

At in provinciis tales vexationes extra poenam esse potuerunt. Sic Philostratus, Apollonii Tyanei biographus, eventum mirabilem enarravit (7, 5), qui in theatro Ephesi accidit. Euripidis *Ion* in scaena dabatur proconsule Romano praesente, iuvene natura timido. Actor illo ipso tempore iambos recitabat de tyranno, qui a vilibus nonnunquam hominibus incommoda pati potest. Apollonius tum proconsulis personae alludens paulo liberius exclamavit: *Verumtamen timidus iste neque Euri-*

---

[29] At in alio Sotadis fragmento (10, 1 D) similis auctoris audacia manifesto se offert: εἰ καὶ βασιλεὺς πέφυκας, ὡς θνητὸς ἄκουσον ... Paulo audacior aequalis paene Phoenix Colophonius videtur, qui Ninum regem mortuum tamen nominatim carpebat (frg. 1 Powell).

[30] Etsi non deerant poetae, qui nominatim Caesarem seu Pompeium vituperare non horrerent.

[31] Apocalypseis huc spectant, Iudaeorum suetum litterarum genus, quarum gravissima Johannis apocalypsis erat (I saec. post Chr. n.): Romae excidium pronuntiabatur, nomen tamen urbis obtectum mansit 11,8; 16, 19: urbs grandis; 13, 1: bestia; 14, 8; 17, 5; 18, 1 sq.: Babylonia).

sophus simul esset (*Resp.* 473 CD), discipulus commode immutavit et quodammodo temperavit, cum doceret philosophiam non solum inutilem, sed prorsus nocentem esse principi. Id ex Themistio (*Or.* 8, 107 D) sequi videtur, ubi, ut verisimile est, fragmenta latent deperditi Aristotelis opusculi, c.i. Περὶ βασιλείας. Sic in *Polit.* 1277 B, 16 sq. Stagirites tamquam Platonem impugnaturus docet principem non solum sapientem, sed etiam usu peritum esse debere. Si vero (ibid. 1278 B, 28 sq.) principi suadet, ut alios in consilium vocet, id veluti turpissimum maledictum in Platonis opiniones collatum esse videtur[12]. Sic vir, qui philosophiam vita magis, quam mente persecutus est, eum, qui in contemplatione potius studia posuerat, vituperationem obtegens carpebat. Meo quidem nomine memorare ausim Aristotelem in his rebus prorsus vilem nonnunquam fuisse, cum e.c. Platonicas species stridoris appellatione dehonestasset (*Anal. poster.* 83 A: εἴδη τερετίσματα... ἐστίν). Magna auctoritas tamen, qua erat Magister, nomen ipsius prodere vetabat.

Quod vero ad opiniones spectat de rerum hominumque natura, quae item obtecte carpebantur, olim St. Schneider, philologus Leopolitanus Polonus, vestigia sibi visus est invenisse vituperationum, quibus sophistarum hac in re rationes petebantur[13]. Sic Artabanus in oratione apud Persarum regem habita (Herod. VII 10 sq.) Solonis placita (cf. I 32: πᾶν ἐστι ἄνθρωπος συμφορή) proferre visus est viro docto de homine natura sua contento et moderato contra Mardonium, tamquam Protagorae asseclam[14]. Demaratus vero orator cum Xerxe praesente disceptat Graeciam pauperem quidem, sed propter sapientiam assecutam esse virtutem, tamquam in eo anonyme carpere videtur Antiphontem sophistam: is enim opinabatur (frg. 128 Blass) inopiam rerumque angustias virtuti repugnare[15].

Si vero anonymas virorum litteratorum reprehensiones pertractamus, non praetereundae sunt profecto eae, quae ex Athenarum scaena et quae Romae sonabant. Apud tragicos Graecos tum nimirum prodibant, cum ab collega seu ab adversario poetae idem momentum ex mythologia

---

[12] Cf. Proust, *o.c.* p. 17; II quoque *Politicorum* librum, quod ad Platonis reprehensionem spectat, vir doctissimus respexit (p. 20 sq.).

[13] Rerum scriptores veteres ex more fontes eorumque auctores omnino non afferre solent nominatim, etsi eosdem critica ratione spectant. Sic Herodt. II 19—23, 4, 36 Hecataei nomen silentio transmisit (cf. H. Diels, Hermes XXII 1887, p. 433), Herodoti Thucydides I 20, 3.

[14] Cf. S. Schneider, *Utajona polemika Herodota z Protagorasem* (De obtecta Herodoti cum Protagora disceptatione), Eos II 1895, p. 18 sq.

[15] Idem, *o.c.* III 1896, p. 49 sq. Parum tamen profecisse vir doct. mihi videtur docens celebrem Periclis professionem (ap. Thuc. II 40, 1: φιλοκαλοῦμεν μὲν μετ' εὐτελείας κτλ.) item Antiphonti adversari (*o.c.* 54), luxuriae eiusque ostentationis fautori.

non vexat (17 sq.), *uxor amans adulterum non admittit* (19 sq., 23 sq.), *virtus pro dote habetur* (21). Simillimas res Tacitus non neglexit, Germanorum agrestium laudator: spectacula et convivia immoderata ignorant, vitia non deridentur (*Germ.* 19), orbitas haudquaquam desideratur (20), libertini in servorum numero habentur (25), singulis uxoribus contenti vivunt (18), adulteria apud eos coercentur (19), fenus ignotum (26).

At Iuvenalis usque cautus mortuos solum carpebat et cum corruptos Romanorum mores barbaris hac in re innocentes opponeret, Romae nomen nunquam afferebat. Sed ab eis, qui in urbe principi Cynicorum consuetudine mores emendatos simulabant, usque ad Sarmatas remotissimos confugere in animo habebat poeta contendebatque (2,1 sq.; 162 sq.) id non facere illos, quos Romani vicissent; iudicium, quod Weidneri editoris (1889) opinione veluti signo esse potest Taciti *Germaniae*.

V

Vituperationes obtectae certissime numero pauciores, quam illae manifestae in litteris veterum occurrebant. Obtectarum partem solum in hoc libello afferre nobis contigit. Ad paucitatem vero, quam tractavimus, redactae sunt ideo, quoniam non omnes sane praesto sunt nobis relationes ac necessitudines, olim inter iudices eosque, qui eorum iudico examinabantur, intercedentes. Sic e.c. tragicorum poetarum vituperationes tum equidem eruere possumus, si fabula a collega adversario composita, in quem quis invehitur, aut saltem talis fabulae fragmenta aetatem nostram tulerunt.

In exitu dissertationis causam denique et rationem praecipuam vituperationum obtectarum monstrare placuit, quae quidem in litteris antiquis mediocri solum auctoritate omnino gaudebant. Atque ante omnia potentiorum timor maximo erat momento ad eius modi reprehensiones componendas: Κρείσσων γὰρ βασιλεύς, ὅτε χώσεται ἀνδρὶ χέρηι... Interdum etiam magistri auctoritas gravis ad dissimulatas invectivas impellebat discipulum, praesertim cum ipse eius inventis utebatur et doctrina.

Maximam tamen vim, ut mihi quidem videtur, nativum quoddam habuit Graecorum studium ad aenigmata et ambages dissolvenda, veluti opus intestinum litterarum operibus interdum imposita. Nonne in simplici iam Hesiodi fabula acerba in oppressores verba latebant? Sermonem perplexum Theognis postea proposuit, in celebri illo versu (681):

ταῦτά μοι ἠνίχθω, κεκρυμμένα τοῖσ ἀγαθοῖσιν,

scilicet sociis ad dissolvendum apta atque sapientioribus inimicorum.

Ad communem tamen gratiam et ad summum gradum griphus Hellenistica aetate pervenit, omnis dissimulationis exemplar et forma, qui

gaudebat, sibique ipsi templa erigebat atque etiam in Oriente sepulcro datus est? [24].

At victoriis plenissime ab Alexandro partis et praematura morte, qua terris ereptus est rex iuvenis, callide ad Romanos carpendos abutebantur auctores, rerum dominis infensi. Iamdudum [25] Theonem rhetorem ipse attuleram Quintiliano aequalem, qui (II 110, 27 sq. Sp.) ex praeteritis futura praevidere discipulis suadebat atque exempli gratia hanc proponebat causam: εἴ τις λέγοι περὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος, τί δ' ἂν ἔπραξε τηλικαῦτα καὶ τοσαῦτα ἔθνη καταστρεψάμενος, εἰ μικρὸν ἔτι ἐπεβίω χρόνον; Romanis instare videtur rhetor, quorum tamen nomen apponere haudquaquam nimirum apponere ausus est.

Quod tamen Plutarchus φιλορώμαιος et Romanorum imperio postea reconciliatus eandem quaestionem iuvenis commendabat, mirum (scil. in diatriba c.i. *De Alexandri virtute seu fortitudine* 1,8): εἰ δὲ μὴ ταχέως... Ἀλέξανδρον ἀνεκαλέσατο δαίμων, εἷς ἂν νόμος ἅπαντας ἀνθρώπους ἐπέβλεπε δαίμων... νῦν δὲ γῆς ἀνέλιον μέρος ἔμεινεν, ὅσον Ἀλέξανδρον οὐκ εἶδεν [26]. Romanos non appellavit, quorum causa maxime hac aetate agebatur [27]. Sed Lucianus quoque, qui nonnisi in *Nigrino* Romanos carpserat, Alexandrum contemptim de Occidente loqui iussit in *Dialogis mort.* 12,6: „nihil grande praestitissem Italia incruente capta ...", ἀλλ' οὐκ ἀξιόμαχα ἔδοξέ μοι ταῦτα,

Atque de Alexandro hactenus.

Ex Alexandrinorum hominum temporibus Sotades procax nobis restat (II saec. a. Chr. n. exeuntis), immodica erga satrapen audacia omnibus notus, quae Cynicorum παρρησίαν in mentem revocabat [28]: Ionica, quae ita appellabatur, canticula Ptolemaei II matrimonium cum eius propria sorore contractum irridebat. Unicus tantummodo versus, obscoenitate insignis ab Athenaeo (14, 621 A) servatus est. Sed fragmenti brevitas coniecturam facere vix permittit satrapen nominatim obiurgatum esse. Auctor insolens, saluti suae prospiciens usque Antiochiae canti-

---

[24] Cf. Euhem. frg. 2,8 Jac. (= Diod. 4,8 sq.); frg. 3 Jac. (= Diod. 5, 46, 3); M. Brożek, *Euhemera Hiera anagraphe*, Meander XXIV 1969, p. 485 sq.

[25] Eos XXIX 1926, p. 204.

[26] At ap. Trogum (Iust. XII 16,11) singularem prorsus colorem duxit elocutio: *cum nullo umquam hoste congressus est*, scil. Alexander, *quem non vicerit ... nullam gentem adiit, quam non calcaverit.*

[27] Sed non desunt profecto Romani in altera Plutarchi quoque diatriba (*De Romanorum fortuna*) nomine appellati, quibus praematura mors Alexandri, tamquam summa felicitas praedicatur. Id vero commentum, Romanis infensum, ineptum prorsus esset, nisi auctor vere Romanus, qui *Catalepton* composuit, eandem rem his exposuisset: *hic reges Asiae fregerat ... hic grave servitium tibi ... Roma ferebat* (3, 4).

[28] Cf. Nachod, RE II 5 (1927), col. 1207 sq.

expulsus quattuordecim fere annos exsul voluntarius magistratibus Romanis se subducebat[35], sedem et domicilium saepius mutabat, ἀλήτης, ἄοικος, ἀνέστιος (I 36,8). Philostratus biographus id quidem profitetur: τοῦ φανεροῦ ἐξέστη κλέπτων ἑαυτόν. Et revera varia tum officia operarius manibus praestabat balneatorius, hortulanus, ad inopiam redactus etiam mendicabat. Ea, quae tum perceperat, saepius postea memoria repetebat[36]. Domitiano demum mortuo dissimulationem sui intermittere potuit.

Tali disciplina instructus Dio non paucas sane vituperationes prompte obtegere sciebat: ea enim, quae exsul exaravit, eximiam prudentiam et cautionem scriptoris postulabant. Miseram tyranni fortunam Xenophon olim in *Hierone* descripsit. Si tamen Dio idem in or. 6,35—59 tractabat, quicunque eam cognoverat, sine dubio Domitiani persona ei succurrebat, cuius nomen ne semel quidem ab auctore appellatum est[37]. Idem procul dubio in mentionibus regi Persarum datis Dio sequitur (ibid. § 56; or. 14,20 sq.). Sin autem in or. 21,10 legimus omnes sibi optare, ut etiam nunc Nero vita gaudeat, ea quoque incursionibus Domitiano vituperando destinatis possunt adnumerari (cf. Arnim, *o.c.* p. 293).

Praeterea non aliter atque Seneca supra laudatus Dio ad fabularum commenta interdum confugiebat, quibus usus ad Domitianum carpendum oblique ac dissimulanter erumpebat. Cynicorum sectator, quorum doctrinam usque ad finem vitae profitebatur, Herculem patronum sibi sumpsit, qui aeque permultas terras peragrabat varia praestans opera. Inde, si in or. 8,29.30 Dio de iniquo Eurysthei erga Herculem animo narrat, facile Chrysostomus ipse in mentem venit a tyranno oppressus[38].

Sed talem dissimulationem iam aliis in locis adhibuisse videtur Dio. Sic in or. 18 res cuiusdam oppidi commemoravit, quod magistratus Romani male regunt: nomen tamen oppidi desideratur. Quae occultatio mox in consuetudinem venit ita, ut non solum ad principem castigandum scriptor ea uteretur. Postea e.c. Athenas non appellatas vituperavit: in *Rhodiaca* (21,18) rhetor incolas laudibus extollit, quod veram Graecorum dignitatem (ἀξίωμα) usque ad hodiernum diem salvam praestiterunt, cum alii, qui initio pulcherrimam victoriam reportaverant, postea propter invidiam ac litigandi cupiditatem in vitia conversi essent. At vituperatio Athenarum dissimulata multo evidentius sub finem orationis comparet

---

[35] H. v. Arnim, *Leben u. Werke des Dion v. Prusa*, Berlin 1898, p. 231, sq., 247 sq.; Sinko, *o.c.* III 1, 1951, p. 337, sq.

[36] Testimonia non pauca Arnim affert, *o.c.* p. 247 sq.

[37] Attamen opinio est Arnimii, *o.c.* p. 261, opusculum vivo etiam imperatore conscriptum esse.

[38] Arnim, *o.c.* p. 277, ad or. 66, 5 quoque provocavit, scil. ad mentionem de Pelopidarum sceleribus nefandis, quae totius gentis pernicies secuta est: Dio alludere visus est ad Flaviorum et antehac ad Iuliae gentis interitum a Domitiano et a Nerone commissum.

Bibaculo versiculi et Caesaris aut Pompei reprehensiones, qui nomine appellabantur, quodammodo impunitae fuerunt et liberae. Horatius quoque inimicis non pepercit (e.c. Maevio, *Epod.* 10, multisque aliis personis, *Sat.* I 2).

At alia vituperationum species in eo constabat, ut quo reprehensio melius succederet, comparatio (σύγκρισις) adhiberetur. Hanc postea Aphthonius artis rhetoricae scriptor hisce verbis definivit (Προγύμν. 10; 42, 12 sq. Sp.): Σύγκρισίς ἐστι λόγος συνάγων τῷ παραβαλλομένῳ τὸ μεῖζον ἢ τὸ ἴσον. Δεῖ δὲ συγκρίνειν ἢ φαῦλα φαύλοις... ἢ μικρὰ παραθεῖναι τοῖς μείζοσι. Idem Quintilianus *l.* II 4,21[2]: *id, quod accusabatur, aut cum maiore aut ... cum pari comparabatur.* Quae exemplis liceat mihi illustrare.

1. Igitur ambo, qui vituperationem subeunt, tamquam iniqui et absurdi aestimantur (comparatio cum pari, ἴσον ἴσῳ). Sic in Stesichori fabula (apud Aristot. *Rhet.* II 20) Himerae incolae inconsulte acturi erant, non aliter atque equus ille, qui frenum passus est sibi imponi: οὕτω καὶ ὑμεῖς ὁρᾶτε... μὴ.. ταὐτὰ πάθητε τῷ ἵππῳ. Eodem artificio usus Menenius Agrippa (apud Livium II 32,8 sq.) coram plebeis rebellibus singula corporis membra contra ventrem pugnantia vituperavit: *comparando hinc, quam intestina corporis seditio similis esset irae plebis in patres, flexisse mentes hominum* traditur[3]. Horatium (*Sat.* I 1,69 sq.) addo, qui cum homini avaro fabellam de Tantalo attulerit, pergit: *mutato nomine de te fabula narratur.* Similiter comparationis adiumento usus hominum desidiam Venusinus vituperavit (*Ep.* I 2,41 sq.): *vivendi qui recte prorogat horam, rusticus exspectat dum defluat amnis ...*

2. Comparatio cum maiore restat (παραβαλλόμενον τὸ μεῖζον). Hanc vituperandi speciem Nestor Homericus non conscius adhibuit: ἤδη γάρ ποτ' ἐγὼ καὶ ἀρείοσιν ἠέ περ' ὑμῖν ἀνδράσιν ὡμίλησα ... καὶ μέν μεν βουλέων ξυνίεν πείθοντό τε μύθῳ (A 260, 273 sq.).

Reprehensiones, quas supra attuli, non exponunt profecto omnia, quae veteres in vituperationibus componendis praestare potuerunt. Atque vituperationes proximae ipsumque adversarium petentes ideo a me appositae sunt, quo magis conspicuae fierent dissimulatae illae obtectaeque castigationes. His itaque vituperationibus sine nomine castigati vulgatis hanc dissertationem dare placuit. Peculiare illud vituperationis genus non fugit profecto eos veteres scriptores doctos, qui artem rhetoricam ratione cognitam habuerunt. Memoratur e.c. a Menandro rhetore (Περὶ ἐπιδεικτικῶν, III, p. 391 sq. Sp.) hisce verbis: ἀποσκώψεις δὲ

---

[2] Quintilianum laudo sec. G. Reichelium, *Quaestiones progymnasmaticae*, Leipzig 1909, p. 27.

[3] In exemplis, quae attuli, ἄλογα quoque in comparationem deducta sunt, de quibus Aphthon. *l.c.* 9. II 40, 6 Sp.: δεῖ ψέγειν καὶ ... ἄλογα ζῷα.

πολλάκις ἀνωνύμως ὑπογράφων τὸ πρόσωπον, i.e alienam supponens personam[4].

Vituperationes dissimulatae ad varias res condicionesque humanas referebantur, quas deinceps percensere placet.

I

Privatae nonnumquam offensiones agebantur et vituperationem concitabat inimicus, quem quis suo nomine oderat. Notatu dignum videtur hoc vituperationum genus fere eodem tempore una cum lyricorum carminibus in litteris antiquis apparuisse. Primum apud Archilochum protervum occurrit, qui immodeste in socerum irritum eiusque generum futurum invectus est (frg. 81—93 D), fabula obtectus ipse acerba de simia et vulpe[5]. At poeta vexationibus infamatus in alium quoque inimicum haudquaquam nominatum incurrit, qui fidem non praestitisse reprehenditur (frg. pap. 79). Exsecrationes hisce concludit poeta (v. 12 sq.): ταῦτ' ἐθέλοιμ' ἰδεῖν, ὅς μ' ἠδίκησε, λ[ὰ]ξ δ' ἐφ' ὁρκίοις ἔβη τὸ πρὶν ἑταῖρος [ἐ]-ών....[6].

Ad Alexandrinam, quam ita appellamus, aetatem Euphorionis (III saec. a. Chr. n.) *Chiliades* pertinent; his dissimulatae continentur et propria inscriptione carentes devotiones hominum, qui pecunias sibi a poeta concreditas interceperint. Huc detestationes etiam spectant furis anonymi cuiusdam, qui poculum Euphorionis subduxisse perhibetur (frg. 8 Pow.). Quae poematia etsi ficta et commenticia tantum essent, utcumque se res habet, certum et definitum nobis praebent litterarum genus, cui describendo intenti sumus.

Ex Augusti saeculo Horatium liceat apponere, apud quem novicii divitis anonymi vituperatio in *Epod.* 10 legitur, ante omnes tamen Ovidium. Poeta Sulmonensis ideam Alexandrinam, qua aliena poetici ingenii sollertia vituperabatur, ad adversarium quendam, olim amicum, castigandum deflexit. Quare eadem fere condicione poeta Romanus fuisse videtur atque Archilochus, ut ex eius fragmento 79 patet supra apposito. At hominem in *Ibide* ab Ovidio impugnatum fictam non fuisse personam ex quibusdam carminibus elucere videtur antea compositis, ut ex *Tr.* III 11,1; 31; 35. Ovidius haesitare videtur, an nomen hominis, cui propria

---

[4] Adiectivum ἀνώνυμος alienam quoque apud Graecos designat personam, cuius nomen variis de causis obtegendum erat; cf. Lucian. *Lexiph.* 10 de sacerdotibus gradus superioris: ἀνώνυμοί τε εἰσὶ καὶ οὐκέτι ὀνομαστοί.

[5] Fabula tamquam armis Archilochus saepius utebatur (frg. 89—97 D); v. T. Sinko, *Literatura grecka* (Graecarum litterarum historia), I 1, Kraków 1931, p. 238.

[6] Hanc dissimulatam invectivam postea Horatius in usum suum convertit in *Epod.* 10, ubi tamen nominaliter vituperatus est Maevius poetaster, poetae aequalis.

Ibim laudare licet, quod carmen non solum propria inscriptione caret, sed etiam vituperati persona adhuc non est nobis certe cognita. Per integrum antiquae aetatis tempus usque ad ipsum Sudae librum, diu in posterioribus etiam saeculis prima poematis persona idque castigata Apollonius Rhodius habebatur (id pro certo e.c. Wilamowitzius habuit). Hodie tamen post permulta et miranda doctorum inventa, ex omni parte probata patuit rem non ita certam esse: e.c. Th. Sinko noster „non liquet" illud professus est, F. Spiro autem censuit Callimachi atque Apollonii inimicitias fictas prorsus et commenticias esse. Id profecto dubitari non debet, quin Callimachus mythologiae exemplis usus (non aliter atque postea Ovidius) in criticum quendam obtecte invectus sit; id quod nobis quidem maximi est momenti, dum vituperationes indagamus anonymas. Callimacho nimirum invidiosi iudices litterati atque aemuli invidia ardentes nunquam defuerunt. Quos in II *Aetiorum* prologo, secundae editioni addito, confecit, Telchinumque, i.e. maleficorum appellatione dehonestavit. Quorum nomina, quamvis non omnium, coniectura tantum a viris doctis augurabantur. Ad eosdem (si non ad Apollonium Rhodium) alludit epilogus hymni in Apollinis honorem compositi (2, II 105 sq.), discrepantibus omnino opinionibus confertus, ubi in ipsa poematis calce Invidia (Φθόνος) ab auctore impugnatur: eadem enim deo praesente brevia deridet poematia, sed calcis ictu ab Apolline ipso dimittitur. Aeque in I. Iambo poetae vituperati fere non nominantur.

Non est omittendum et Herondae *Somnium* (VIII), quod allegoria nonnihil obscuratum aemulos invidiosos non nominatos improbare videtur: illi enim carmina (71: τὰ μέλεα) poetae carpere solent[19].

In postrema capitis parte Romani subiungendi sunt vituperatores litterati, quorum Terentius in uno quoque comoediarum prologo contra inimicos confligit. Nullius tamen attulit nomen, Luscium autem adversarium principalem malevoli poetae vocabulo insignivit (*Heautontim.* 22; *Andr.* 6)[20]. Item Martialis prudens nunquam nomina tradit eorum, quos improbavit (II 23,1)[21]:

> Non dicam, licet usque me rogetis,
> Quis sit Postumus in meo libello ...

---

[19] Ad Herondam animum meum V. Steffen, collega doctissimus, amicissime advertit, qui *Somnio* peculiarem ipse olim dedit disserationem (Prace Komisji Filolog. Tow. Poznańskiego Przyjaciół Nauk, vol. XI, fasc. 3, 1948, p. 65—82).

[20] Cf. Atkinson, *o.c.* II, p. 5 sq.; nunc M. Brożek, *Terencjusz i jego komedie* (De Terentio eiusque comoediis), Wratislaviae 1960, p. 77, 97, 103, 109, 129, 208—209.

[21] Res non paucis illustrata est exemplis a L. Friedlaendero editore (Praef. p. 22; K. Morawski, *Od Augusta do czasów Hadriana* (Ab Augusto usque ad Hadriani tempora), Kraków 1919, p. 170; M. Schanz, *Gesch. d. röm. Litteratur*³, München 1913, p. 187.

trojańskiego. Diomedes zgłasza się na wyprawę powiadając, że zmusza go do tego „serce i odważny duch" (X 220). Równocześnie wyraża przekonanie, że towarzystwo drugiego człowieka doda mu odwagi (X 223), ale zaraz, jakby dla usprawiedliwienia, wspomina i o innych korzyściach wynikających z wyprawy we dwójkę. Kiedy dwóch ludzi idzie, powiada, na pewno któryś dostrzeże jakąś korzystną sposobność. Człowiek zaś samotny „nie dość jest zaradny i myśl jego wątła". Gdyby bohaterowie kierowali się wyłącznie siłą fizyczną, Diomedes nie rozważałby w ten sposób całej sprawy, nie czułby jakiegoś wewnętrznego lęku, który nakazuje zabierać towarzysza. Diomedes jest zdolny wybrać się na tę niebezpieczną wyprawę tylko dzięki posiadanej dzielności. Na towarzysza wybiera Odyseusza, motywując to tym, że Odyseusz posiada także „śmiałe serce i dzielnego ducha" (X 244). Rzecz jasna, że sama sprawność fizyczna i cielesna siła nie rokowałyby wielkich szans na powodzenie w tak niebezpiecznej wyprawie, gdyby bohaterom zabrakło dzielności. Bez zapału, odwagi i dzielnego ducha nie byliby bohaterowie zdolni do tak znakomitych czynów. Walczą oni nie tylko z wrogiem, ale często najpierw muszą pokonać własny strach, aby stanąć w szranki. Po wewnętrznej walce poczucie własnej siły, chęć zdobycia sławy, a przede wszystkim dzielność bohatera i jego odwaga pchają go na plac boju.

Prócz sprawności fizycznej połączonej z męstwem i dzielnością, jak to wynika z cytowanego miejsca o Perifetesie, ἀρετή oznacza również pewne umysłowe właściwości. Krokiewicz[6], chociaż nie powołuje się na to miejsce, przyznaje, że „ἀρετή ... objawiała się w mądrych słowach i celnych radach". Buchholz[7] w ogóle w ἀρετή widzi tylko „kriegerische Tapferkeit" i podobnie jak Adkins[8] do ἀρετή odnosi wyłącznie v. 643, a pomija następny, który z poprzednim łączy się w jedną całość przy pomocy spójnika καί. Παντοῖαι ἀρεταί to nie tylko zręczność okazywana w biegu i w walce, ale to także umiejętność korzystania z rozumu na użytek ogólny. Nie ma jednak żadnej podstawy, aby to miejsce interpretować w ten sposób, jak to czyni Jaeger[9], który stwierdza: „W dziełach Homera zaledwie raz lub drugi rozumie się — i to w młodszych partiach — pod słowem arete moralne i duchowe właściwości". Użycie przez Homera rzeczownika νόος i odniesienie go do ἀρετή nie implikuje samo przez się

---

[6] A. Krokiewicz, *o.c.* s. 59.

[7] E. Buchholz, *Die homerischen Realien*, III 2, Leipzig 1885, s. 122: „Vielmehr bedeutet das Wort (sc. ἀρετή) bei Homer Kraft, Gewandtheit, Muth, überhaupt Vorzug oder Tüchtigkeit, insbesondere aber kriegerische Tapferkeit".

[8] A. W. H. Adkins, *Merit and Responsibility*, Oxford 1960, s. 32: „Again one Periphetes of Mycenae possesses «all manner of aretai both in fleetness of foot and in fighting»."

[9] Jaeger, *o.c.* s. 38.

Eos LX 1972

DE DISSIMULATIS APUD VETERES OBTECTISQUE VITUPERATIONIBUS

Scripsit

GEORGIUS SCHNAYDER

Vituperatio utpote animi agitatio motusque paene fortuitus, acri iudicio actionem ab homine susceptam percensentis, multo prius in veterum litteris apparuit, antequam ψόγος ad artis praecepta revocatus est a rhetoribus doctis Caesarum aetate. Sic itaque usus artem praecessit, ut id in vera vita saepenumero fieri solet.

Vituperatio etiam nativa arteque carens nonnullas species formasque iamdudum induebat. Saepissime obiurgator ipsam vituperati personam nominatim adibat. Thersites ἀκριτόμυθος ad Troiam in summum militiae magistrum coram omnibus graviter invectus est (B 225 sq.), mox ab Ulixe castigatus et ipse (246 sq.). Post aliquot saecula ex Atheniensium scaena comica civitatis rectores et principes nominatim ac publice castigabantur. Cleonem Aristophanes (*Equit.* 304) hominis scelesti nomine dehonestavit, quattuor fabulis Euripidem deridebat, Phrynichus (frg. 69) Lamprum, artis musicae peritissimum, ludibrio habuit, nomine ipsius haudquaquam omisso, Teleclides (frg. 42-44) Periclem ipsum, Eupolis (frg. 146) Protagoram[1]. Quae ἰαμβικὴ ἰδέα ab Aristotele (*Poet.* V 2.1449 b) parum probata, irritis paene Atheniensium legibus aegre coercebatur. Poetarum Atheniensium Crates prior (451) lascivia abstinuit.

Etiam „Italum acetum" multis modis a Romanorum republica continebatur. Attamen Naevius poeta Metellos opibus potentes nonnihil carpsit. Morem Lucilius revocavit, cum proceres nonnullos nominatim obiurgabat. Posterioribus tamen poetis, ut Catoni, Licinio Calvo, Furio

---

[1] Extra ea, ut Plut. *Per.* 5 tradit, Io minime eleganter Periclem aggressus est, postea vero et Plutarchus, *De Stoicorum repugn.* 1—5, nominatim quosdam philosophos principes castigavit, cum aliud docerent, aliud autem agerent. At non solum homines singuli reprehensione opprimebantur: Demosthenes Athenienses propter garrulitatem et inertiam in rebus publicis manifestam generatim vituperavit (or. 4), universe praecessores suos in philosophia — Protagoras (ap. Plat. *Protag.* 316 D, 317 B, 318 D sq.).

tum maxime notabilius exponitur, si cum apertis aliorum vituperationibus confertur. Sic e.c. Athenarum laudes, quae apud Trogum (Just. II 6,2) leguntur, uno quoque verbo Romanos nimirum offendebant. Auctor enim docuit Athenienses, non ut ceterae gentes, a sordidis initiis ad summa crevisse ... non advenas neque passim collectam colluviem urbi originem dedisse, sed eidem innatos esse solo, quod incolerent. Non aliter Nicaeenses apud Dionem Chrysostomum gloriantur (39,1) urbem non ex civibus peregrinis incrementum cepisse, sed ex praestantibus constare Graecis ac Macedonibus[41]. Vituperationem conspicuam ea demum reddunt, quae Sallustius (*Hist.* IV 17) Mithridatem, Romae obiurgatorem, proferre iussit: *convenas olim sine patria* ... (cf. eiusdem regis magniloquentiam apud Trogum-Just. XXVIII 7,1: *se* ... *clariorem illa colluvie convenarum*). Memoratu digni sunt Dionysii quoque Halicarnassensis loci (*A. R.* I 4) de rerum scriptore quodam, qui Parthorum instinctu in vulgus efferebat Romae conditorem vagos erraticosque homines, patria carentes, ad se traxisse (I 5,1; 89,1; VII 70,1)[42].

Etiam ἀπὸ ὀνομάτων (cf. Theon II 111,3 sq.) homines vituperabantur. Cum vero Libanius Antiochiae patriae urbis reges ideo laudibus extulit, quod celebrata nomina, ut Σωτήρ, Θεός aut Καλλίνικος accepissent nescio an eadem in animo habuerit, quae Trogus (Just. XXXVIII 6,7) Mithridatem infestissimum contendere iussisset: *se Romanos odisse, quia ipsi tales reges habuerint, quorum etiam nominibus erubescant*[43].

At multo mitiore oratione ei Graecorum utebantur, quorum animus in rerum dominos offensus paulo est mitigatus. Sic apud Lucianum propria Romae reprehensio initium capit (*Nigr.* 12) ab Athenarum laudibus, a quibus cultus et humanitas imprimis colitur; nullo tamen loco Romae nomen ab auctore allatum est. Non remotae sunt a suspicione Atheniensium praedicationes, qui societati et caritati humanae curam admovisse obiter a Plutarcho memorantur (*V. Aristid.* fin.).

Sed, ut iam monuimus, inter obtectas vituperationes minime desunt et virorum mere Romanorum voces, a quibus corrupti propriae societatis mores oblique correpti sunt. Pulcherrimam tum faciunt morum imaginem apud gentes paene barbaras conspicuam rationemque rectae vitae praedicare solent[44]. Itaque Horatius *Carm.* III 24,9 sq. admonet haec: *Campestres melius Scythae ... vivunt et rigidi Getae. Apud quos noverca privignos*

---

[41] Atque Graeca Rhodiorum origo ab Aristide, quamvis Romanorum laudatore notata, suspicionem quandam suggerit (or. 44, 839, 396).

[42] Cf. G. Schnayder, *Quibus conviciis alienigenae Romanos carpserint*, Archiwum Pol. Akad. Umiejętności, nr 7, Cracoviae 1928, p. 12,13.

[43] Cf. idem, *l.c.* 9.

[44] Initium hac in re indaganda A. Riese olim fecit, scil. in celebri libro, iam dudum, a. 1875, publici iuris facto.

Quod ad heroica poemata spectat, Martialis Callimachi opinionem sequitur: ἐχθαίρω τὸ ποίημα τὸ κυκλικόν, insolitas praeterea componendi formas inflataque deridet epica carmina[22], oblique Statii tangens *Thebaida* e.c. XIV 1,11 sq.:

> Vis scribam Thebas Troiamve, malasque Mycenas?
> „Lude", inquis, „nucibus" ...

(cf. quoque IV 49,8; IX 50).

III

Ad vituperationum speciem maioris momenti transimus, scilicet ad invectivas, quae ad res veras pertinebant et ad civium condiciones, in quibus vivebatur. Civitatum status et necessitates omnibus tum impositae saepenumero dubitationes movebant adversamque hominum voluntatem. Quidquid inde irarum fuit, in dominantium reprehensionem transire solebat. Sed vituperantis securitas ad arcana nimirum et ad silenda adhibenda cogebat.

Priusquam tamen ad personas ex rerum gestarum historia notas descendemus, fabulosum quoddam non praetermittendum visum est. Celeberrimum chori carmen I, quod in Sophoclea *Antigona* legitur, non videtur omnino seiunctum esse ab eis, quae in scaena agebantur. Itaque post Creontis minas, quibus Polynicis sepultor audax petebatur, chorus ingenium hominis intrepidum laudibus extollit. Cum vero in calce (368 sq.) praedicatur ille νόμους γεραίρων χθονὸς θεῶν τ' ἔνορκον δίκαν, confessio ad haecce regis minantia verba alludere videtur (207 sq.): κοὔποτ' ἔκ γ' ἐμοῦ τιμῇ προέξουσ' οἱ κακοὶ τῶν ἐνδίκων.

Si nunc a fabulis ad facta venimus, Euhemeri Hellenistici conceptio quaedam notabilis animum in se convertit, qui Alexandro Magno iam mortuo opus exarabat Iovisque cultum celebrare ac divulgare studebat dei, etiam inter mortales morantis. In quibus regem fortasse illustrem scriptor in animo habuit, quem in deorum numero collocatum obtecte deridere voluisse visus est O. Gruppio, religionis antiquae aestimatori celeberrimo[23]: ipse enim Euhemerus a principum consecratione omnino abhorrebat. Nonne Alexander non aliter atque deorum pater in Orientem profectus est, ubi nationes non paucas quidem subegit, ubique dei honoribus

---

[22] 8, 3; 10, 4; cf. Atkinson, *o.c.* p. 300.

[23] Scil. in opere c. i. *Griech. Kulte*, I, p. 16 sq.; ceterum conceptio a viris doctis non semper accipiebatur; quam tamen T. Sinko noster probabilem esse putabat, *o.c.* II 1 (1947), p. 173; cf. M. Brożek, *Euhemeros*, Meander XXV 1970, p. 261, adn. 37.

moralnego charakteru ἀρετή[10]. Posługiwanie się rozumem nie dowodzi istnienia moralności i moralnego postępowania. Najlepiej treść słowa νόος wyjaśnia nam XIII ks. *Iliady*, kiedy to Polydamas polemizuje z Hektorem, zarzucając mu, że chce być również w obmyślaniu walk mądrzejszy od innych, skoro bóg uczynił go najświetniejszym wojownikiem (726—728). Polydamas wyjaśnia (729—734):

ἀλλ' οὔ πως ἅμα πάντα δυνήσεαι αὐτὸς ἑλέσθαι·
ἄλλῳ μὲν γὰρ ἔδωκε θεὸς πολεμήια ἔργα,
ἄλλῳ δ' ἐν στήθεσσι τιθεῖ νόον εὐρύοπα Ζεὺς
ἐσθλόν, τοῦ δέ τε πολλοὶ ἐπαυρίσκοντ' ἄνθρωποι,
καί τε πολέας ἐσάωσε, μάλιστα δὲ καὐτὸς ἀνέγνω.

Ze słów Polydamasa dowiadujemy się, że dawcą rozumu jest Dzeus[11], który jednym daje umiejętność dokonywania znakomitych czynów, innym zaś dar szlachetnego rozumu. Zostają tutaj wyraźnie rozdzielone te dwie umiejętności. Polydamas wskazuje, że przecież dzięki posiadanemu rozumowi, co wiele ludzi może poświadczyć, ocala się miasta, a ludziom przynosi się ratunek. Rozum w argumentacji Polydamasa ma wielkie znaczenie. Może się przyczynić do militarnego sukcesu. Cała ta scena wskazuje wyraźnie, że bohaterowie tacy jak Hektor nie przywiązują zbyt wielkiej wagi do umysłowych zalet, które zapewne przejawiały się w dawaniu dobrych i pożytecznych rad i mogły mieć wpływ na przebieg wojny. Tak też należy rozumieć słowo νόος w odniesieniu do Perifetesa. Był on po prostu dobrym doradcą.

Warto podkreślić, że człowiek nie może utracić posiadanego rozumu. I tak towarzysze Odyseusza, chociaż zostali przemienieni przez Kirkę w świnie i zmienili swą postać, to jednak rozum zachowali nietknięty (*Od.* X 240). Również śmierć nie dotknęła rozumu Tejrezjasza (*Od.* X 494n). Jako dar Dzeusa jest νόος tą cząstką natury, której nie można zniszczyć, jest jakoby jaźnią, wykładnikiem ludzkiej osobowości. Rozum ludzki nie może jednak zgłębić mądrości życia. Jest on całkowicie uzależniony od woli ojca bogów i ludzi (*Od.* XVIII 136n.). Człowiek jednak uważa, że nic złego go spotkać nie może (ibid. 133):

---

[10] O moralnym znaczeniu ἀρετή u Homera trudno w ogóle mówić. Nie ma żadnego uzasadnienia twierdzenie Krokiewicza (*o.c.* s. 63), że u Homera „cnota siły cielesnej nie jest etycznie oszlifowana". Ἀρετή moralnego znaczenia nabiera dopiero w drugiej połowie V wieku pne. Tak sądzi Buchholz (*o.c.* s. 123): „Von einer späteren Bedeutung «Tugend» im moralischen Sinne tritt bei Homer nicht einmal ein schwaches Symptom hervor". Na s. 133 twierdzi jednak: „die homerische ἀρετή hat in der That schon einen, wenn auch nur schwachen, ethischen Anflug", opierając swoje twierdzenie na *Il.* XII 243, gdzie Hektor zagrzewa do walki w obronie ojczyzny.

[11] Por. *Od.* I 347 nn.; XVI 197.

kryteria oceny będą różne w różnych epokach i warunkach. Jest rzeczą zupełnie zrozumiałą, że w sytuacjach przedstawionych w *Iliadzie*, w okresie wędrówek ludów i ciągłych zmagań o utrwalenie władzy, liczą się jednostki silne, zdolne przełamać piętrzące się przed nimi niebezpieczeństwa i doprowadzić swoje zamierzenia do pomyślnego końca, aby zdobyć zasłużoną cześć. Dokonanie sławnych i wielkich czynów jest celem bohaterów *Iliady*, który jest możliwy do osiągnięcia dzięki odpowiedniemu wychowaniu, jak dowiadujemy się z mowy Fojniksa, wygłoszonej do zagniewanego Achillesa. Fojniks przybył pod Troję z Achillesem, aby zrobić z niego πρηκτῆρα ἔργων — „człowieka czynu" (*Il.* IX 443). Wiadomo jednak, że zostać „wykonawcą czynów", a tym bardziej czynów zdumiewających, bo tylko takie znajdują uznanie w oczach bohaterów *Iliady*, nie jest rzeczą łatwą. Trzeba przede wszystkim posiadać odpowiednie dyspozycje psychiczne i fizyczne; fizyczną siłę i sprawność, męstwo i dzielność. Bohaterowie *Iliady* posiadali takie dyspozycje i odpowiednie cechy charakteru. Wszystkie one zawierały się w terminie ἀρετή, który służył do określenia fizycznej (siły), duchowej (dzielność) i intelektualnej (zdolność dawania dobrej i skutecznej rady) przydatności człowieka w czasie prowadzenia wojny. Z *Iliady* XV 641nn. dowiadujemy się, że Perifetes Mykeńczyk

> τοῦ γένετ' ἐκ πατρὸς πολὺ χείρονος υἱὸς ἀμείνων
> παντοίας ἀρετάς, ἠμὲν πόδας ἠδὲ μάχεσθαι,
> καὶ νόον ἐν πρώτοισι Μυκηναίων ἐτέτυκτο.

Zacytowane powyżej miejsce najlepiej ilustruje ideał bohaterów epoki trojańskiej, ideał zamknięty w pojęciu ἀρετή, która, jak widać, obejmowała w pierwszym rzędzie zdolność bojową i zręczność fizyczną. Perifetes jest lepszy od swego ojca. Uczynił większe postępy na drodze osiągnięcia ἀρετή, był dzielniejszy (ἀμείνων), a jego rady przynosiły zapewne większy pożytek. Nie był jednak Perifetes ἄριστος i nie dorównywał największym bohaterom pod Troją. Żeby mógł w ogóle uczestniczyć w walce, musiał niewątpliwie posiadać odpowiednią siłę fizyczną i zręczność we władaniu bronią. Nie są to wszakże jedyne zalety dobrego żołnierza, o czym zapomina A. Krokiewicz[5]. I chociaż podkreśla on psychofizyczny charakter siły cielesnej, to jednak pominął tak ważną cechę, jaką jest dzielność, bez której w większości wypadków osiągnięcie sławnych czynów przez bohaterów *Iliady* byłoby wręcz niemożliwe.

Homer zresztą sam wskazuje na dzielność bohaterów jako konieczny czynnik zapewniający powodzenie w działaniu, kiedy w X ks. *Iliady* przedstawia scenę nocnej wyprawy Diomedesa i Odyseusza do obozu

---

[5] A. Krokiewicz, *Moralność Homera i etyka Hezjoda*, Warszawa 1959, s. 61.

(§ 163): *multo magis, quam portus, moenia et navalia veteres Graecorum mores vos* (scil. Rhodios) *adornant et si quis homo barbarus ad vos veniat, statim cognoscet urbem*, [...] *non in Cilicia neque in Syria sitam esse*; alia autem in terra urbes nulla paene re inter se differre solent, nisi quis Lycei appellaverit aut Academiae nomen (cf. Arnim, *o.c.* p. 220).

Item in calce orationis Euboicae (7) res urbis alicuius non nominatae paulisper carpsit Dio. Et hoc loco vir doctissimus et sagax Romae quandam reprehensionem obtectam invenit (*o.c.* p. 458.503 sq.): carpit itaque orator nimiam faciei colendae curam, luxum in domibus exornandis (§ 117—123); matrimonii abruptiones et perfidia in hac urbe aequo animo tolerantur, itemque iuventutis mores corrupti et matronarum (§ 141 sq.).

Haec omnia iam ad societatis Romanae res et condiciones illustrandas spectant, quae nunc nobis pertractandae sunt. Paulum in Phaedro insistere placuit, fabularum poeta, qui conscius et consulto obtectis vituperationibus nonnunquam utebatur. Pauperes et de legibus civium deminuti[39] defensorem igitur invenerunt, qui aperte (3 prol. 34) professus est homines miseram vitam degentes et timidos nonnulla, quae ipsi sentirent, in fabula abscondisse. In ea igitur, quae in Caesarum aula fiebant, Phaedrus dissimulate invehebatur. Cum e.c. post Drusum, unicum Tiberii filium, veneno necatum res ad id spectabat, ut Seianus praepotens in Caesarum familiam se insinuaret, Phaedrus fabulam (1,6) exaravit, in qua ranae solis calore oppressae timent, quid futurum sit, si sol ipse connubium coniunxerit liberosque habuerit. Atque Seianus ipse eas fabulas ad se pertinere nonnullasque enodasse ferebatur. Nam e.c. fabula 1,3 (*ranae regem sibi poscunt*) Tiberium ipsum haud dissimulate tangebat[40].

Sic, ut vides, ad res prorsus diversas vituperationes obtectae spectabant.

IV

Denique in extrema iam dissertationis parte singulare quoddam vituperationis genus, quod in laudibus consistit alienae personae datis. Idem ab Aphthonio ψόγος ἐξ ἐγκωμίου συγκείμενος appellatur (44,25 Sp.). Ea nimirum vituperationis species tardius, imperatorum demum aetate, in veterum litteris comparuit et Romanis tantummodo vituperandis inserviebat, tam a Graecis quam a Romanis usurpata.

Atque primum omnium auctores alienigenae Romanis infensi in his suspectis sane laudibus libentissime versabantur. Quarum acerbitas

---

[39] De eorum imbecillitate cf. e. c. 1,15; 30; 2,6.

[40] Cf. M. Golias, *Geneza i rozwój ... bajek Ezopa* (De origine et progressione Aesopi fabularum), Zeszyty Nauk. Uniw. Łódzkiego, I 7, 1958, p. 20.

Eos LX 1972

POJĘCIA ΑΡΙΣΤΟΣ I ΑΡΕΤΗ W POEMATACH HOMERA

Napisał

WITOLD WRÓBLEWSKI

Archaiczne dzieje Grecji, pełne niejasności, w dużym stopniu poznajemy poprzez *Iliadę* i *Odyseję*. Autor poematów wykorzystał w nich prastare podania z czasów wojny trojańskiej, przekazując potomnym już i dla niego samego obraz zamierzchłej epoki, który nieco zmienił i przedstawił pewne zjawiska zgodnie z wyobrażeniami swoich czasów, co szczególnie zaważyło na sposobie potraktowania motywu powrotu Odyseusza z wojny trojańskiej. Z wojennej atmosfery pod Trają, którą tak barwnie odmalował Homer w *Iliadzie*, ze środowiska dzielnych, żądnych wielkich czynów i sławy, ale często prymitywnych bohaterów, zostajemy przeniesieni w łagodny świat *Odysei*, przypominający dworską kulturę jońską, w której kręgu prawdopodobnie ona powstała[1]. Wspólną charakterystyczną cechą obydwu poematów pozostaje zainteresowanie Homera wyłącznie życiem arystokracji, i to od pierwszej linii *Iliady* do ostatniego wiersza *Odysei*, jak słusznie stwierdza M. Finley[2].

Słowo „arystokracja" pochodzi od czasownika κρατέω — „rządzić, panować", i słowa ἄριστος w pluralis, które pełni funkcję superlatiwu dla przymiotnika ἀγαθός — „dobry". Superlatiwus ἄριστος łączy się genetycznie z rzeczownikiem ἀρετή, który dla omawianych zagadnień ma wielkie znaczenie. Pogląd W. Jaegera[3], który łączy te dwa wyrazy, jako pochodzące od wspólnej osnowy, wydaje mi się jak najbardziej słuszny. Podobnie rozumie to zagadnienie H. Frisk[4].

Użycie superlatiwu ἄριστος w odniesieniu do osób sugerowałoby, że wyróżniły się one czymś w sposób szczególny i najlepiej przebyły drogę do wyznaczonego przez daną grupę społeczną celu, którego osiągnięcie decydowało o znaczeniu człowieka w tej właśnie grupie. Oczywiście

---

[1] W. Jaeger, *Paideia*, I, Warszawa 1962, tłum. M. Plezia, s. 50.

[2] M. T. Finley, *The World of Odysseus*, New York 1954, s. 119.

[3] Jaeger, *o.c.* s. 38; por. przyp. 10 na s. 426.

[4] H. Frisk, *Griech. etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1954, Lief. 2, s. 140, v. sub ἄριστος: „Als verwandte kommen in erster Linie in Betracht das Präfix 'ari-' und das Nomen ἀρετή".

ira offensus erat, in lucem debeat proferre (*Ex P.* IV 3,1 sq.), cui equidem minatur nomen eius se proditurum postea in toto orbe notum (*Tr.* IV 9,19; 26). Anonymum denique impetum facere constituit (*ibid.* 1 sq.: *Si licet ... nomen facinusque tacebo*; cf. *Ib.* 6, 61), sine dubio ne hostem praeter necessitatem ad famam proferret[7]. Ex Callimacho scilicet Ovidius inscriptionem solum opusculi et ideam principalem hausit: exsecrationes, quarum effectus permultis sane exemplis illustrati sunt.

II

Sed privatae poetarum inimicitiae cognitionem paulo coartatam nobis praebent. Latius tamen et altius lectoris studium evagabatur, si quis vir litteratus operis cuiusdam conceptionem ab alio scriptore inventam vituperavit. Si vero is, qui percensebatur, maiore gaudebat auctoritate, vituperationes paene latentes nimirum necessariae erant, quae non facile conspicerentur.

Horatius traditi moris laudator, cyclicum quendam poetam deridebat (*Ars* 137), qui in carminis epici prooemio Musam omisit invocare. Morem ex posterioribus epicis Graecis Antimachus Colophonius recepit, Apollonius Rhodius, quin etiam consuetudo iam inde ab Homero tradita apud Nonnum non desideratur, ultimo fere Homeri sectatore. Quae si consideraveris, bonum poetam leniter perstringere videtur *Parvae Iliadis* auctor, utpote qui et deae omiserit invocationem (cf. frg. 1,1)[8] et paulo diversam adhibuerit rationem componendi[9].

Simili modo apud Aristotelem, a quo tragoediae atque epici carminis auctoritas in *Poetica* praedicatur, Homerus autem tamquam θεσπέσιος poeta summis laudibus effertur (23,3), Platonis reprehensionem sensim illatam deprehendere licet: is nempe a republica, quam animo conceperat, una cum tragoedia et carmine heroico vatem celeberrimum ipsum expulit[10].

Addendum est obtectas Platonis vituperationes tum praecipue apud Stagiritam prodire, cum discipulus Magistri conceptionem de principe-philosopho improbat[11]. Platonis enim postulationem, ut princeps philo-

[7] De quo id tantum scimus Africa oriundum eum fuisse; cf. K. Morawski, *Owidiusz i elegicy w epoce Augusta* (De Ovidio et de poetis elegiacis Augusti aetate florentibus), Kraków 1917, p. 193; W. Kraus, RE XXXVI (1942), col. 1967.

[8] Rei novitas etiam a Romanis Lucano, Statio (in *Thebaide* solum) atque ab epigono Quinto Smyrnaeo celebrata est (v. G. Schnayder, *Prooimion*, Zagadnienia Rodzajów Liter., III 2, 1960, p. 205 sq.

[9] Cf. Sinko, *o.c.* p. 171.

[10] At in altero *Poeticae* libro conflictus multo vehementius apparuisse fertur.

[11] Id nuperrime A. H. Proust docuit: *Aristotle's Criticism of Plato's „Philosopher King"*, Rh. Mus. CXI 1968, p. 16 sq.

ὄφρ' ἀρετὴν παρέχωσι θεοὶ καὶ γούνατ' ὀρώρῃ.

Tymczasem, jak twierdzi Odyseusz, jest to pogląd błędny. Wprawdzie przyznaje, że i on sam kiedyś uczynił wiele złego βίῃ καὶ κάρτεϊ (ibid. 138—140), jednak napomina, że człowiek powinien postępować zawsze sprawiedliwie i w milczeniu przyjmować przypadki, jakie bóg zsyła. Samokrytyka Odyseusza oraz jego krytyka ludzi zbytnio ufających ἀρετή wskazuje, że pojęcia ἀρετή, βίη, κάρτος znaczeniowo są pokrewne. Ludzie nie powinni poddawać się wpływom siły i przemocy. Rozum ludzki nie może tego wszakże zrozumieć i stąd wypływa nieszczęście i zło. Jest on wyraźnie zdeterminowany, a jego możliwości poznawcze w zakresie ludzkiego działania znajdują się w gestii boga.

W *Odysei* występuje ponadto często wyrażenie βουλή τε νόος τε (II 281; IV 262; XI 176). Ebeling[12] uważa, że w podanych miejscach ten zwrot należy tłumaczyć jako „Entschluss und Sinn", scholiasta zaś rozumie νόος jako γεννητικός, βουλή jako τελεστική. Wydaje się, że takie rozróżnienie jest jak najbardziej słuszne. Przemawiałyby za tym inne miejsca. Antinoos po nieudanym zamachu na Telemacha powiada, że syn Odyseusza jest ἐπιστήμων βουλῇ τε νόῳ τε (*Od.* XVI 374). Nestor zaś w rozmowie z Telemachem tak charakteryzuje siebie i Odyseusza (*Od.* III 127n.):

οὔτε ποτ' εἰν ἀγυρῇ δίχ' ἐβάζομεν οὔτ' ἐνὶ βουλῇ,
ἀλλ' ἕνα θυμὸν ἔχοντε νόῳ καὶ ἐπίφρονι βουλῇ
φραζόμεθ' ...

Z przytoczonych wierszy można wnioskować, że βουλή ma dla Homera dwojakie znaczenie. Raz znaczy „zgromadzenie" (*Od.* III 127), kiedy indziej po prostu „radę, decyzję" (*Od.* XVI 74). Nestor uważa za powód do dumy fakt, że był tym, który dawał dobre rady, a w *Iliadzie* wymaga się przecież takiej umiejętności, którą niekiedy stawia się na równi z dzielnością, jak chociażby w II ks. *Iliady*. Odyseusz gani tutaj człowieka z gminu, który (v. 202):

οὔτε ποτ' ἐν πολέμῳ ἐναρίθμιος οὔτ' ἐνὶ βουλῇ.

Podobny argument wysuwa Hektor, jak dowiadujemy się ze słów Polydamasa (*Il.* XII 212nn.):

... ἐπεὶ οὐδὲ μὲν οὐδὲ ἔοικεν
δῆμον ἐόντα παρὲξ ἀγορευέμεν, οὔτ' ἐνὶ βουλῇ
οὔτε ποτ' ἐν πολέμῳ ...

Hektor lekceważy Polydamasa, ponieważ uważa, że nie przystoi mu mieć własnego zdania ani na wojnie, ani na zgromadzeniu, gdyż jest

[12] H. Ebeling, *Lexicon Homericum*, Leipzig 1885, s. v.

pidem neque me intellegit (miraculorum auctor paulo ante magistratus Romanos vituperasse videtur)[32].

Multo tamen peius Romae erat, ubi delatorum caterva, ad omnia parata suoque privato inserviens compendio, ea, quae ex scaena pronuntiabantur, facile minimeque cunctabunda in quamvis personam flectebat. Inde (apud Tacitum, *Dial.* 2) amici ad Maternum poetam visendum veniunt, de capite eius extimescentes: cum nuperrime in Catone tragoedia virum reipublicae amantissimum laudasset, certe periculo se exposuit.

Notabilis sane ex ea parte Mamerci Scauri fuit fortuna, cui laesa Tiberii imperatoris maiestas crimini data est: erat, igitur, quod mortem sibi ipse poeta consciscceret; in tragoedia enim, c.i. *Atreus*, quae haud difficile ad res praesentes deflecti poterat, versum attulit Euripideum, ex *Phoen.* 396 petitum, τὰς τῶν κρατούντων ἀμαθίας φέρειν χρεών. Id igitur in Tiberii contumeliam acceptum est (cf. Tac. *Ann.* VI 29; Suet. *Tib.* 61; Dio Cass. LVIII 24). Non ita pridem L. Strzelecki noster, quem morte ereptum usque lugemus, id monstravit Senecae aliquot tragoediis sagaciter pervestigatis[33]: sub fabulis velut involucris obtecta veritas rerum praesentium saepenumero latebat, scilicet scelera libidinesque in domo regnatrice manifestae, quin etiam principis imago Stoicorum mente concepta auditoribus furtive ex scaena inculcabatur. Quae omnia dissimulatis principum nominibus auditoribus tradebantur.

Quibus parum contenti poetae alia quoque litterarum genera petebant, ut ea, quae sentiebant, per hanc speciem publice declararent. Sic in Lucani *Pharsalia* (X 20—32) in Alexandri Magni vituperatione nonnulla latent, quae auctor in Neronis contentione posuit. Itaque imperator felix praedo (21) aut terrarum fatale monstrum (34) appellatur. Si vero in v. 41 legimus: *occurrit suprema dies naturaque solum hunc potuit finem vaesano ponere regi*, non est profecto neglegendum verba paene pridie coniurationis, brevi tempore detectae pronuntiata, non bene sonare[34].

Separatim tamen obtectae vituperationes tractandae sunt, quibus Dio Chrysostomus abiunde utebatur. Ut nullus fere alius scriptor vetus condicionibus vitae, quas ipse subierat, ad imperatoris nomen celandum Dio cogebatur. A Domitiano a. 87 post. Chr. n. Italia et Bithynia patria

---

[32] Idem alia quoque occasione data liberum iudicium coram Domitiano professus est, cum Tiresiae Sophoclei verba afferret, *O. R.* 410: οὐ γάρ τι σοὶ ζῶ, ἀλλὰ Λοξίᾳ (Philostr. 7, 4). Omnino tamen dissimulatas incursiones oderat et coram omnibus (§ 6: ἐν ὁμίλῳ καὶ ἐς πάντας) potius tyrannum carpere solebat.

[33] W. Strzelecki, *Aluzje polityczne w niektórych tragediach Seneki* (Quo modo Seneca in nonnullis tragoediis res publicas secretus et arcanus significaverit), Eos XLVII 1954/55, fasc. 2, p. 97 sq.

[34] Dudum id quidem H. Christensen vidit, *Alexander d. Grosse bei d. röm. Dichtern*, N. Jahrb. f. klass. Philol. XXIII 1909, p. 122 sq.

haustum tractabatur. Sic alienorum commentorum vituperationes apud Euripidem inventas Th. Zielińskii sagacitati debemus, qui dudum decem fere exempla ab oblivione feliciter vindicavit[16].

Atque primo loco vir doctissimus Euripidis *Electram* merito posuit, obtectae vituperationis exemplum praestantissimum, iam pridem ab aliis cognitum atque prorsus unicum usque ad investigationes a Polono viro docto susceptas[17]. Eodem exemplo omnia reliqua a Zielińskio posteriore tempore eruta acumine ingenii superantur. Itaque in Aeschyli *Choephoris* (168—211) Electra et capillorum similitudine et plantarum vestigio decepta ponit fratrem Mycenas clam pervenisse; pallium autem ab ipsa olim confectum, ad patris sepulcrum ab Oreste derelictum cognitionem affirmare videtur (231 sq.). Id quidem ab ipsa Euripidea *Electra* hisce argumentis correptum est (520—546): 1. capilli iuvenis et puellae domi nimirum absconditae et commorantis similes esse vix possunt; 2. pedis puellaris vestigium non explet mensuram pedis masculini; 3. frater certe alio nunc pallio idque maiore utitur (*o.c.* p. 113 sq.).

Aliae quoque apud Euripidem poetarum reprehensiones dissimulatae Zielińskii animum aeque adverterunt. In Aesch. *Sept.* 362 sq. Thebarum defensores nomine appellati sunt eorumque loca, in quibus ad portas consistunt, diligenter designata. At in Euripidis *Phoenissis* (751) Eteocles cum quadam Aeschyli correptione contendit non esse nunc tempus idoneum nomina ducum tradere, cum hostes iam paene intra muros irruant (*o.c.* p. 122). Unum solummodo exmplum addimus, *Heraclidas* 547 sq., ubi Macaria virgo Iolai propositionem abiecit, qua puellis sortitionis ratione mors esset oppetenda. Non Iolaus, sed Aeschylus hoc loco vituperatur, qui, cum in *Heraclidis* id quidem proposuisset, morte ex sortitionis eventu necessaria generosae virginis voluntati quodammodo obtrectaverit (*o.c.* p. 113)[18].

Nonnullas Euripidis invectivas Zielińskius parum iustas esse censuit; at nostra id maxime interesse opinor virum doctissimum obtectas fabularum a collegis compositarum vituperationes invenisse.

Ex Alexandrina, ad quam deinceps transimus, aetate Callimachi

---

[16] Scil. in libro omnibus cognito, c. i. *Tragodumenon libri tres*, Cracoviae 1925, Polon. Acad. Litterarum, lib. I cap. VI (de simulatis invectivis).

[17] Cf. J. W. H. Atkinson, *Literary Criticism in Antiquity*, I, London 1952, p. 21.

[18] Praeterea in Eur. *Andr.* 964 vituperationem habes Hermionae Sophocleae (*o.c.* § 63), in *I. A.* 959 sq. Iphigeniae Aeschyli et Sophoclis (§ 64), in *Ione* 858 sq. Euripides Creusam Sophocleam carpit (§ 65), in *Heracle* (612 sq.) poetam quendam, qui herois merita quodammodo tollens finxit Proserpinam sua sponte Cerberum Herculi condonantem (§ 67), in *Troadibus* denique poeta in hos omnes invehitur tragicos, qui Menelaum dehonestabant, cum famam dispergebant eum propter mulierem bellum Troianum excitasse (§ 70). Reliqua exempla, quae minus ad nos pertinent, praetermittenda esse puto (a Zielińskio in §§ 72 et 145 apposita).

Eos LX 1972

UNE CONCEPTION NOUVELLE DE LA CULTURE HELLÉNISTIQUE?

A PROPOS DE C. SCHNEIDER, KULTURGESCHICHTE DES HELLENISMUS, I—II, C. H. BECK, MÜNCHEN 1967—1969

Par

ANNA ŚWIDEREK

Il y a longtemps que les trois siècles qui séparent Alexandre le Grand d'Auguste ne sont plus regardés comme une période de décadence et de transition, peu intéressante pour les spécialistes et négligeable dans la longue histoire de l'humanité. Les nouvelles découvertes nous font chaque jour apprécier davantage l'importance capitale de cette époque, que personne à présent ne pense à amoindrir.

Tout en essayant de la définir et d'en saisir les traits caractéristiques, de nombreux savants aboutissent à des conclusions fort différentes. Ces conclusions ont été résumées par W. Tarn dans son *Hellenistic Civilisation* de la manière suivante: «What now does Hellènism mean? To one, it means a new culture compounded of Greek and Oriental elements; to another, the extension of Greek culture to Orientals; to another, the continuation of the pure line of the older Greek civilisation; to yet another, that same civilisation modified by new conditions»[1]. Même s'il est vrai que tout dernièrement on a plutôt tendance à considérer la culture hellénistique «comme une transformation et une extension de la culture grecque, dont l'influence orientale n'est qu'un aspect»[2], à peu près tout ce qu'on a écrit depuis Tarn peut être compris dans les quatre conceptions de la culture hellénistique qu'il a énumérées. On pourrait cependant remarquer que ce qui les distinguent entre elles c'est surtout le rôle attribué à l'Orient dans la formation de cette culture. A un pôle il y a Droysen et tous ses continuateurs (directs et indirects) qui voient la civilisation hellénistique comme le résultat de la fusion du monde grec et du monde oriental[3],

---

[1] W. Tarn, G. T. Griffith, *Hellenistic Civilisation*, London 1953, p. 1—2.

[2] P. Pédech, Revue des Etudes Grecques LXXXII 1969, p. 186 (dans le compte-rendu de H. Bengtson, *Wesenzüge der hellenistischen Zivilisation*, Bruxelles 1968).

[3] Cf. C. Préaux, *Réflexions sur l'entité hellénistique*, Chronique d'Egypte XL 1965, p. 135; B. Bravo, *Philologie, histoire, philosophie de l'histoire*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, passim (surtout voir pp. 338—339).

à l'autre — des savants pour qui la même civilisation n'est que le pur fruit de l'esprit hellénique, opinion professée dernièrement p. ex. par A. P. Dascalakis[4].

W. Tarn ne s'est prononcé pour aucune de ces quatre conceptions tout en reconnaissant que chacune d'elles est en partie juste. Pour lui — comme pour de nombreux spécialistes avant et après lui — le mot «hellénistique» n'est qu'une notion purement chronologique («a convenient label«) couvrant en principe la période d'Alexandre à Auguste[5].

En considérant le «Hellenismus» d'un autre point de vue on peut se demander ce qui fait en réalité son caractère distinctif. Faut-il le voir dans des profondes transformations économiques et sociales (comme le pensent p. ex. Rostovtzeff ou Ranovič) ou n'est-il qu'un phénomène purement culturel (comme le veulent p. ex. Burckhardt ou Dascalakis)[6]?

Il est donc naturel qu'en ouvrant la *Kulturgeschichte des Hellenismus* de C. Schneider, parue en 1967—69, on cherche à découvrir tout d'abord la réponse que l'auteur apporte à ces importantes questions, longuement débattues et auxquelles il n'a jamais été définitivement répondu. Nous propose-t-il vraiment une conception nouvelle de la civilisation dite hellénistique?

M. Schneider veut déjà être novateur par la structure de son oeuvre. Il rejette donc le schéma traditionnel de tant d'histoires de la culture ancienne qui ignorent complètement l'histoire politique tout au plus renvoyant le lecteur aux manuels et monographies appropriés, ou bien se bornent à la résumer dans un bref chapitre d'introduction. L'auteur de la nouvelle *Kulturgeschichte des Hellenismus* essaie de nous donner un tableau du monde hellénistique tout entier dans son devenir historique. Dans le volume I, après les deux chapitres préliminaires, on trouve le gigantesque chapitre III (pp. 158—977!), dont l'ordonance est géographique. L'auteur y conduit son lecteur à travers tout le monde hellénistique en lui présentant tour à tour chaque ville, chaque pays, chaque royaume. Il en expose la culture matérielle, les découvertes archéologiques, l'architecture, l'art, mais aussi discute la vie littéraire, les sciences et la philosophie, le tout traité non d'une manière statique, mais au tant qu'il est

---

[4] A. P. Dascalakis, *Alexander the Great and Hellenism*, Thessalonike 1966, p. 278—279.

[5] Cf. p. ex. J. Modrzejewski, *Egypte gréco-romaine et monde hellénistique*, Revue Historique de Droit Français et Etranger XLIV 1966, p. 525; H. Volkmann, *Der kleine Pauly*, Stuttgart 1967, col. 1009.

[6] Voir M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford 1953; A. B. Ranovič, *Ellenizm i iego istoriceskaia rol*, Moscou—Leningrad 1950; J. Burckhardt, *Griechische Kulturgeschichte*, IV³, Berlin—Stuttgart 1902; Dascalakis, *l.c.*

Kryterium oceny wartości człowieka w *Iliadzie* najtrafniej określił Odyseusz, kiedy zachęcony przez Atenę przebiega pośród Greków wzywając ich, aby pozostali pod Trają i nie odpływali. Królów i rycerzy napomina, aby nie stchórzyli, ludzi z gminu (δήμου ἄνδρα) łaje zaś surowo i nakazuje posłuszeństwo (*Il.* II 200nn.):

δαιμόνι', ἀτρέμας ἧσο καὶ ἄλλων μῦθον ἄκουε,
οἷ σέο φέρτεροί εἰσι, σὺ δ' ἀπτόλεμος καὶ ἄναλκις,
οὔτε ποτ' ἐν πολέμῳ ἐναρίθμιος οὔτ' ἐνὶ βουλῇ.

Odyseusz wskazuje na ich małą wartość pod Trają. Nie dorównywali zwykli żołnierze bohaterom ani dzielnością, ani męstwem. Z powodu ich nieprzydatności w wojnie i w radzie nie znajdują uznania w oczach Odyseusza. Pomijając społeczny aspekt tej wypowiedzi, jedno jest pewne, że dla Odyseusza na uwagę zasługują wyłącznie ludzie dzielni w wojnie i w radzie. Podobnie gani Homer Tersytesa, nazywając go αἴσχιστος (*Il.* II 216) przede wszystkim za jego ułomność fizyczną, która dyskwalifikowała go całkowicie jako żołnierza, a tym samym, według pojęć *Iliady* także jako człowieka.

Tchórz i człowiek niebitny nie liczą się w *Iliadzie*. Znaczenie mają tylko dzielni i umiejący radzić, tzn. posiadający ἀρετή. Ci są ἄριστοι. Pamiętajmy jednak, że ἀρετή wraz z νόος przydziela sam Dzeus, a więc tylko za jego sprawą można zostać ἄριστος. Z ἀρετή związana znów była sława i cześć osiągnięta w walce. Komu więc Dzeus przydzielił ἀρετή, tego widać szczególnie umiłował. Przechowuje się w rodzie tradycje ἀρετή i przekazuje następnym pokoleniom. Stąd też z biegiem czasu ἄριστος wiąże się z pochodzeniem, a ἄριστοι, jako pochodzący od boga, roszczą sobie prawo do panowania nad pozostałymi ludźmi. Równocześnie coraz większe znaczenie zaczyna odgrywać bogactwo. Tersytes buntuje się przeciwko panującym zwyczajom, według których wszyscy muszą oddawać Agamemnonowi daniny ze zdobytych łupów, mimo że, jak wykrzykuje Tersytes, namioty naczelnego wodza pełne są spiżu i kobiet, a złota może w każdej chwili dostać, ile chce. Tersytes zarzuca wodzowi Achajów, że po to przeciąga pobyt pod Trają, aby zdobyć więcej łupów. Agamemnon jest chciwy. Ale uzyskanie cenniejszych łupów jest oznaką czci. Właśnie z powodu odebrania cennej zdobyczy, branki Bryzeidy, Achillesowi, obraził się on na Achajów i nie chce walczyć. Achillesowi jednak bardziej chodziło o umniejszoną cześć aniżeli o brankę.

Z zanikiem bohaterskiego okresu dziejów Grecji zmienia się punkt widzenia na ideał człowieka. Ἀρετή, jak pojmowano ją w *Iliadzie*, wraz z nowymi warunkami historycznymi, jakie zaistniały po zakończeniu podboju Krety przez Greków i wędrówek Dorów, które to fakty znalazły niewątpliwie, chociaż pośrednio, swoje odzwierciedlenie w poemacie,

on δῆμος ἐών. Określenie δῆμος (tut. = δημότης) używane w poematach wzbudza za każdym razem zaciekawienie, co jest całkowicie zrozumiałe. Szczególnie zaś w tym wypadku, kiedy odnosi się do kogoś, o kim *Iliada* (XVIII 250) powiada, że był ἑταῖρος dla Hektora, i zaraz dodaje, jak gdyby w formie wyjaśnienia, że obaj urodzili się tej samej nocy. Dowiadujemy się także, że Hektor zwyciężał włócznią, Polydamas zaś słowami. Ten ostatni towarzyszy Hektorowi jako doradca (o czym już wiemy), chociaż królewicz trojański często jest niezadowolony z jego rad. U Eustatiosa (900,46nn.) i w scholiach do *Iliady* czytamy, że Polydamas pochodził od wieszczka z Delf. Priam objąwszy władzę wysłał poselstwo do Delf. Wysłańcy przywiedli Pantosa, który w Troi ożenił się z Pronomą, córką Klytiosa. Z tego małżeństwa zrodził się Polydamas. Określenie δῆμος nie jest więc tutaj zupełnie jasne. Najprawdopodobniej Polydamas, będąc synem wieszczka, nie dorównywał pochodzeniem Hektorowi, dla którego był on jednym z wielu. Aby podnieść nieco znaczenie Polydamasa, Homer podkreśla, że doradca i bohater trojański urodzili się tej samej nocy. Znakomici bohaterowie zwracają uwagę na pochodzenie społeczne człowieka udzielającego rad. Słuchają ich, ale gniewają się, kiedy dają rady niezgodne z ich zamiarami, jak w danym wypadku. Polydamas odradza bowiem bezpośredniego uderzenia na okręty.

W starciu wręcz liczą się wyłącznie czyny, które w rezultacie decydują o przebiegu wojny. Słowa, rady, przemówienia są dobre na wiecach i zgromadzeniu, jak to podkreśla Eneasz w mowie skierowanej do Merionesa[13]. Działanie przejawiające się w walce, w sile fizycznej i w męstwie oraz możliwość udzielania skutecznych rad jest ideałem bohaterów *Iliady* — ἀρετή, który najpełniej wyrażają słowa Fojniksa skierowane do Achillesa (*Il.* IX 443):

μύθων τε ῥητῆρ' ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων.

Omawiane terminy: ἀρετή, νόος, βουλή, jeden raz spotykamy tylko łącznie[14]. Kiedy Odyseusz z towarzyszami przepływa koło Skylli i Charybdy, zachęca ich do wytrwania przypominając, że to dzięki jego „dzielności, radzie i sprytowi" uniknęli grożącego niebezpieczeństwa. Ameis[15] w komentarzu do tego miejsca tłumaczy ἀρετή przez „Tüchtigkeit, wozu

---

[13] *Il.* XVI 630n.:

ἐν γὰρ χερσὶ τέλος πολέμου, ἐπέων δ' ἐνὶ βουλῇ.
τῷ οὔ τι χρὴ μῦθον ὀφέλλειν, ἀλλὰ μάχεσθαι

[14] *Od.* XII 211 n.:

ἀλλὰ καὶ ἔνθεν ἐμῇ ἀρετῇ, βουλῇ τε νοῷ τε
ἐκφύγομεν ...

[15] *Homers Odyssee*, erkl. E. F. Ameis, besorgt von C. Hentze, Leipzig 1884.

ἤσχυνας μὲν ἐμὴν ἀρετήν, βλάψας δέ μοι ἵππους,
τοὺς σοὺς πρόσθε βαλών, οἵ τοι πολὺ χείρονες ἦσαν.

Uzasadnia przy tym swoje oburzenie w ten sposób, że przeciwnik zhańbił jego ἀρετή (tut. niewątpliwie „dzielność"), zatrzymując jego (sc. Menelaosa) konie, puszczając zaś swoje do przodu, chociaż Antylochos miał gorszy zaprząg. Domaga się wobec tego Menelaos sprawiedliwego sądu, tak aby nikt nie powiedział (ibid. 567nn.):

Ἀντίλοχον ψεύδεσσι βιησάμενος Μενέλαος
οἴχεται ἵππον ἄγων, ὅτι οἱ πολὺ χείρονες ἦσαν
ἵπποι, αὐτὸς δὲ κρείσσων ἀρετῇ τε βίῃ τε.

Ze względu na pokrewieństwo poszkodowanego z naczelnym wodzem mogliby sędziowie wydać dla niego korzystny wyrok, który byłby jednak niesprawiedliwy. W tych ostatnich wierszach ἀρετή nie może znaczyć „dzielności", gdyż Menelaos nie był tak dzielnym, jak np. Ajas, Diomedes czy Achilles, którego dzielność i zasługi wojenne były ważkim argumentem w sporze z przeciwnikami. Menelaos przewyższał jednak Antylochosa i innych swoją pozycją wynikającą z pokrewieństwa z Agamemnonem. Ἀρετή w v. 578 trzeba rozumieć jako „wpływy, godność, autorytet", a nie jako γενεή, jak chce Ameis[33], gdyż w istocie pochodzeniem wszyscy sobie dorównywali.

W *Odysei* ἀρετή raz jeden służy do określenia indywidualnej cechy, i to moralnej. W XXIV ks. jeden z zalotników zamordowanych przez Odyseusza opowiada Agamemnonowi przebieg walki. Wtedy wódz Achajów spod Troi, przypomniawszy sobie swoje spotkanie z żoną, wychwala Penelopę (194nn.):

ὡς ἀγαθαὶ φρένες ἦσαν ἀμύμονι Πηνελοπείῃ,
κούρῃ Ἰκαρίου· ὡς εὖ μέμνητ' Ὀδυσῆος,
ἀνδρὸς κουριδίου· τῷ οἱ κλεος οὔ ποτ' ὀλεῖται
ἧς ἀρετῆς ...

Ἀρετή, o której wspomina Agamemnon, dzięki której wychwalać będą w pieśniach Penelopę, to przecież nic innego, jak właśnie jej wierność dla małżonka, gdyż przez to zyskała sobie sławę i znaczenie już u starożytnych.

Oczywiście poematy Homera nie są traktatami społeczno-filozoficznymi i nie możemy oczekiwać, aby autor *Iliady* i *Odysei* w sposób konsekwentny i wyczerpujący przedstawił interesujące nas zagadnienia

---

[33] K. Ameis, *Anhang zu Homers Ilias*, Leipzig 1877. Por. *Homers Ilias*, Padeborn 1873, ed. H. Düntzer, który słusznie tłumaczy tutaj ἀρετή przez „Würde".

odnosi się tylko do Menelaosa (*Il.* IV 186), Teukra (*Il.* XIII 314), Euenora, syna wieszczka Polyidesa (*Il.* XIII 664), Achillesa (*Il.* I 131), Nestora (*Il.* XXIII 608), Diomedesa (*Il.* X 559), Agamemnona (*Il.* I 275), Hektora (*Il.* XXI 280nn.) oraz Trojańczyka Podesa, syna Eetiona (*Il.* XVII 576). W jednym miejscu (*Il.* XXI 109) możemy przypuszczać, że nie chodzi o dzielność, ale o pochodzenie. Achilles powiada o sobie:

πατρὸς δ' εἴμ' ἀγαθοῖο, θεὰ δέ με γείνατο μήτηρ.

Ojciec Achillesa nie był przecież wojownikiem, ale pochodził ze starego mitycznego rodu. I z tej racji może on mówić tylko o swoim ojcu, że był ἀγαθός, co tutaj niewątpliwie znaczy „znakomity". Pojęcie ἄριστος odnosi się do każdego, kto odznaczył się ἀρετή — dzielnością. Tę cnotę w mniejszym lub większym stopniu musieli posiadać wszyscy bohaterowie, skoro znaleźli się na polu bitwy pod Troją. Niejednoznacznie jest natomiast użyty przymiotnik ἀγαθός, który znaczy i „dzielny", i „znakomity". Trudno zatem zgodzić się z Buchholzem[18], który uważa, że Homer rezerwuje epitet ἀγαθός przede wszystkim dla posiadających ἀρετή. Przedstawione rozważania wskazują, że to właśnie określenie nie jest powszechne. Z pojęciem ἀρετή ściśle łączy się superlatiwus ἄριστος.

Ἀρετή w *Iliadzie* daleka jest od swego późniejszego moralnego znaczenia. W poematach pozostaje w pierwotnej fazie rozwoju, odpowiedniej dla najwcześniejszego okresu kultury[19], i ogranicza się w pierwszym rzędzie do sfery czysto fizycznych doznań, chociaż nie można od ἀρετή oddzielić duchowej i umysłowej treści. Ἀρετή, jak ją rozumie Homer, przejawia się jednak przede wszystkim w czynach orężnych. Bohaterowie *Iliady* mają wiele okazji, aby zademonstrować swoją dzielność. W zasadzie akcja *Iliady* to nieustanne ubieganie się o zwycięski wieniec ἀρετή, która z jednej strony warunkuje dokonanie wielkich czynów, z drugiej strony osiągnięcie zwycięstwa jest dostatecznym dowodem ciągłego dążenia do cnoty dzielności i wyrabiania jej w sobie. Wojownicy *Iliady* pełni są ἀρετή: cielesnej siły i dzielności. Nie są jednak pozbawieni i tej ἀρετή, dzięki której są zdolni dawać pożyteczne rady i podejmować skuteczne decyzje.

Tak konkretnie pojętej ἀρετή człowiek nie może osiągnąć własnymi siłami. Ἀρετή, podobnie jak νόος, spoczywa w ręku Dzeusa, który według swojej woli udziela jej człowiekowi lub mu ją zabiera (*Il.* XX 242):

Ζεὺς δ' ἀρετὴν ἄνδρεσσιν ὀφέλλει τε μινύθει τε.

---

[18] Buchholz, *o.c.* s. 130: „Für solche Individuen nun, welche sich im Besitze der ἀρετή befinden, gebraucht Homer vorzugsweise die Bezeichnungen ἀγαθός und ἐσθλός".

[19] Buchholz, *o.c.* s. 123.

possible, au moins en principe, présenté dans une évolution historique. On reprochera peut-être à M. Schneider, qu'un lecteur moins renseigné court le risque de perdre de vue les grands centres de la culture hellénistique parmi ces centaines de petites villes, îles, pays, mais il faut souligner, d'autre part, qu'il lui devra un tableau coloré de la vie d'une Cos ou d'un Fayoum à l'époque hellénistique, fort difficile à trouver dans d'autres travaux de ce genre. Ce n'est que dans le volume II que nous retrouvons la disposition traditionnelle par sujets: le chapitre II traite de „la culture de la vie quotidienne", le chapitre V — de différents domaines de la vie culturelle proprement dite, enfin le chapitre VI propose une vue d'ensemble de l'époque ainsi qu'un essai de périodisation.

Novateur par la construction de sa grande oeuvre, M. Schneider l'est beaucoup moins par sa conception du monde et de l'histoire hellénistique. Il est vrai que cette oeuvre s'ouvre sur une critique de la définition de J. Burckhardt qui ne voit dans le «Hellenismus» que «die grosse Verwandlung des Hellenentums aus einer politischen in eine Kulturpotenz»[7]. Mais c'est néanmoins la même conception que professe M. Schneider à chaque page de son livre.

Tout d'abord l'hellénisme n'est pour lui qu'un phénomène culturel. C'est pourquoi dans le chapitre II entitulé «Die allgemeinen Grundlagen der hellenistischen Kultur»[8] il ne traite pas des grandes transformations économiques et politiques qui, vers la fin du quatrième siècle, ont contribué à former un monde nouveau, mais s'occupe de faits que l'on pourrait plutôt regarder comme le résultat de ces transformations, c'est-à-dire du caractère et du psychisme de l'homme hellénistique, de la situation de la femme, de la langue, puis de ce qu'on peut appeler le milieu de l'homme: la ville, l'éducation, enfin il analyse une nouvelle attitude envers la nature créée par le milieu de l'homme hellénistique. La même tendance à obligé M. Schneider à ne chercher les causes de «la stagnation de la pensée scientifique à l'époque hellénistique»[9] que dans l'influence de la Stoa et de Platon, la science dégérant en fin de compte en une mystique religieuse et en superstition[10]. Le rôle que l'esclavage peut avoir joué dans ce procès[11] est complètement négligé ce qui — de même que le choix insolite des sujets traités comme «fondements de la culture hellénistique» — cesse d'étonner une fois que l'on a compris que, pour M. Schneider, le

---

[7] Burckhardt, *o.c.* p. 348; cf. Schneider, I, p. 2.

[8] Schneider, I, pp. 43—156.

[9] Cf. C. Préaux, *Sur la stagnation de la pensée scientifique à l'époque hellénistique*, Essays in honor of C. B. Welles, Yale 1966, pp. 235—250.

[10] Schneider, II, p. 581.

[11] Voir p. ex. A. Aymard dans *Histoire générale du travail*, I, Paris 1959, pp. 371—377.

βουλῇ τε νόῳ τε nähere Erklärung bildete". W przeciwieństwie do Ebelinga[16], który ἀρετή tłumaczy przez „ingenium", interpretacja Ameisa jest jak najbardziej słuszna. Odyseusz na pewno nie uwolniłby się z rąk Polifema, gdyby znalazł mądrą radę, fortel odpowiedni, ale zabrakłoby mu odwagi na jego wykonanie. Jeżeli ogólnie νόος można tłumaczyć przez „myśl", to w tym ostatnim wypadku najbardziej odpowiedni będzie wyraz „fortel".

Nie ma jednakże w *Iliadzie* bohatera doskonałego, który by w równym stopniu mógł zademonstrować obydwa aspekty ἀρετή, tzn. dzielność i zdolność dawania skutecznych rad. I tak Achilles górował nad Odyseuszem o tyle dzielnością, o ile ten ostatni górował nad Achillesem darem wymowy. Ideałowi Fojniksa, jak to wynika z *Iliady* (VI 77nn.), najbardziej chyba odpowiadają Eneasz i Hektor. O wspomnianych bohaterach dowiadujemy się, że są oni ἄριστοι zarówno w walce, jak i w radzie[17]. Kto to jest ἄριστος? Odpowiedź daje nam *Odyseja* (XXIV 506nn.):

> Τηλέμαχ', ἤδη μὲν τόδε γ' εἴσεαι αὐτὸς ἐπελθών,
> ἀνδρῶν μαρναμένων ἵνα τε κρίνονται ἄριστοι,
> μή τι καταισχύνειν πατέρων γένος, οἳ τὸ πάρος περ
> ἀλκῇ τ' ἠνορέῃ τε κεκάσμεθα πᾶσαν ἐπ' αἶαν.

Według słów samego Odyseusza, o tym, czy ktoś jest ἄριστος, decyduje wyłącznie jego zachowanie w walce. Dopiero wtedy można o kimś powiedzieć, że jest ἄριστος, kiedy walczy, kiedy dowiedzie swej siły i odwagi. W zasadzie wszyscy bohaterowie *Iliady* wypełniają ten warunek i są ἄριστοι. Przy niektórych bohaterach dodaje się nawet tę umiejętność, w której szczególnie się wyróżnili. Ale ἄριστος może oznaczać także osiągnięcie pewnej doskonałości w jakimś zawodzie czy umiejętności. W tym znaczeniu używa Homer superlatiwu w odniesieniu do osób, które osiągnęły najlepsze kwalifikacje. Mówi się ἄριστοι o cieślach (*Il.* VI 314), o wieszczkach (*Il.* I 69; VI 76; *Od.* XV 253), o rymarzu (*Il.* VII 220). We wszystkich tych przypadkach ἄριστος stoi łącznie z nazwą zawodu. W użyciu tego superlatiwu przejawił się w dużym stopniu grecki ideał współzawodnictwa i dążenia do doskonałości.

Obok ἄριστος spotykamy również przymiotnik ἀγαθός używany w znaczeniu „dzielny", który w *Iliadzie*, o ile nasze zestawienie jest pełne,

---

[16] Ebeling, *o.c.* s. v. ἀρετή. Ten wiersz jest umieszczony w grupie „c" pod hasłem „de ingenio" (s. 169). „Ingenium" to „zdolność", gdy tutaj ἀρετή to „dzielność".

[17] *Il.* VI 77 nn.:

> Αἰνεία τε καὶ Ἕκτορ, ἐπεὶ πόνος ὔμμι μάλιστα
> Τρώων καὶ Λυκίων ἐγκέκλιται, οὕνεκ' ἄριστοι
> πᾶσαν ἐπ' ἰθὺν ἐστε μάχεσθαί τε φρονέειν τε.

posiadają[35]. Jednakże na początku wojny peloponeskiej Perykles[36] sformułował nowe znaczenie pojęcia ἀρετή, które mogło się rozwinąć tylko na gruncie demokracji ateńskiej. W ujęciu Peryklesa ἀρετή nie została ograniczona żadnymi klasowymi barierami i stała się kryterium dobrego obywatela. Ἀρετή może posiąść każdy obywatel zdolny do poświęceń dla dobra ojczyzny. A że możliwości takie w okresie wojny peloponeskiej były olbrzymie, więc też i obywatele wykazywali się często ἀρετή.

Całkowitego przewrotu w rozumieniu ἀρετή dokonali Sokrates i Platon. Dla Platona miarę wartości człowieka — ἀρετή stanowi nie jakieś zewnętrzne kryterium ulegające nieustannym zmianom, ale moralna doskonałość realizująca się w stosunkach międzyludzkich.

Toruń

DIE BEGRIFFE APETH UND ΑΡΙΣΤΟΣ IN DEN EPEN HOMERS

Inhaltsangabe

Die Analyse der Epen bestätigt den genetischen Zusammenhang zwischen den Begriffen ἄριστος und ἀρετή. Ἄριστος ist ein Mann, der die ἀρετή besitzt, welche als Bezeichnung der physischen (der Macht), geistigen (der Tapferkeit) und intellektuellen (der Fähigkeit des Erteilens weisen und wirksamen Rates) Nützlichkeit des Menschen im Kriege dient. Dieser letzte Sinn ist auch in den Worten βουλή und νόος enthalten (*Il.* XV 461; X 220). Ob jemand ἄριστος genannt werden kann, das hängt vor allem von seiner Macht und Tapferkeit, der ἀρετή ab. Die Helden der *Ilias* streben nach der ἀρετή, die einerseits die Heldentaten bedingt, andererseits aber ist der Sieg des Helden ein genügender Beweis des fortwährenden Strebens nach der ἀρετή und ihrer Ausbildung in sich selbst (*Il.* VI 206). Die Eigenschaften der ἄριστοι sind die Abstammung, der Reichtum und die Herrschaft. In der *Odyssee* dagegen werden die Freier ἄριστοι genannt, weil ihre Väter ἄριστοι auf den umliegenden Inseln sind, wo sie herrschen oder auch nur an der Herrschaft teilnehmen (*Od.* II 50; I 245). Die Freier erben also die Bezeichnung ἄριστοι von ihren Vätern. Von den herkömmlichen Eigenschaften der ἄριστοι treten in der *Odyssee* die Abstammung und der Reichtum besonders hervor und nicht mehr die persönliche Tapferkeit. Ἀγαθός bedeutet dagegen nicht nur „tapfer", sondern auch „edel von Geburt" (*Il.* XXI 109; *Od.* XXI 335; VIII 130). In den beiden Epen sehen wir schon eine Differenzierung des Inhalts des Begriffes ἀρετή. In der *Ilias* (XXII 571) bezieht sich die ἀρετή auf die „Würde" und in der *Odyssee* (XXIV 194) auf die „Treue" der Penelope. In beiden Epen weist ἀρετή keinen Zusammenhang mit der Moral auf.

---

[35] Ibid. I 7—8 oraz Herodot III 80—82. Dyskusja nad ustrojami, jaka toczy się na dworze perskim, jest odbiciem stosunków greckich. Herodot wskazuje na związek zachodzący między ἄριστος i ἀρετή, którą, jak wynika z kontekstu, mogą posiąść tylko ἄριστοι (tut. = εὐγενέστατοι).

[36] Thuc. II 42.

i Odyseusz. Równocześnie jednak okazuje się, że nie można pojęcia ἄριστος odrywać od stanowiska społecznego. Wszyscy ἄριστοι pochodzą ze starych i znakomitych rodów. Mogą poszczycić się sławnymi przodkami, a nawet swoim boskim czy półboskim pochodzeniem. Sprzyjało to niewątpliwie wyodrębnieniu się ἄριστοι ze społeczności i stwarzaniu coraz to bardziej ekskluzywnej grupy ludzi, których poczynania mogły być usankcjonowane władzą przekazaną od boskiego praprzodka.

Udział w dążeniu do dzielności, do ἀρετή, i szlachetność rodu, pochodzenie, połączyły się w *Iliadzie* w jedną nierozerwalną całość, co znalazło też swoje odbicie w pojęciu ἄριστος. Dowodzą tego słowa Glaukosa. Opowiada on, jak jego ojciec, potomek Syzyfa i Belerofonta, wyprawiając go pod Troję przykazał, aby nie splamił rodu ojców, którzy w Lykii i Efyrze byli ἄριστοι, i aby sam starał się dokonać wielkich czynów[27]. Pochodzenie zobowiązywało. Wielkość rodu trzeba było nieustannie powiększać poprzez ἀριστεύειν, poprzez stawanie się samemu ἄριστος, jak przodkowie. Ojcu Glaukosa, który żąda od syna, aby ten był ἄριστος i ὑπείροχος ἄλλων, chodziło przede wszystkim o wyróżnienie się syna w walce, zdobycie sławy, o jego męstwo, dzielność i w ogóle dokonanie czegoś wielkiego, bo właśnie po to wyprawił go pod Troję. Jednym słowem Hippolochos chciał, aby syn zasłużył sobie na miano ἄριστος. Fakt, że przodkowie rodu Hippolochosa byli ἄριστοι, był, jak widać, niezmiernie ważny, skoro o tym ojciec przypomina synowi.

Podobnie synowie Dioklesa, ἄριστοι — Kreton i Orsilochos — ród swój wywodzili ze strony ojca od boga rzeki Alfeju (*Il.* V 541nn.), Agamemnon pochodził od Tantala, Eneasz od Afrodyty. Wszyscy ἄριστοι mają ponadto jeszcze jedną cechę wspólną. Mianowicie każdy z nich jest władcą jakiejś krainy bądź jest spokrewniony z tymi, którzy krajem rządzą (Hektor, syn Priama).

Niemniej jednak nie była to grupa jednolita. Wśród bohaterów pod Troją zauważamy stosunki zależności. Achilles skarży się (*Il.* XVI 50nn.), że chociaż on i Agamemnon są równi (ὁμοῖοι), to jednak Agamemnon ma większą władzę (κράτος) i dlatego może odebrać dary przez niego samego zdobyte i poprzednio mu przyznane. Oznacza więc κράτος przewagę Agamemnona, wynikającą ze stanowiska naczelnego wodza i króla potężniejszego państwa.

---

[27] *Il.* VI 206:

Ἱππόλοχος δ' ἔμ' ἔτικτε, καὶ ἐκ τοῦ φημὶ γενέσθαι,
πέμπε δέ μ' ἐς Τροίην, καί μοι μάλα πόλλ' ἐπέτελλεν
αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων,
μηδὲ γένος πατέρων αἰσχυνέμεν, οἳ μέγ' ἄριστοι
ἔν τ' Ἐφύρῃ ἐγένοντο καὶ ἐν Λυκίῃ εὐρείῃ.
ταύτης τοι γενεῆς τε καὶ αἵματος εὔχομαι εἶναι,

ἄριστον. Ale prócz pochodzenia, duży wpływ na wybór kandydata na przyszłego męża miałoby bogactwo. Mówi zresztą sama o tym w rozmowie z Odyseuszem (*Od.* XIX 524nn.):

ὡς καὶ ἐμοὶ δίχα θυμὸς ὀρώρεται ἔνθα καὶ ἔνθα,
ἠὲ μένω παρὰ παιδὶ ....
ἤ ἤδη ἅμ' ἕπωμαι Ἀχαιῶν ὅς τις ἄριστος
μνᾶται ἐνὶ μεγάροισι, πορὼν ἀπερείσια ἕδνα.

Zalotnicy są zamożni i prześcigają się w składaniu bogatych darów, które Penelopa nader chętnie przyjmuje. Bogactwo obok pochodzenia byłoby drugim ważnym czynnikiem decydującym o wyborze przyszłego męża.

W przeciwieństwie do *Iliady*, w *Odysei* przymiotnik ἀγαθός nie znaczy już „dzielny", ale wyłącznie wskazuje na pochodzenie, a więc jego treść zbliża się do znaczenia ἀγαθός, jakie spotykamy u Teognisa. W IV ks. *Odysei* (v. 611) Menelaos mówi o Telemachu:

αἵματος εἰς ἀγαθοῖο, φίλον τέκος, οἷ' ἀγορεύεις.

Przymiotnik ἀγαθός jest tutaj przydawką użytą w tym celu, aby podkreślić rodzaj krwi, znakomite pochodzenie Telemacha. Dziecko „dobrej krwi", to dziecko królewskiego rodu. Podobne wyrażenie spotykamy i w innym miejscu, kiedy Penelopa zwraca uwagę Eurymachowi, że nie godzi się bezcześcić domostwa ἀνδρὸς ἀριστῆος (sc. Odyseusza), i dodaje, że nie ma hańby w tym, aby ten człowiek (przebrany Odyseusz) napiął łuk. Argumentuje tak: jest to człowiek krzepkiej budowy ciała i (*Od.* XXI 335):

πατρὸς δ' ἐξ ἀγαθοῦ γένος εὔχεται ἔμμεναι υἱός.

Jeśli nawet tkwi w słowie ἀγαθός pojęcie „dzielności", to jest ono tak nikłe, iż odnosi się wrażenie, że chodzi tutaj przede wszystkim o wyrażenie pochodzenia. Penelopa pragnie podkreślić, że gość jest godny zmierzyć się z zalotnikami, gdyż dorównuje im pozycją społeczną. Podobnie, kiedy Homer mówi o Laodamasie, synu Alkinoosa, znakomitym pięściarzu, że jest ἀγαθὸς παῖς Ἀλκινόοιο (*Od.* VIII 130), to jest rzeczą oczywistą, że ἀγαθός wskazuje na królewskie pochodzenie Laodamasa.

Analiza poematów Homera wskazuje również, że treść pojęcia ἀρετή nie ogranicza się w nich tylko do dzielności sensu stricto, ale następuje już pewne zróżnicowanie znaczenia tego słowa. Widać to wyraźnie szczególnie w *Odysei*, ale i w *Iliadzie* spotykamy jedno miejsce, gdzie ἀρετή znaczy coś więcej niż dzielność.

W czasie igrzysk ku czci Patrokla Antylochos podstępem wyprzedził Menelaosa i pierwszy wpadł na metę. Na to oburzony Menelaos wstaje i powiada (*Il.* XXIII 571n.):

powstania i kształtowania się arystokracji w świecie greckim. Przeprowadzona analiza pojęć tak ważnych dla kultury arystokratycznej w późniejszych wiekach upoważnia nas do wyrażenia pewnych, choć dość ogólnikowych wniosków. Niewątpliwie *Iliada* przedstawia wcześniejszy okres kulturowy, kiedy ἀρετή w znaczeniu siły fizycznej, dzielności i umiejętności dawania dobrych i skutecznych rad, była jedyną gwarancją zapewnienia bezpieczeństwa społeczności. Ludzie, którzy w sposób szczególny odznaczyli się dzielnością, byli uważani za ἄριστοι lub ἀγαθοί. Związek genetyczny tych określeń z ἀρετή jest wyraźny. Ἄριστοι z *Iliady* nie tworzą klasy społecznej. Żyją poza i ponad społeczeństwem. Aby zasłużyć na miano dzielnego, muszą wykazać się osobistą dzielnością, własną ἀρετή. Tymczasem w *Odysei* termin ἄριστος dziedziczy się. Tworzy się już grupa społeczna, która buntuje się przeciwko nieograniczonej władzy jednego człowieka. Ἄριστοι *Iliady* i *Odysei* posiadają jednak te same atrybuty swojego szlachectwa: pochodzenie, bogactwo i władzę czy chęć zdobycia jej, jak widzieliśmy na przykładzie zalotników. Z tych trzech właściwości na czoło będzie się wysuwało w późniejszych czasach pochodzenie i dążenie do przejęcia władzy politycznej. Jak atrybuty ἄριστοι stały się trwałymi elementami arystokratycznego pochodzenia, tak również ἀρετή, na podstawie której oceniano wartość człowieka, stała się nieodłączną własnością arystokracji, zmieniając z czasem nieco swoje znaczenie. W wieku VII pne. arystokracja traci w poszczególnych państwach przywilej nieograniczonej władzy na rzecz ludu. Mamy podstawy twierdzić, że w tym właśnie okresie arystokraci szczególnie zwracali uwagę na swoje pochodzenie, aby w ten sposób podkreślić nadal swoją społeczną odrębność i wyższość nad pozostałymi ludźmi. Świadczy o tym Teognis, który w połowie VI wieku pne. pisze z oburzeniem, że ἀγαθοί nie dbają o czystość krwi. Wynikałoby stąd, że Teognis został jeszcze wychowany w tradycji, która pochodzenie uważała za wielką wartość, i że tradycja ta jest teraz zaniedbywana z powodu zmiany warunków społeczno-politycznych. Z Teognisa dowiadujemy się ponadto, że arystokraci łączą się w związki małżeńskie z ludźmi niearystokratycznego pochodzenia przede wszystkim dla zdobycia pieniędzy, których brak odczuwają. Dlatego nie dziwi nas, że pod koniec wieku V pne. w Atenach spotykamy arystokratów i bogatych mieszczan, rzemieślników i kupców połączonych we wspólnej walce przeciwko ludowi. Arystokracja jako klasa przestaje istnieć, a jej miejsce zajmuje oligarchia. Oligarchowie wskazując na zasługi przodków położone dla dobra państwa, czy powołując się na własne nakłady materialne na rzecz państwa[34], domagają się nieograniczonej władzy. Ἀρετή dla oligarchów oznacza umiejętność sprawowania władzy, którą oni wyłącznie

[34] Por. Aristoph. *Equ.* 565 nn. oraz Ps.-Xenoph. *Ath. Pol.* I 2—3; 13.

W *Odysei* natomiast czytamy, że ἀρετή może posiadać tylko człowiek wolny. Kto popadł w niewolę, temu Dzeus zabiera połowę jego ἀρετή[20]. Jeżeli człowiek staje się ἄριστος dzięki posiadanej ἀρετή, którą jedynie dysponuje Dzeus, to wynika stąd w sposób oczywisty, że i przynależność do ἄριστοι — arystokracji, zależy wyłącznie od woli najwyższego z bogów. Takie rozumowanie dodawało arystokracji autorytetu, umacniając jeszcze bardziej i tak już silną jej pozycję.

Związek pomiędzy ἄριστος i ἀρετή wynika z *Iliady*. W ks. VII 49nn. Hektor za radą wieszczka trojańskiego Helenosa wzywa do walki tego, który wśród Achajów jest uważany za ἄριστος[21]. Na wezwanie Hektora zgłosił się jedynie Menelaos, którego Agamemnon surowo gani i przekonuje, że Hektor jest od niego dzielniejszy (ἀμείνων) i nie jemu mierzyć się z tak znakomitym mężem (*Il.* VII 111). Przecież i Achilles, dodaje Agamemnon, który przewyższa ciebie siłą, wzdragał się stawić mu czoła (*Il.* VII 113n.). Nie bez powodu boją się Grecy Hektora. Wiadomo bowiem, że uważano go wśród Trojan za jednego z najdzielniejszych, a niemal za największego bohatera. Homer mówi przecież o nim i o Eneaszu, że są ἄριστοι μάχεσθαι. Kiedy więc Hektor wezwał do walki ἄριστον Ἀχαιῶν, bez wątpienia myślał o godnym przeciwniku, o równie doskonałym jak on wojowniku bądź jeszcze lepszym. Widać jednak, że żaden z greckich bohaterów nie czuje się na siłach stanąć twarzą w twarz z Hektorem z nadzieją zwyciężenia go. Stąd ociąganie się i obawa. Dopiero pełne nagany słowa Nestora mobilizują Achajów. Zgłasza się dziesięciu chętnych, m. in. Agamemnon, Ajasowie, Diomedes i Idomeneus. Wszyscy znakomici w walce. Trudny wybór. Ciągną losy. Tymczasem rzesze żołnierzy modlą się, aby los padł na Ajasa, Diomedesa lub Agamemnona. I zupełnie słusznie. Bo chociaż cała dziesiątka to ludzie dzielni, w pełni ἄριστοι, to jednak tylko ci trzej mają szansę na zwycięstwo w walce z Hektorem. I Diomedes jest zdolny do wielkich czynów, i Agamemnon, chociaż Achilles mówi o nim z ironią, że to on sam uważa się za ἄριστος Ἀχαιῶν (*Il.* II 82), nie mówiąc już o Ajasie, którego dzielność nie wydaje się ulegać najmniejszej wątpliwości. Ze wszystkich bohaterów greckich Ajas był najdzielniejszy i ustępował tylko Achillesowi. On jeden w tym czasie, jak

---

[20] *Od.* XVII 322 n.:

ἥμισυ γάρ τ' ἀρετῆς ἀποαίνυται εὐρύοπα Ζεὺς
ἀνέρος, εὖτ' ἄν μιν κατὰ δούλιον ἦμαρ ἕλῃσιν.

Platon, *Leg.* 776a, cytując ten wiersz w miejsce ἀρετῆς podaje νοῦ.

[21] *Il.* VII 49 nn.:

ἄλλους μὲν κάθισον Τρῶας καὶ πάντας Ἀχαιούς,
αὐτὸς δὲ προκάλεσσαι Ἀχαιῶν ὅς τις ἄριστος
ἀντίβιον μαχέσασθαι ἐν αἰνῇ δῃοτῆτι·

jak i kobiety, wymieniają szereg wad, jakimi odznacza się płeć piękna. Należą do nich: gadatliwość (*Aulularia* 123—124), przewrotność, podstępność, przebiegłość, brak punktualności, podejrzliwość itp. (*Miles gloriosus* 187—194, 307, 355—356, 464—465, 785—786, 883, 887—890, 1220, 1292—1294; *Rudens* 895, 905, *Trinummus* 63—64, *Casina* 319—320, 387—388, 497—498). Zarzuca się kobietom poza tym rozrzutność (*Aulularia* 166—169), skłonność do krzywoprzysięstwa i obłudy (*Amphitruo* 836 i 838). Najwięcej jednak narzekań znajdujemy u Plauta na żony, zwłaszcza na posażne żony. Megadorus w komedii *Aulularia* nie chce w ogóle się żenić, a jeśliby się już kiedyś miał ożenić z jakąś niewiastą, to wybrałby jedynie taką, która niedługo umrze (w. 154—157)[23]. Ta sama osoba komedii udowadnia w dłuższym monologu, że lepiej byłoby na świecie, gdyby mężczyźni żenili się z ubogimi kobietami (tamże w. 475—535). Niektóre partie tego monologu, zwłaszcza wersy 505—506:

> Nunc quoquo venias plus plaustrorum in aedibus
> videas quam ruri, quando ad villam veneris

przypominają mowę Katona przeciw zniesieniu *lex Oppia*, przytoczoną przez Liwiusza XXXIV 1, 3, a utyskiwanie Megadora na wszelkiego rodzaju kupców i wydrwigroszy, zaspokajających zachcianki kobiet, przypomina bardzo uwagi Katona w *De agri cultura*, praef. 1. Posażne, a przy tym stare żony krytykuje Philolaches i Simo w komedii *Mostellaria* 208—281 i 702—709. Takiej małżonce życzy się często śmierci, np. w *Asinaria* 19—22, 42, 62. Podobnie w *Trinummus* 40—42, 51 i 53. Dosyć ostrą krytykę moralności kobiet wypowiedział Plautus w prologu komedii *Casina* w. 80—86. Jest tu mowa o tym, że niewiasta mająca w tej komedii takie powodzenie u mężczyzn okaże się porządną i cnotliwą tylko na scenie, bo w rzeczywistości (w. 84—86):

> mox hercle vero, post transactam fabulam
> argentum si quis dederit, ut ego suspicor,
> ultro ibit nuptum, non manebit auspices

Moralność kobiet atakuje sama Myrrhina w tej samej komedii, w. 199—201:

> nam peculi probam nil habere addecet
> clam virum, et quae habet, partum ei haud commode est,
> quin viro aut subtrahat aut stupro invenerit.

Kilka równocześnie spraw, bo i czyhanie na śmierć żony, i narzekanie na pożycie małżeńskie w ogóle, i na posażne żony porusza dialog Apoeci-

---

[23] Czyhanie na śmierć żony jest dość utartym motywem komedii Plauta. Por. *Casina* 227.

stać się władcami wyspy. Bo jak wynika ze słów Eurymacha wypowiedzianych do Odyseusza po zamordowaniu Antinoosa, temu ostatniemu chodziło bardziej o władzę królewską niż o Penelopę. Małżeństwo z Penelopą miało zapewnić Antinoosowi zdobycie władzy na Itace[30]. To zaś świadczyłoby, że Antinoos, o którym *Odyseja* powiada (XXII 29) μέγ' ἄριστος κούρων εἶν Ἰθάκῃ, nie posiadał władzy, ale na pewno należał do znakomitej rodziny, mającej znaczne wpływy, zresztą podobnie jak i pozostali zalotnicy z Itaki, skoro Odyseusz zdaje sobie sprawę z następstw, jakie może pociągnąć za sobą wymordowanie ἔρμα πόληος, które tworzą μέγ' ἄριστοι κούρων εἶν Ἰθάκῃ. Odyseusz wie, że musi strzec się krewnych i mieszkańców Itaki, których sympatia jest po stronie poszkodowanych (*Od.* XXIII 118nn.). Także Agamemnon dziwi się w podziemiu temu zastępowi wspaniałych mężów, jakich nikt nie zebrałby κατὰ πόλιν. Nazywa ich ἄνδρας ἀρίστους (*Od.* XXIV 108).

Eurymach musiał zapewne odgrywać na Itace rolę niepoślednią, skoro Telemach radzi Teoklymenowi, aby poszedł do niego, sławnego syna Polybosa, na którego są zwrócone oczy mieszkańców wyspy (*Od.* XV 521n.):

> καὶ γὰρ πολλὸν ἄριστος ἀνὴρ μέμονέν τε μάλιστα
> μητέρ' ἐμὴν γαμέειν καὶ Ὀδυσσῆος γέρας ἔξειν.

Ameis[31] słusznie w tym wierszu słowo ἄριστος tłumaczy przez „der edelste von Geburt". To samo można powiedzieć o wszystkich zalotnikach. Są znakomici, bo ich ojcowie byli ἄριστοι na okolicznych wyspach, skąd przybyli. Są znakomici i ci z Itaki. W zgromadzeniu zwołanym na Itace po wymordowaniu zalotników brali udział arystokraci. Finley[32] stwierdza: „The poet makes it clear that this was a meeting for aristocrats (if there were commoners present, they came as retainers of noble housholds, not as members of the community of Ithaca)". Ojciec Antinoosa strasznie oburzał się na Odyseusza, że ten wymordował Κεφαλλήνων ὄχ' ἀρίστους. Oburzają się rodzice i krewni, że Odyseusz odważył się targnąć na najznakomitsze rodziny. Byli przecież z dawna znani z tego, że mieli sławnych przodków, że byli majętni i że κοιρανέουσιν na Itace. Udział w rządzeniu wyraża się poprzez uczestnictwo w zgromadzeniach, które zwoływał Odyseusz.

Wydaje się rzeczą zrozumiałą, że Penelopa nie patrzyłaby na ludzi z gminu i gdyby miała wyjść za mąż, chciałaby człowieka znakomitego —

---

[30] *Od.* XXII 52 n.:

> ὄφρ' Ἰθάκης κατὰ δῆμον ἐυκτιμένης βασιλεύοι
> αὐτός.

Por. Ameis, *o.c.*

[31] Ameis, *o.c.*

[32] Finley, *o.c.* s. 112.

i przejściu na bardziej osiadły tryb życia, staje się stopniowo nieprzydatna i traci swoje znaczenie jedynego kryterium wartości człowieka. Nie znaczy to wcale, że arystokracja *Iliady* zniknęła, zastąpiona przez nową. Atrybuty szlachectwa pozostają w zasadzie takie same jak w okresie minionych wojen. Zmienia się jednak cel działania.

Arystokraci nie zamierzają więcej ubiegać się o ἀρετή w znaczeniu, jakie znajdujemy w *Iliadzie*, ale dążą do zdobycia władzy. Pojęcie ἄριστος straciło swoje pierwotne znaczenie powiązane z ἀρετή, pojmowaną zgodnie z jeszcze prymitywną umysłowością wstępnego okresu dziejów kultury, jako fizyczne możliwości człowieka w walce o zabezpieczenie egzystencji dla swego plemienia. Pojęcia ἄριστος z *Iliady* nie da się zastosować do zalotników z *Odysei*. Nabiera ono bowiem innego znaczenia. Arystokrację, którą przedstawił nam Homer w *Odysei*, trudno byłoby oceniać tym samym kryterium, jakie stosowano wobec ἄριστοι *Iliady*. Śmiesznie wyglądają zalotnicy usiłujący napiąć łuk Odyseusza. Brak im sprawności fizycznej, brak ἀρετή. Wprawdzie zalotnicy podejmują walkę z Odyseuszem, ale daleko im do jego dzielności, a Eurymach, który był zawsze najczynniejszy i ἄριστος ἀρετῇ[28], usprawiedliwia się przed nim, bojąc się śmierci z rąk Odysa. Zalotnicy najlepiej czują się przy suto zastawionym stole.

Nasuwa się pytanie, jaka treść kryje się w pojęciu ἄριστος w *Odysei*, skoro odpada niemal całkowicie moment przedstawienia ἄριστοι w walce. Urywa się tradycyjny związek ἄριστος z ἀρετή. Dlaczego o zalotnikach mówi się jednak, że są ἄριστοι? Okazuje się, że zalotnicy ten termin odziedziczyli po rodzicach, których na wyspach, skąd przybyli w konkury do Penelopy, nazywano ἄριστοι[29]. Dziedziczność, przynależność do takiej czy innej rodziny, pochodzenie, i to już nie od boskiego protoplasty, miałyby zatem wpływ decydujący na to, czy komuś przysługuje nazwa ἄριστος.

Na dwór Odyseusza zjechał kwiat młodzieży z Dulichion, Samos, Dzakyntu i oczywiście z Itaki. O zalotnikach spoza Itaki wiadomo niewiele. Czy zalotnicy sprawowali na wyspach władzę, tego nie wiemy. Niemniej jednak musieli mieć na nią wpływ. Wskazywałoby na to użycie czas. κρατέω w czasie teraźniejszym w odniesieniu do zalotników (*Od.* I 245n.). O dwunastu zalotnikach z Itaki możemy powiedzieć z całą pewnością, że Itaką nie władali, a przez małżeństwo z Penelopą chcieli

---

[28] *Od.* IV 628 n.:

Ἀντίνοος δὲ καθῆστο καὶ Εὐρύμαχος θεοειδής,
ἀρχοὶ μνηστήρων, ἀρετῇ δ' ἔσαν ἔξοχ' ἄριστοι.

[29] *Od.* II 50:

μητέρι μοι μνηστῆρες ἐπέχραον οὐκ ἐθελούσῃ,
τῶν ἀνδρῶν φίλοι υἷες, οἳ ἐνθάδε γ' εἰσὶν ἄριστοι.

τὸν μὲν δὴ ἔταρον γ' αἱρήσεαι, ὅν κ' ἐθέλῃσθα,
φαινομένων τὸν ἄριστον, ἐπεὶ μεμάασί γε πολλοί.
μηδὲ σύ γ' αἰδόμενος σῇσι φρεσὶ τὸν μὲν ἀρείω
καλλείπειν, σὺ δὲ χείρον' ὀπάσσεαι αἰδοῖ εἴκων
ἐς γενεὴν ὁρόων, μηδ' εἰ βασιλεύτερός ἐστιν.

Pomijając to, że ostatnie słowa wypowiada Agamemnon w obawie o brata Menelaosa, jak świadczą dalsze wiersze *Iliady* (X 240nn.), którego mógłby wybrać Diomedes dając mu pierwszeństwo ze względu na godność, wydaje się, że uwaga Agamemnona jest jak najbardziej słuszna. Czy można przy wyborze towarzysza na tak niebezpieczną wyprawę kierować się jakimiś nieistotnymi w tym wypadku względami, a nie patrzeć na takie cechy, jak dzielność, siła fizyczna, spryt? Oczywiście, że nie, jeżeli wyprawa miała się udać. Diomedes, o czym mówiliśmy powyżej, udaje się na tę niebezpieczną wyprawę dzięki śmiałemu sercu. Na towarzysza wybiera Odyseusza. I byłoby teraz niezmiernie ciekawe poznać motywy tej decyzji, gdyż równocześnie moglibyśmy się dowiedzieć, co znaczyło ὁ ἄριστος. Diomedes wyjaśniając swoją decyzję powiada, że Odyseusz posiada „śmiałe serce i nieugiętego ducha we wszelkich trudach"[25].

Jasną jest rzeczą, że kto ma śmiałe serce i nieugiętego ducha, ochotniej rzuci się w wir walki i uparciej będzie dążył do wyznaczonego celu, pokonując wszystko, co do osiągnięcia tego celu stanie mu na drodze, ù której kresu na bohaterów czeka uznanie i sława. Θυμός rozpala wojownika, dodaje mu nieraz nadludzkiej siły i dzielności w sytuacjach zdawałoby się bez wyjścia. A dzielność i siła fizyczna to ἀρετή. Odyseusz ją posiada (*Il.* XVI 23nn.), chociaż nie w takim stopniu jak Achilles. Diomedes skorzystał zatem z rady Agamemnona i wybrał trafnie. Wybierając Odyseusza wskazał równocześnie na znaczenie słowa ἄριστος, jako nierozerwalnie związanego z ἀρετή.

W scenie z Dolonei, gdzie Agamemnon radzi Diomedesowi wybrać na wyprawę τὸν ἄριστον, a nie patrzeć na ród i godność, wydawało się, że pojęcie ἄριστος jest pozbawione społecznej treści. I tak było w istocie. Diomedes wybiera bowiem tylko spośród znakomitych Greków i nadawanie słowu ἄριστος specjalnie jakiegoś społecznego aspektu byłoby pozbawione racji. Są tam Ajasowie, Menelaos[26], Antylochos, syn Nestora,

---

[25] *Il.* X 242 nn.:

εἰ μὲν δὴ ἔταρόν γε κελεύετέ μ' αὐτὸν ἑλέσθαι,
πῶς ἂν ἔπειτ' Ὀδυσῆος ἐγὼ θείοιο λαθοίμην,
οὔ πέρι μὲν πρόφρων κραδίη καὶ θυμὸς ἀγήνωρ
ἐν πάντεσσι πόνοισι ...

[26] Trzeba jednak podkreślić, że Menelaos chociaż ma swoją aristeję, to jednak nie należy do najbardziej wyróżniających się w walce.

długo trwał gniew Achillesa, był naprawdę ἄριστος Ἀχαιῶν[22]. Los padł ostatecznie na Ajasa. Na placu spotkali się ἄριστος Τρώων — Hektor, i ἄριστος Ἀχαιῶν — Ajas (*Il.* XVII 509).

Ajas przygotował się do walki i stanąwszy przed Hektorem przemawia, jak gdyby zapomniał, że jeszcze przed chwilą unikał z nim spotkania. Według słów Ajasa, chwilowe wahanie nie ujmuje nic ze czci Achajów. Jego zdaniem Grecy są znakomici i zdolni walczyć, mimo że nie ma wśród nich Achillesa (*Il.* VII 266nn.). Ajas stara się przekonać Hektora, że nie ma wśród Achajów tchórzów i że Danaowie są dzielni — ἀριστῆες[23].

Po tych słowach musiał chyba Hektor stracić ducha, skoro już i poprzednio na widok Ajasa uczuł trwogę (*Il.* VII 215). Obawy nie były bezpodstawne. Ajas zwycięża Hektora. Z nadludzką siłą rzuca w niego głazem i byłby go zabił, gdyby nie interwencja Apollona. Walka zostaje przerwana przybyciem heroldów. Idajos, herold trojański, zwraca się do Ajasa, aby przerwał walkę. Ajas odpowiada, że tylko Hektor, który wezwał πάντας ἀρίστους (*Il.* VII 150), może dać taką propozycję. Nie był Ajas przeciętnym wojownikiem, skoro sam Hektor podziwiał po pojedynku jego siłę i mądrość (*Il.* VII 288n.). Przełamanie własnej słabości i strachu na widok Hektora, heroiczny zryw (dowód dzielności) oraz niezwykła siła fizyczna, cnoty Ajasa znane zapewne ogółowi, zadecydowały, że wojsko widziało właśnie w nim najodpowiedniejszego przeciwnika, zdolnego stoczyć zwycięski pojedynek z Hektorem i tym samym uznało go za ἄριστον Ἀχαιῶν.

Wiadomo, że największym bohaterem pod Trają był Achilles, który był dzielny w walce jak żaden z Achajów (*Il.* XVIII 105n.). I to właśnie nadaje mu znaczenia. Bo w ogóle są od niego lepsi, ale w radzie. Znaczenie bohaterowi nadaje jednak w pierwszym rzędzie jego dzielność i fizyczna sprawność. Achilles wyłącznie dzięki swojej zdolności bojowej jest nazywany μέγ' ἄριστος (*Il.* XVII 164; por. XX 158nn.)[24].

Najwyraźniej istotną treść, jaką kryje w sobie słowo ἄριστος, poznajemy w scenie z Dolonei, kiedy Agamemnon radzi Diomedesowi, aby na towarzysza nocnej wyprawy do obozu trojańskiego wybrał ze zgłoszonych ochotników τὸν ἄριστον, a nie zwracał uwagi na pochodzenie (*Il.* X 235—239):

---

[22] *Il.* II 768 n.:

ἀνδρῶν αὖ μέγ' ἄριστος ἔην Τελαμώνιος Αἴας,
ὄφρ' Ἀχιλεὺς μήνιεν· ὁ γὰρ πολὺ φέρτατος ἦεν.

[23] Homer używa formy ἀριστεύς zamiast ἄριστος ze względów metrycznych.

[24] Platon w *Hip. Min.* 364c, mówi że Achilles był ἄριστος, Nestor σοφώτατος, a Odyseusz πολυτροπώτατος, stąd ἄριστος znaczy „najdzielniejszy".

„Hellenismus" n'est qu'une phase dans l'évolution de la culture grecque, qui se développe dans un isolement absolu indépendamment de tout changement économique, social ou politique, pure de toute pollution de l'Orient.

L'époque hellénistique s'achève selon M. Schneider par la victoire définitive de la culture grecque, victoire remportée non seulement sur le monde latin, mais aussi sur l'Orient tout entier. Cette thèse, telle quelle, est beaucoup trop catégorique, et quant à l'Orient, même fausse. P. ex. dans l'Egypte Ptolémaïque entre les «purs» Grecs et Macédoniens et les «purs» Egyptiens l'auteur n'aperçoit que des Egyptiens hellénisés[12], alors que les Grecs s'orientalisaient facilement sur les bords du Nil, fait déjà remarqué (avec désapprobation d'ailleurs) par les auteurs anciens[13]. C'est uniquement l'administration romaine qui a arreté, pour un temps, ce processus en liant certains privilèges sociaux et fiscaux à l'éducation hellénique, assurant de cette manière la permanence de la culture grecque en Egypte encore pour quelques siècles. M. Schneider surestime d'ailleurs la portée de l'hellénisation de la population égyptienne: c'est trop de dire que «le simple paysan égyptien» lisait le grec et écrivait dans cette langue, dans «les plus petits villages égyptiens» on aurait cherché en vain des bibliothèques grecques[14]. D'autre part il ne faut pas négliger l'influence exercée sur les immigrés grecs par la vieille culture égyptienne. Contrairement à l'opinion énoncée par l'auteur[15] nous possédons aussi des textes grecs qui sont la traduction ou bien le remaniement d'un texte égyptien, il suffit de rappeler «La prophétie du potier»[16]. Pareillement il m'est impossible de croire avec M. Schneider que même les Grecs qui, en Egypte, faisaient momifier leurs morts, n'avaient pas assimilé «les croyances religieuses de Egyptiens»[17].

M. Hadas dans son livre sur la culture hellénistique, publié dix ans avant celui de M. Schneider, tout en citant un article de ce dernier paru en 1939, écrit: «Scholars who have been concerned to maintain the integrity of the nordic Greeks against oriental pollution have insisted that the vogue of the exotics was no more meaningful than the vogue for

---

[12] Schneider, I, pp. 495—497.

[13] Voir Polyb. XXXIV 14 (Strabo C 797), Titus Livius XXXVIII 17; cf. Préaux, *Réflexions sur l'entité hellénistique*, p. 133.

[14] Schneider, I, pp. 477, 967.

[15] Schneider, I, p. 497.

[16] Maintenant voir surtout L. Koenen, *Die Prophezeiungen des „Töpfers"*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik II 1968, pp. 178—209; le même, *The Prophecies of a Potter: a Prophecy of World Renewal becomes an Apocalypse*, Proceedings of the Twelfth International Congress of Papyrology, Toronto 1970, pp. 249—254.

[17] Schneider, II, p. 984.

«Frühhellenismus», M. Schneider la trouve p. ex. dans Arsinoe II, dont il affirme, sans chercher d'ailleurs à le prouver, qu'en fuyant Ptolémée Keraunos à Samothrace, elle trouva dans le temple des Kabires non seulement la sécurité, mais aussi «une force intérieure»; ensuite qu'elle ne contribua «nullement» («auf keinen Fall») au renvoi de la première femme de son frère et second époux, Ptolémée II; enfin que les Egyptiens payèrent plus volontiers la taxe *apomoira*, lorsque le revenu en fut consacré au culte d'Arsinoé, après sa mort[26] (cette dernière hypothèse resulte d'une conception erronée de la situation sociale et politique dans l'Egypte grecque).

Même les guerres du premier siècle de l'époque hellénistique sont idéalisées. M. Schneider est d'avis, que dans les guerres du troisième siècle l'idéal de la liberté fut plus important que la terre, le butin et les avantages économiques. Elles auraient été menées, selon lui, dans des buts plus élevés et ce n'est que vers la fin du troisième siècle que les moeurs auraient commencé de se gâter[27].

Les rois hellénistiques furent, selon M. Schneider, profondément convaincus que «la loi est le souverain du souverain» et c'est pourquoi ils «hésitaient» à promulger des lois et ne publiaient que des ordonnances ou écrivaient des lettres[28]. Quelques rois, favoris tout particuliers de l'auteur, sont présentés comme des héros sans reproche et toutes leurs actions expliquées par des motifs idéaux. Tels sont les portraits d'Attalos I[29] et surtout de Ptolémée I et Ptolémée III. Quant à Ptolémée I il est à noter que, contrairement à l'opinion de M. Schneider, l'enlèvement du corps d'Alexandre le Grand avait tout d'abord une énorme importance politique (ce que Perdikkas a très bien vu), que le renvoi du butin et des prisonniers après la bataille de Gaza fut surtout une habile manoeuvre diplomatique, et enfin qu'il n'existe aucune preuve que Ptolémée I (ni aucun autre Ptolémée) se soit soucié tout particulièrement des Hellenomemphites[30]. Ptolémée III Evergète I est qualifié — on ne sait bien pourquoi — de «meilleur des Ptolémées» et dans sa caractéristique on trouve des affirmations plutôt inexplicables: «Vor allem verwirklichte er zur Freude vieler griechischer Städte sein Ideal der Kalokagathie und Mässigung im dritten syrischen Krieg» et ensuite «Der Zurückhaltung

---

[26] Schneider, I, pp. 83—86.

[27] Schneider, I, p. 56; II, p. 111: «entweder die Macht zu gewinnen oder aus Freude am Wagnis oder in Erinnerung an die grossen Zeiten des Alexanderzuges» — Ces buts, furent-ils vraiment si élevés? Voir aussi vol. II, p. 124.

[28] Schneider, II, p. 490.

[29] Schneider, I, p. 633.

[30] Schneider, I, pp. 499—501.

cie, a w komedii *Stichus* zarówno pasożyt Gelasimus, jak i Pamphilippus mówią wyraźnie o niebezpieczeństwie grożącym w nocy przechodniom na ulicy (w. 605, 613—614). Tenże pasożyt czyni w innym miejscu komedii aluzję do samowystarczalności i obrotności Rzymian (w. 193—195):

haec verba subigunt me uti mores barbaros
discam atque ut faciam praeconis compendium
itaque auctionem praedicem, ipse ut venditem

Na gnuśnych świadków sądowych narzeka Agorastocles w *Pseud.* 504—514, a Collabiscus na ich przebiegłość i krętactwa (tamże w. 612). Stara Syra krytykuje niesprawiedliwe prawa małżeńskie, które wymierzają kary kobietom za zdradę małżonka, a mężczyznom ten sam występek uchodzi bezkarnie (*Mercator* 817—829). Odgłosy walki klasowej pomiędzy bogaczami i ubogimi oraz niesprawiedliwości społecznej pobrzmiewają w kilku komediach, że wymienię *Poenulus* 810—813; *Aulularia* 259—260; *Rudens* 290—304, 310—311; *Cistellaria* 532—533. Bankierzy i lichwiarze atakowani są w komediach tak samo ostro i za pomocą takich samych niemal słów, jak stręczyciele. Wystarczy zwrócić uwagę na *Mostellaria* 607—608 i 657—658, gdzie lichwiarza nazywa się *taetrior belua.* Lichwiarzom zarzuca się krzywoprzysięstwo (*Curculio* 458) i niedotrzymywanie terminów (*Casina* 27—28).

Pewne światło na stosunki panujące w czasach Plauta rzucić mogą padające tu i ówdzie ze sceny uwagi o złodziejach grasujących w łaźniach (*Rudens* 382—385), o nieuczciwych rzeźnikach i kucharzach (*Pseudolus* 196—197, 855—865; *Aulularia* 322—323, 551—560), o cieślach rzymskich (*Mostelaria* 828). Na tle tej krytyki życia miejskiego odbija dość wyraźnie pochwała poziomu moralnego ludu wiejskiego w *Truculentus* 280:

rus tu mi opprobras? ut nancta es hominem quem pudeat probri!

Niemal katońskie uwagi o niewolnikach powtarzają się także w komediach Plauta. W komedii *Rudens* 1258—1262 jest mowa o złym wpływie jednych sług na drugich, z czego powstają źli słudzy, ale w *Captivi* 116—118 mówi się również o pragnieniu wolności wśród niewolników, a w *Persa* pozwala Plautus niewolnikom uprawiać miłostki, czemu się dziwi nieco Sagaristio (w. 25).

Zdobywa się Plautus także na krytykę współczesnej literatury, zwłaszcza poezji dramatycznej (*Casina* 9—10, *Pseudolus* 388). Komedii zarzuca poeta przez usta Baliona oklepane motywy, poezji zaś w ogóle kłamstwa (*Pseudolus* 1081—1083, 1239—1241 i 401—404). Pomimo to ma Plautus wysokie wyobrażenie o znaczeniu sztuki teatralnej dla podniesienia po-

desa i Periphanesa w komedii *Epidicus* 173—180. Częstą cechą kobiet zamężnych w komediach Plauta jest ich apodyktyczność w stosunku do mężów (*Casina* 191—192), drapieżność, jak u lwa (*Menaechmi* 159). Ostro krytykuje żony, zwłaszcza posażne, również teść w Menaechmi, chociaż jego zdaniem także mężowie dają powody do niezgody małżeńskiej (w. 765—769). Opowiadanie Demiphona snu o małpie, kozie i koźle w komedii *Mercator* 229—250 zawiera dobrze zakamuflowaną aluzję zarówno do złych żon, jak i do podstarzałych amantów, niewiernych małżonków. Zgryźliwą satyrę na kobiety w ogóle, a na posażne, samolubne i wymagające w szczególności wypowiada Periplectomenus w *Miles gloriosus* 673—674, 679—681, 685—700. Pomimo jednak narzekań posag żony to jedyna jej zaleta i chociażby nawet taka kobieta miała wady, znajdzie sobie łatwo męża, twierdzi Saturio w *Persa* 385—387. Małżeństwo uważa się wprost za dopust (*Trinummus* 1185—1186), nawet chętnie by się żonę sprzedało na licytacji, gdyby się tylko kupiec znalazł (*Menaechmi* 1160).

Obok żon atakuje się w komedii hetery, które posiadają niektóre wady wspólne wszystkim kobietom. Są chytre, dbają nadmiernie o swoją powierzchowność, sprowadzają ruinę majątku, przyczyniają się do upadku moralności, są obłudne (*Trinummus* 223—275; *Trucentus* 57—73, 154—157, 178—180, 321—325, 888—889; *Bacchides* 40—41, 66, 85, 87—88, *Menaechmi* 194—195, 220—221, 338—345, 351—356, 384, 438, 442, *Epidicus* 229—235).

Ślady satyry na żony pojawiają się także w atellanie, np. u Pomponiusza z Bononii w *Citharistria* fr. 30 i w *Concha* fr. 33 (Ribb.). Wspominam o tym dlatego, by podkreślić z naciskiem, iż większość przedstawionych powyżej motywów satyrycznych u Plauta należy do utartych motywów komedii obyczajowej w ogóle, nie mniej jednak wydaje się, że wprowadzenie ich przez poetę do pewnego kontekstu historyczno-literackiego nadaje im posmak aktualnej satyry.

Takie same refleksje budzą się, gdy śledzimy inne drobne aluzje do przeróżnych, nie mniej aktualnych w ówczesnym Rzymie spraw. Wspominaliśmy na wstępie o zawiści Katona do greckich lekarzy. Przecież aż trzy sceny piątego aktu komedii Plauta *Menaechmi* w całości są przesycone satyrą na głupiego i tchórzliwego lekarza, z którego szczególnie pokpiwa sobie senex w 882—888 w. Poza tym w komedii *Mercator* 472 mówi zrozpaczony młodzieniec Charinus:

Certumst, ibo ad medicum atque ibi me toxico morti dabo,

z czego wynika dość niedwuznacznie, że do lekarza idą potencjalni samobójcy po śmierć. Ze spraw bardziej lokalnych można tu wymienić uwagę Stasimusa z komedii *Trinummus* 482 o drożyźnie panującej w mieś-

Egyptian or Chinese objets d'art in Europe a century ago, or that the cults were so wholly transformed in the Greek spirit that little but the original names remained»[18]. La manière, dont M. Schneider présente la religion hellénistique dans son nouvel ouvrage, prouve qu'en trente ans il n'a pas changé d'opinion. Aujourd'hui aussi il reste d'avis qu'il est faux de parler de «syncrétisme», parce que tout dans le domaine de la religion n'est que *l'interpretatio graeca*. Même le culte d'Artémis d'Ephèse est purement grec[19]. M. Schneider croit que le syncrétisme religieux a été arrêté en Egypte au II-ème siècle av. n. è., alors que la population indigène avait commencé à revendiquer ses droits; les rois grecs furent obligés de faire bâtir des temples de dieux égyptiens ainsi que de financer leur culte[20]. Il semble oublier que déjà au III-ème siècle, au zénith même de la puissance de l'Egypte ptolémaïque, Ptolémée III Evergète I a été un des plus grands bâtisseurs de temples égyptiens.

La religion grecque a triomphé, selon M. Schneider, de tous ses adversaires, elle a été plus forte que „l'opression religieuse" exercée par les Romains, qui „enlevaient aux Grecs non seulement leur liberté et leurs biens, mais aussi leurs dieux"[21], affirmation étonnante qui ne s'explique que par l'antipathie profonde de l'auteur pour tout ce qui est Romain. M. Schneider voit le triomphe de la religion grecque même dans le grand Autel de Pergame et dans l'Olympieion d'Athènes et les Gigantomachies ont été conçues selon lui comme des „sermons de pierre"[22]; toujours en quête de vrai sentiment religieux il en trouve chez Callimaque dans son *Hymne à Zeus* dans son *Bain de Pallas Athèna* ainsi que dans *l'Idylle* XV de Théocrite où il découvre «eine echte Adonis-Frömmigkeit» et «ein wirkliches religiöses Volksfest» dans le palais royal d'Alexandrie[23].

Presque tout ce qui est grec (purement grec!), tout ce qui appartient au «Frühhellenismus» est idéalisé[24]. Les femmes du premier siècle de l'histoire hellénistique, tout à fait différentes de leurs filles trop ambitieuses et de leurs petites filles débauchées, ont sauvé la culture grecque qui sombrait déjà dans l'utopie et l'indéfini[25]. Cette femme idéale du

---

[18] M. Hadas, *Hellenistic Culture, Fusion and Diffusion*, New York 1959, p. 184 et p. 307 n. 4, où il cite C. Schneider, *Die griechische Grundlagen der hellenistischen Religionsgeschichte*, Archiv für Religionswissenschaft XXXVI 1939, pp. 300—347.

[19] Schneider, II, p. 792: „nichts zwingt dazu, fremde Einflüsse einzunehmen".

[20] Schneider, II, p. 771.

[21] Schneider, II, p. 772.

[22] Schneider, II, pp. 771, 775.

[23] Schneider, II, pp. 777, 793, 860.

[24] P. ex. Schneider, II, p. 988: „Fast alles, was es seither im Guten, Schönen und Grossen in der Welt gibt, steht im Zusammenhang mit dem Hellenismus".

[25] Schneider, II, p. 969 («nicht die Herrscherinnen des Hochhellenismus oder gar die rein sinnlichen Aphroditen des Späthellenismus»).

akt komedii *Asinaria*, a szczególnie wersy 858—859, 864—867 i 870—875, zawierają krytykę spóźnionych amantów pokroju Demeneta[16].

Najbardziej jednak potępianą na scenie postacią komedii jest zawsze stręczyciel. Tu już Plautus przestaje być pobłażliwy i nie przebiera w słowach. Do takich szczególnie atakowanych stręczycieli należy Balio z komedii *Pseudolus* (w. 974—975) i Lycus z komedii *Poenulus* (ww. 88—92, 157—158, 200—201, 613, 815—816). Są też złośliwe uwagi o rajfurach w *Persa* (w. 243 i 406 sq.), w komedii *Curculio* (w. 39—40), w *Rudens* (ww. 126, 316—319, 505—506, 543, 651—653). Niekiedy sami stręczyciele mówią o swoich wadach, jak Balio w *Pseudolus* 376—377 w. i Lycus w *Poenulus* 776 w. Dwukrotnie za pośrednictwem krytyki rajfurów krytykuje się obyczaje społeczeństwa w ogóle, np. w *Pseudolus* (ww. 355—356 i 1128—1129). Trudno nie zauważyć, że u Plauta powtarzają się złośliwe uwagi na te wszystkie tematy, które w społeczeństwie rzymskim epoki Katona były jak najbardziej na czasie. Walka o dobre obyczaje odzwierciedla się w komedii Plauta nie tylko w przedstawianiu w złym świetle wad ludzkich, ale również stara się poeta lansować inny rodzaj komedii, nie erotycznej, ale obyczajnej. Widać to wyraźnie w zwracaniu uwagi na wyjątkowy charakter komedii *Captivi*, na początku sztuki (w. 55—58) i przy jej końcu (w. 1029—1034)[17]. Wynikiem reakcji przeciw komedii erotycznej mogą być również te komedie Plauta, w których nie występują hetery (*Amphitruo*, *Aulularia*, *Captivi*, *Casina*, *Stichus* i *Trinummus*).

Obraz obyczajów współczesnego Rzymu daje Plautus, zdaniem Della Corte[18], w przemówieniu choragusa w *Curculio* 467—482, a życie miejskie poddaje ostrej krytyce pasożyt w tejże komedii w. 494—515 oraz w *Truculentus* niewolnik (w. 276—280)[19]. Ocenia poeta negatywnie również Greków, których w Rzymie było pełno, czemu dał wyraz w komedii *Curculio*, w przemówieniu pasożyta w. 288—297[20].

Plautus, podobnie jak Kato, był przeciwnikiem metod wychowawczych stosowanych przez nauczycieli greckich w Rzymie. Dał na to dobitny dowód w słowach niewolnika Chrysalusa w komedii *Bacchides* 645—660, który głosi dość rewolucyjne zasady wychowawcze, szczególnie gdy mówi w. 659—660):

> pectus quoi sapit: bonus sit bonis, malus sit malis,
> utcumque res sit, ita animum habeat

---

[16] Ciekawe słowa na temat upadku moralnego starców wypowiada Periphanes w komedii *Epidicus* 390—392.

[17] Por. Fr. Della Corte, *Catone censore. La vita e la fortuna*, Torino 1949, s. 28.

[18] Ibid.

[19] Por. ibid. s. 29.

[20] Por. *Bacch.* 743, gdzie występuje wyraz *congraecem* w negatywnym znaczeniu.

uczeń Enniusza, bądź wreszcie stanęli w opozycji do programu wybitnych poetów i ich protektorów, jak Luscjusz Lanuwinus w stosunku do Terencjusza.

Na tle tych ważnych i wiążących się ze sobą prądów kulturowych z jednej strony i twórczości literackiej wybitnych poetów z drugiej strony można zaryzykować postawienie pytania, czy komedia Plauta była w pewnym sensie poezją zaangażowaną. Kwestię tę formułujemy ostrożnie, bo nawet jeśliby odpowiedź w tej materii wypadła pozytywnie, to w każdym razie pojęcie zaangażowania w owych czasach miało z całą pewnością znacznie węższy zakres, aniżeli posiada go obecnie.

Plautus, jak to już powiedziano, stawiał sobie za cel bawienie publiczności, a jeśli tak, to precyzując pytanie, warto zastanowić się nad tym, czy można sobie wyobrazić twórczość tego poety jako tylko mniej lub więcej dowolne przyswajanie rzymskiemu widzowi sztuk greckich bez myśli o tym, co w danej chwili może widza teatralnego ubawić. Historycy literatury twierdzą, że Plautus przedstawiał na scenie to, co dla publiczności rzymskiej było zrozumiałe, co ta publiczność lubiła. Postaramy się sprawę nieco pogłębić i poszukać odpowiedzi na pytanie, czy sam dobór przerabianych komedii greckich i opracowanie szczegółów nie wiązało się w twórczości Plauta z jakimiś aktualnymi w Rzymie problemami, interesującymi ogół społeczeństwa, lub takimi, na które poeta w sposób żartobliwy pragnął zwrócić uwagę, wyrazić swój stosunek do nich.

Filhellenizm Scypionów i konserwatyzm Katona jako dwa skrajne stanowiska miały, obok bardzo pozytywnych cech, z całą pewnością wiele śmieszności, które nadawały się do komediowego potraktowania. Z drugiej znowu strony sama osoba Katona, podobnie jak i jego działalność, unikająca wszelkich kompromisów, nadawała się aż nadto do ośmieszenia, żeby Plautus i inni pisarze tych czasów mogli z tego zrezygnować. Zresztą i Scypio i Metellusowie nie uniknęli dawniej ataków poety Newiusza ze sceny, o czym już na wstępie była mowa. Postępowanie Katona oceniali krytycznie nawet jemu współcześni mężowie stanu, jak wynika z relacji Liwiusza o mowie, którą miał wygłosić Kato w obronie *lex Oppia* w 195 r.[1] Na słowa mówcy replikował L. Waleriusz[2] w ten sposób, oceniając zaraz na wstępie wystąpienie Katona: *et M. Catonem oratorem non solum gravem sed interdum etiam trucem esse scimus omnes, cum ingenio sit mitis.* Jest to dość znamienna uwaga, gdyż wynika z niej jasno, że Kato starał się często przedstawiać siebie innym niż był w rzeczywistości. Na poparcie tego poddaje L. Waleriusz krytyce pewne sformułowania w przemówieniu Katona. Zbiegowisko kobiet na przykład, które

---

[1] Por. Liv. XXXIV 1—4.
[2] Ibid. XXXIV 5—7.

i kontynuuje tę samą myśl jeszcze w 545—552 w. Krytyce poddawane są również obyczaje młodego pokolenia. Robi to pedagog Lydus w komedii *Bacchides* (w. 437—448). Zarzuca się młodzieży brak szacunku dla wychowawców. Możliwość odnowy obyczajów dostrzega Philto w komedii *Trinummus* (w. 305—312) w zwalczaniu namiętności. O jakie to namiętności chodziło, powie wyraźniej niewolnik Palinurus z komedii *Curculio* (w. 32—38): należy unikać dziewic, wdów, cudzych żon i chłopców wolno urodzonych. To są według słów niewolnika te ścieżki przez pole, których należy unikać, a chodzić tylko utartymi szlakami.

Na inne wady społeczne zwraca uwagę córka Saturiona z komedii pt. *Persa* (w. 554—560): wiarołomstwo, chciwość, oszustwo, nienawiść, chęć wyróżniania się, oszczerstwa, krzywoprzysięstwo, opieszałość, bezprawie, zbrodnie. Od wyzbycia się tych dziesięciu wad zależy potęga państwa (w. 559—560):

> Haec unde aberunt, ea urbs moenita muro sat erit simplici
> ubi ea aderunt, centumplex murus rebus servandis parumst.

Obrońcą dobra społecznego w ogólnym tego słowa znaczeniu oraz dobrych obyczajów jest Megaronides w komedii *Trinummus* (w. 28—38). Obłudę i podstępność ludzką krytykuje Tyndarus w *Captivi* (w. 232—235). Szczególnie ostrej krytyce poddane zostały obyczaje miejskie w komedii *Menaechmi* (ww. 258—264, 571—596). W pierwszym z cytowanych miejsc jest mowa o mieszkańcach miasta Epidamnus, wśród których jest mnóstwo rozpustników, pijaków, sykofantów, pochlebców i heter. W drugim natomiast miejscu wypowiada Menaechmus bardziej ogólną uwagę pod adresem warstwy uprzywilejowanej (*optumi*): pragną mieć jak najwięcej klientów, nie troszcząc się wcale o ich wartość moralną. Chodzi im jedynie o to, by najwięcej zyskać, a nawet klient zły, byle był bogaty, jest w największej cenie. Jest też mowa w komediach o szerzącym się w życiu miejskim plotkarstwie. Krytykuje tę wadę Megaronides w *Trinummus* (w. 199—222). Potępienie pijaństwa wypowiada Kallikles w komedii *Truculentus* (w. 830—833). W *Miles gloriosus* (ww. 751—756, 758—762) piętnuje Periplectomenus brak umiarkowania w jedzeniu. W bardzo niekorzystnym świetle przedstawił Plautus kilku ojców w swych komediach. Potępia ich przede wszystkim za spóźnione zapały miłosne (*Bacchides* 306—311, 1162, sq., 1193 sq.; *Stichus* 539—573; *Mercator* 305, 313—315, 361—362, 524, 567). Najgorzej jednak wypadł Teopropides z komedii *Mostellaria*, który dowiedziawszy się, że odzyska pieniądze roztrwonione przez syna na hulankach, nie martwi się już, bo pieniądze są ważniejsze niż obyczaje syna (w. 1154—1165). Poza tym cały piąty

nous sommes habitués à appeler la culture hellénistique. Avons-nous le droit de ne la chercher que dans le monde grec? Admettons qu'il y ait eu deux (ou peut-être même plusieurs) civilisations vivant côte à côte. Pour avoir une conception intégrale de l'époque hellénistique ne faudrait-il pas les prendre toutes en considération? Une telle conception n'est certes, pas encore, à notre portée. Pour le moment il ne nous reste donc qu'à nous rendre compte des dangers d'une simplification trop étroite et à chercher à en éviter les écueils[41].

Varsovie

---

[41] Il serait injuste envers l'oeuvre de M. Schneider de laisser au lecteur du présent article l'impression que, dans ce livre, il ne trouvera rien d'autre qu'une conception peu originalle et plutôt perimée de la civilisation hellénistique. Tout au contraire c'est un travail d'immense érudition, une véritable mine d'informations, classées dans le premier volume par villes et pays, dans le second — par sujets. Il fourmille d'observations justes et intéressantes, mais malheureusement il faut en même temps mettre en garde le lectuer contre des affirmations parfois trop arbitraires et peu fondées, comme p. ex. sur le problème de la *boulé* d'Alexandrie (vol. I, p. 554), du couronnement d'Antioche IV à Memphis (vol. I, pp. 564, 622), du testament de Ptolémée VIII Evergète II (vol. I, p. 594), de la date du séjour de Théocrite à la cour alexandrine (vol. I, p. 414), pour ne citer que quelques exemples. De même le célèbre *ultimatum* de Popilius Laenas est qualifié, on ne sait pourquoi, de «légende stupide» (vol. I, p. 623); Brennus n'a pas été vaincu par Antigonos Gonatas (vol. I, p. 270); Demetrios de Phaléron, expulsé d'Athènes effectivement en 307, n'arriva en Egypte que quelques années plus tard (vol. I, p. 500); Ptolémée II n'a jamais été, ni durant sa vie ni après sa mort, appelé Theos Philadelphos (vol. I, p. 514); «Les Perses» de Timotheos ne sont pas une tragédie (vol. II, p. 247); la trilogie tragique composée de trois pièces «nicht aus einem Themenkreis genommen» n'est pas une invention de l'époque hellénistique (vol. II, p. 245); le dialecte d'Homère n'a jamais été une langue parlée (vol. I, p. 120) etc. Tous les spécialistes trouveront probablement quelque chose à reprocher à cette oeuvre, mais erreurs et inexactitudes semblent être inévitables dans un travail aussi riche et de dimensions aussi imposantes. *Kulturgeschichte des Hellenismus* de C. Schneider reste pourtant un livre très instructif, quoiqu'il soit à utiliser avec précaution.

ziomu moralnego społeczeństwa, z której jednak ludzie niechętnie korzystają (*Rudens* 1249—1253).

Dość często przedmiotem złośliwych ataków poety są mieszkańcy różnych prowincjonalnych krain i miast italskich, np. Kampanowie, Praenesteńczycy (*Trinummus* 545 i 609). Jednych wyśmiewa za ich *patientia*, drugich za pewne właściwości językowe[24]. W Praeneste, podobnie zresztą jak w innych miastach, krytykuje Ergasilus złą kuchnię (*Captivi* 880—885). Nie oszczędził Plautus również Punijczyków, mówiąc w *Poenulus* 112—113:

> et is omnis linguas scit, sed dissimulat sciens
> se scire: Poenus plane est. quid verbis opust?

Zebrane i omówione tu miejsca nie dostarczają niezbitych dowodów na to, że pochodzą od Plauta. Nie da się też stwierdzić, czy te poszczególne zdania istniały w oryginałach greckich, czy są wyłączną własnością Plauta. W każdym razie jedno jest pewne, że ich istnienie czy nieistnienie w tekście komedii nie ma żadnego znaczenia ani dla kompozycji sztuki, ani dla jej wartości scenicznej. Jeśli zatem znajdują się w tekście komedii, to widocznie spełniają w niej zgoła inną rolę. Dostrzegam ją właśnie w subtelnej tendencyjności komedii Plauta. Poeta dobierał sobie takie sztuki i uwypuklał w nich takie problemy, przemycał w nich takie uwagi czy aluzje, które mogły być dla widza rzymskiego nie tylko zrozumiałe, ale także mogły wywoływać refleksje, pobudzać do wesołości, wymagającej jednak od odbiorcy umiejętności dostrzegania i właściwego odczytania pewnych aluzji lub zdolności do właściwych i głębszych zarazem skojarzeń. Sztuka Plauta nie była, jak wiadomo, elitarna, ale trudno utwierdzić się w przekonaniu, że Plautus chciał tylko bawić, w sposób czasem niewybredny, całą rzymską publiczność. Sztuka dla wszystkich nie musi posługiwać się tanimi efektami, ale powinna być taka, by każdy mógł z niej czerpać to, co zdolny jest wchłonąć jego intelekt i kultura. Taką właśnie uniwersalną sztukę sceniczną uprawiał Plautus i w tym należy widzieć tajemnicę jego popularności i ogromnego talentu dramaturgicznego.

Staraliśmy się do tej pory wykazać, że Plautus nie unikał w swych komediach nawiązywania do aktualnych problemów współczesności i nie cofał się przed posługiwaniem się żądłem subtelnej satyry, niewątpliwie dla wywołania efektu komicznego, ale także dla podkreślenia, że sztuka teatralna powinna nie tylko bawić, lecz także uczyć. Wypowiedział tę zasadę dość wyraźnie, choć nieoficjalnie słowami rybaka Gripusa w komedii *Rudens* 1249—1253:

---

[24] Por. również *Truculentus* 690—691.

Eos LX 1972

KTO SIĘ KRYJE POD OKREŚLENIEM CYCERONA „CALVUS EX NANNEIANIS" (Ad Att. I 16,5)?

Napisał

TADEUSZ ŁOPOSZKO

Nosti Calvum ex Nanneianis illum, illum laudatorem meum, de cuius oratione erga me honorifica ad te scripseram. Biduo per unum servum et eum ex ludo gladiatorio confecit totum negotium; arcessivit ad se, promisit, intercessit, dedit. Iam vero (o di boni, rem perditam!) etiam noctes certarum mulierum atque adulescentulorum nobilium introductiones non nullis iudicibus pro mercede cumulo fuerunt[1].

Zagadkowy ten fragment listu do Attyka, pisany latem 61 roku na marginesie słynnego procesu Klodiusza o znieważenie świąt Bonae Deae, będący od dawna przedmiotem zainteresowań wielu badaczy, doczekał się w ostatnim czasie kilku różnorodnych i sprzecznych interpretacji. Do niedawna powszechnie panował pogląd wysunięty przez P. Manuziusa, humanistę włoskiego, jeszcze w XVI wieku, przyjmujący, że chodzi tu o Krassusa, a przydomek *ex Nanneianis* oznacza człowieka, który zakupił dobra niejakiego Nanniusa, proskrybowanego w czasach Sulli[2]. Miał nim być właśnie Krassus, który, jak wiadomo, wzbogacił się między innymi na proskrypcjach[3]. Zaznaczyć należy, że hipoteza wiążąca omawiany fragment z Krassusem do dziś znajduje wielu zwolenników, nawet wśród najnowszych badaczy[4].

---

[1] Cic. *Ad Atticum*, I 16, 5.

[2] *In epistolas M. Tulli Ciceronis ad T. Pomponium Atticum, M. Iunium Brutum et Quintum fratrem Pauli Manutij Commentarius*, Venetis 1583, s. 27.

[3] Plut. *Crassus*, 2.

[4] Z najnowszych prac, które ukazały się już w latach 60-tych, można tu wymienić: F. R. Cowell, *The Revolutions of Ancient Rome*, London 1962, s. 140; C. Gallini, *Politica religiosa di Clodio*, Studi e Materiali di Storia delle Religioni XXXIII 1962, s. 258; F. E. Adcock, *Marcus Crassus Millionaire*, Cambridge 1966, s. 44; R. J. Rowland, Jr., *Crassus, Clodius and Curio in the Year 59 B. C.*, Historia XV 1966, s. 220, przyp. 16; J. P. V. D. Balsdon, *Fabula Clodiana*, Historia XV 1966, s. 72; P. Jal, *La „publicatio bonorum" dans la Rome de la fin de la République*, Bulletin de l'Association Guillaume Bude, 1967, s. 429; A. W. Lintott, *P. Clodius Pulcher — felix*

wyszły prosić udających się na forum mężczyzn, by nie sprzeciwiali się zniesieniu prawa o strojach niewieścich, nazwał *coetum et seditionem et interdum secessionem muliebrem*. Ironizując poza tym zastrzeżenia Katona wypowiedział między innymi takie zdanie: *nam si ista lex vetus aut ideo lata esset, ut finiret libidinem muliebrem, verendum foret, ne abrogata incitaret*[3], albo wreszcie posłużył się takim argumentem: *et, cum tibi viro liceat purpura in vestem stragulam uti, matrem familiae tuam purpureum amiculum habere non sines, et equus tuus speciosius instratus erit, quam uxor vestita?*[4] Z przytoczonych zdań wynika, że L. Waleriusz zbijał wywody Katona dowcipnymi kontrargumentami, gdyż wydawało mu się na pewno, iż nieugięte stanowisko Katona wynikało raczej ze sztucznej pozy niż z obiektywnych powodów. O antyfeminizmie Katona świadczyć może nadto mowa w sprawie *lex Voconia* wygłoszona w 169 r. Kw. Wokoniusz Saksa bowiem, trybun ludowy, wystąpił z projektem ustawy, zabraniającej kobietom dziedziczenia majątku, jeżeli posiadały już majątek przewyższający wartością sumę 100 tys. HS[5]. W mowie tej występował Kato przeciw nadmiernemu bogaceniu się kobiet. Grecki biograf Katona, Plutarch (*Cat.* III), stawia Katona za wzór starorzymskiej surowości obyczajów, ale w rozdz. V swej biografii poddaje krytyce pewne przerosty tej surowości, a w rozdz. XVI 3 wypowiada bardzo krytyczne o niej zdanie: αὐστηρία ἀπαραίτητος ἐν ἐξουσίᾳ καὶ χαλεπὴ ἐσομένη. Wspomina też Plutarch o walce Katona z luksusowym trybem życia kobiet oraz o jego wystąpieniach przeciw wystawnym ucztom[6]. Nazwał go nawet wrogiem kultury greckiej, nadmienił o jego podejrzliwości w stosunku do lekarzy greckich i wreszcie o jego zapędach miłosnych w starości[7].

Ze szczupłych fragmentów pism Katona trudno oczywiście stworzyć sobie obraz panujących wówczas stosunków w Rzymie, ale warto pokusić się o zebranie, choć w przybliżeniu, tych wiadomości, które interesowały szerzej społeczeństwo i których ślady napotykamy również w literaturze owych czasów. Wprawdzie H. Malcovati[8] twierdzi, że Kato nie ogłosił żadnej mowy w obronie *lex Oppia* i że Liwiusz (XXXIV 2—3) podaje co do niej fikcyjne wiadomości, jednak sądzę, że nie od rzeczy będzie przytoczyć za nim kilka zasadniczych zarzutów, jakie Kato stawiał kobietom: 1. popędliwość kobiet pozbawia mężów swobody już nie tylko

---

[3] Ibid. XXXIV 6,10.

[4] Ibid. XXXIV 7,3.

[5] Por. Cato frg. 157—169 (Malc.) i Liv. *Perioch.* l. XLI.

[6] Por. Plut. *Cato* XVIII, 1 i Cato, *Ne lex Orchia derogaretur* frg. 141—149 (Malc.) oraz Macrob. *Sat.* III 17,3.

[7] Por. Plut. *Cato* XXIII 1—2 i XXIV 1.

[8] H. Malcovati, *Oratorum Romanorum fragmenta liberae rei publicae*, rec. colleg ... Augustae Taurinorum — Mediolani 1955, s. 14.

jeśli przyjmiemy za R. Helmem[11], że frg. 45 (Malc.) mowy Katona dotyczy słynnego procesu o misteria Bakchusa z 186 r. Wspominał też Kato o nadużyciach w życiu publicznym. Publikacja dzieła Enniusza pt. *Euhemeros* świadczy o przenikaniu do Rzymu prądów racjonalistycznych w zakresie religii. Również Kato u Makrobiusza *Satur.* III 5 miał pisać w pierwszej księdze *Origines* o królu Etrusków Mezentiuszu, słynnym *contemptor deorum*, który nakazał Rutulom składać sobie ofiary. Racjonalizm w zakresie religii objawiał się także w krytycznym stosunku do wróżb i wróżbitów. Słynne powiedzenie, przytoczone przez Cycerona w *de nat. deor.* I 26, 71: *mirabile videtur, quod non rideat haruspex, cum haruspicem viderit* miało pochodzić, zdaniem mówcy (*de divin.* II 24,51), od samego Katona.

Utyskiwania na te same objawy upadku pojawiają się tu i ówdzie u najstarszych i najmłodszych poetów komicznych tego okresu. Naevius inc. fab. frg. III (Ribb.) piętnuje niemoralne prowadzenie się znanych i wybitnych w społeczeństwie mężów, a Gellius *Noct. Att.* VII 8,5 podaje, że komediopisarz atakował w tym miejscu Scypiona za wybryki młodości. Tenże Naevius w *Tarentilli* frg. X krytykował niewierność kobiet w ogóle. Na posażną żonę narzeka też Statius Caecilius w *Plocium* frg. I (Ribb.). Krytyki nobilów natomiast można się dopatrywać w *Boethuntes* frg. VI (Ribb.) Turpiliusza. Złośliwe aluzje na te same tematy pojawiają się częściej u autorów togaty, Afraniusza i Titiniusza[12].

Znana była również podejrzliwość Katona w stosunku do lekarzy greckich, których uważał za szarlatanów i trucicieli. Datuje się ona już od 219 r. przed n.e., kiedy to, według Kassjusza Heminy u Pliniusza *Nh* XXIX 12, pojawił się w Rzymie pierwszy lekarz grecki Archagatos, syn Lizaniasza z Peloponezu.

Mówiliśmy powyżej o przedostawaniu się do Rzymu prądów racjonalistycznych, czego dobitnym wyrazem może być publikacja Enniuszowego *Euhemerosa*. Zjawisko to musiało być w Rzymie dość rozpowszechnione, jeśli Plautus mógł sobie pozwolić w *Amfitrionie* na komediowe potraktowanie dwu postaci bogów, Jowisza i Merkurego, a nadto na wyraźne podkreślenie w prologu tej komedii w. 27—31 ludzkiego pochodzenia Jowisza, ludzkich jego cech i nawet słabostek (w. 104—109)[13]. Ale nie

---

[11] R. Helm, s. v. *Porcius* nr 9, RE Halbbd. XLIII (1953), szp. 125.

[12] Por. Afranius *Augur* frg. I, II, IV i V, *Auctio* frg. III (por. też Pacuvius inc. fab. frg. LIV), *Fratriae* frg. I, *Exceptus* frg. I, przy czym można w tym fragmencie dopatrywać się złośliwej aluzji do niemoralnego prowadzenia się matron rzymskich. Por. także frg. III tejże komedii, *Divortium* frg. I, IV i VIII, *Fratriae* frg. VIII. Podobnie Titinius *Gemina* frg. VI, *Prilia* frg. III i VI, *Veliterna* frg. III, T. Q. Atta *Aquae Caldae* frg. I i fab. inc. frg. IV.

[13] Por. Plautus, *Amphitruo* 506—507.

Utarło się już w krytyce literackiej zdanie, że rzymska publiczność przyjmowała drastyczną nieraz problematykę palliaty z pobłażliwością, pocieszając się zarazem, że to wszystko, co widziała na scenie, działo się w Grecji, a nie w Rzymie. Takie stanowisko wydaje mi się niczym nie uzasadnionym spłycaniem problemu i przypisywaniem rzymskiej publiczności skłonności do naiwnego samookłamywania się. Jestem przekonany, że autorzy rzymskiej palliaty lansując ze sceny pewne rewolucyjne poglądy liczyli z pewnością na pełną świadomość widzów i pełne ich przygotowanie intelektualne do właściwego odbioru dzieła literackiego. Gdyby zamiarem Plauta było przeciwstawienie niewiary Greków tradycyjnej prawowierności Rzymian, nie musiałby chyba stale latynizować imion bogów, by być przez widzów zrozumianym. Trudno jednak udowodnić, czy poeta podzielał ten sceptyczny sąd o bogach, choć nie bez znaczenia wydaje się fakt, że lekceważą bogów przeważnie rajfurzy, niewolnicy, zakochani młodzieńcy i starzy, których poeta przedstawia albo wyraźnie w niekorzystnym świetle, albo z pewnym uśmiechem pobłażania, albo w sytuacji wywołującej stan napięcia psychicznego. Można by to odczytać w ten sposób, że lekceważenie religii jest wyraźnie ujemną cechą człowieka, albo wyrazem jakiegoś napięcia psychicznego, w którym człowiek nie panuje w zupełności nad sobą.

W kilku wprawdzie miejscach, ale za to w większości komedii spotykamy ostrożną, ale dość wyraźną pochwałę dawnych obyczajów przy równoczesnej krytyce nowoczesnych pojęć moralnych. Bardzo ciekawe przy tym jest to, że szermierzami starych obyczajów są ludzie zarówno starzy (tych jest bez wątpienia więcej), jak i niewolnicy, a nawet młodzież. Poza tym stosunkowo najwięcej uwag na ten temat zawiera komedia *Trinummus*, której datę wystawienia umieszcza się powszechnie w 194 roku. Interesujące poza tym jest również to, że celem ataków z powodu niemoralnego prowadzenia się są ludzie starzy, co można by uważać za delikatną aluzję do niezgodności pomiędzy głoszonymi przez nich hasłami, a ich realizacją w życiu osobistym. Krytyka modnych obyczajów i zarazem zachęta do stosowania starych zasad moralnych mieści się w przemówieniu Philtona w komedii *Trinummus* (w. 280—300). Pochwałę starych zasad moralnych wygłasza kilkakrotnie niewolnik Stasimus w tej samej komedii (ww. 1028—1029, 1032—1035, 1037—1040, 1043—1044, 1046—1054). W czwartej scenie drugiego aktu opowiada Stasimus Philtonowi o rzekomej nieurodzajności ich ziemi, na której terenie ma być wejście do krainy umarłych. Na to Philto wypowiada dość znamienną krytykę obyczajów (w. 531—532):

Em istic oportet opseri mores malos
si in opserendo possint interfieri

Ten sam problem występuje wyraźnie także na początku komedii *Mostellaria* w przemówieniu wiejskiego niewolnika Gruniona, zarzucającego swemu miejskiemu koledze Tranionowi demoralizowanie pańskiego syna (w. 20 sq.).

Nie brak też dowodów na zainteresowanie się Plauta współczesnymi problemami etycznymi. Słynny proces o kult Bakchusa z 186 r. odbił się bardzo wyraźnym echem w 980 wersie komedii Plauta pt. *Casina* w słowach:

Nam ecastor nunc Bacchae nullae ludunt ...,

choć można śmiało dopatrywać się aluzji do tego wydarzenia również w słowach młodzieńca Pistoklerusa w Bacchides 53:

... Quia, Bacchis, bacchas metuo et bacchanal tuom

i ewentualnie w słowach Sosii w *Amphitruonie* 703:

... Bacchae bacchanti si velis advorsarier
ex insana insaniorem facies, feriet saepius[21].

Potrafił Plautus również uderzać w patriotyczny ton, jak w *Cistellaria* 197—202, gdzie personifikacja Auxilium kończy swoje wystąpienie zachętą do męstwa, do poszanowania sprzymierzeńców, do rzetelnych praw, do zniszczenia wrogów, do sławy, by zwyciężony Punijczyk poniósł karę.

Spotykamy poza tym u Plauta niejedną złośliwą uwagę na temat kobiet. Wytyka im poeta pewne drobne wady, jak ciekawość, zachłanność (*Curculio* 591—598), ale bardzo poważne oskarżenie pod adresem kobiet wypowiada hetera Phronesium w *Truculentus* 463—470, twierdząc, że kobieta jest wprost chora, jeśli się jej nie uda dokończyć rozpoczętego już gałgaństwa. Czynienie dobra szybko niewiastę zniechęca, a w ogóle żadna kobieta nie potrafi uczynić nic dobrego. W każdym razie znacznie łatwiej przychodzi kobiecie robić coś złego niż dobrego[22]. Są to w ogóle, zdaniem poety, istoty bez serca, o czym każe mówić heterze Gymnasium w komedii *Cistellaria* 65—66. Na początku tej samej komedii, w. 25 sq., stręczycielka zwraca uwagę na wyraźny przedział istniejący pomiędzy bogatymi matronami a resztą niewiast. Za największą zaś wadę kobiet uważa się przesadę w używaniu wyszukanych i kosztownych szat oraz w zabiegach kosmetycznych (*Poenulus* 210—232, 245—247). Całą listę takich wymyślnych strojów niewieścich wymienia niewolnik w *Epidicus* 225 sq. Różne przy tym postacie komedii Plauta, zarówno mężczyźni,

---

[21] Por. Della Corte, *o.c.* s. 75 sq.

[22] Por. też Plautus *Persa* 367—368.

w życiu prywatnym, ale także w działalności publicznej; 2. kobiety starają się być milsze poza domem niż w domu i w stosunku do obcych mężczyzn niż do swoich własnych; 3. domagają się wolności, nawet nieograniczonej władzy we wszystkich sprawach; 4. Jeśli się da kobietom równouprawnienie, to one zechcą górować nad mężczyznami i nie będzie można z nimi wytrzymać.

Można się zgodzić z tym, że podane przez Liwiusza argumenty, mające uzasadnić negatywny stosunek Katona w sprawie zniesienia *lex Oppia* mają swe źródło w anegdotycznym jego antyfeminizmie, nie mniej jednak z podanych przez Liwiusza szczegółów przemówienia Katona wynika, że Kato piętnował używanie przez kobiety zbyt kosztownych szat i jeżdżenie po mieście powozami (frg. 93 Malc.). Sprzeciwiał się także używaniu kosztownych naczyń, ozdób, obrazów oraz stawianiu niewiastom posągów (frg. 95 Malc.). Występował również przeciw tym, którzy ozdabiali sobie prywatne mieszkania zakupionymi przez siebie łupami wojennymi (frg. 97 Malc.), starał się nie dopuścić do tego, by zdobyte na wojnie wizerunki bogów, dzieła artystów greckich, zamiast zdobić świątynie były umieszczane w prywatnych mieszkaniach (frg. 98 Malc.). Walczył nadto z wystawnością stołu (frg. 107)[9]. Niejakiemu Kw. Sulpicjuszowi wytykał używanie wyszukanych i kosztownych naczyń (frg. 110), a około 181 r. wystąpił w obronie *lex Orchia*, mocą którego to prawa ograniczono liczbę biesiadników przy stole, co było dodatkowym dowodem walki z luksusem (frg. 139 Malc.). Z fragmentów 212 i 213 mowy *de re Floria* wynika, że mówił w niej Kato o niemoralnym prowadzeniu się[10]. Tej samej sprawy, a nadto picia wina dotyczy frg. 220 z mowy Katona *de dote*. Obyczaje kobiet piętnuje Kato również w *Orig.* VII frg. 8 i 10 (Ior.). Gellius *Noct. Att.* XI 18 wspomina o zjadliwej uwadze Katona na temat nadużyć w życiu publicznym, gdy mówił, że złodzieje dóbr prywatnych znajdują się w więzieniu, a złodzieje mienia publicznego opływają w złoto i purpurę.

Z omówionych fragmentów pism Katona wynika, że w czasach jego działalności publicznej do najbardziej aktualnych problemów życia społecznego w Rzymie należał nadmiernie zbytkowny tryb życia, zwłaszcza kobiet, i upadek obyczajów. Bolączka ta sięga według Gelliusza *Noct. Att.* IV 3,3 jeszcze czasów króla Numy, który miał wydać prawa potępiające nałożnice. Szerzyło się również pijaństwo i nadużycia seksualne,

---

[9] Por. *Or. in Thermum* frg. 133 (Malc.).

[10] Z przytoczonego przez Gelliusa *Noct. Att.* VIII 12,7 wyjątku mowy Katona *de re Floria* wynika, że uprawianie nierządu było karane nie na podstawie podejrzeń i plotek, ale wówczas, jeśli komuś udowodniono jawne uprawianie nierządu za pieniądze i wynajmowanie się stręczycielowi. Por. Liv. XXII 57,2, gdzie jest mowa o stwierdzeniu niemoralnego prowadzenia się u dwu kobiet, Opimii i Floronii.

des Königs entsprach die Ablehnung des Herrscherkultes für sich selbst»[31]. La première de ces affirmations me semble plutôt incompréhensible, je ne sais ni de quelles villes grecques il s'agit ni comment le roi leur a montré sa noblesse d'âme; la seconde est manifestement erronée: Ptolémée III n'a jamais refusé les honneurs divins et dans tout l'empire égyptien il recevait un culte officiel avec sa femme Bérénice II[32].

Il est vrai que M. Schneider n'idéalise pas tous les Grecs, ni même tous les réprésentants du «Frühhellenismus»[33]. Il a d'ailleurs des antipathies très prononcées, qu'en général il n'essaie même pas de justifier. Quant à Rome et aux Romains il épouse le point de vue de leurs adversaires les plus fanatiques[34]. Pour tout l'Orient il ne semble avoir que mépris. Si quelque part dans le monde hellénistique les éléments orientaux paraissent s'affirmer, comme p. ex. en Egypte après la bataille de Raphia, M. Schneider y voit tout de suite le commencement du déclin de la culture, car la disparition ou l'affaiblissement des éléments grecs équivaut pour lui au déclin de la culture[35]. Il n'est donc pas étonnant que le pire crime de Ptolémée VIII Evergète II soit, à ses yeux, le fait que ce roi a cherché l'appui de la population indigène de son pays[36].

Cette foi ferme dans la pureté invincible de la culture hellénique jointe au mépris de tout ce qui est l'Orient, la conviction que de chaque mélange ne peut résulter que dégénérescence et abâtardissement, toutes ces idées ne sont pas neuves ni même d'hier, quoiqu'elles aient été épousées de bon gré par le racisme moderne. Ce sont les auteurs anciens eux-mêmes qui ont imposé cette manière de voir à maints historiens de notre temps[37]. Si Ptolémée IV Philopator ainsi que les régents du temps de la minorité de Ptolémée VI Philometor, Eulaios et Lenaios, sont devenus les classiques bêtes noires de l'histoire de l'Egypte ptolémaïque, c'est peut-être tout d'abord parce que le premier fut trop peu grec, tandis que les deux autres ne le furent probablement pas du tout[38].

---

[31] Schneider, I, p. 515.

[32] Voir p. ex. H. Volkmann, RE XXIII, col. 1675—1677.

[33] Voir p. ex. la caractéristique de Bérénice I (Schneider, I, p. 82) et celle de Apollonios le dioecète et Zenon, qui sont tous les deux qualifiés de „brutale Egoisten und Materialisten" (vol. I, p. 504).

[34] Voir p. ex. Schneider, I, pp. 326, 341, 974; II, pp. 489, 772, 979.

[35] Schneider, I, pp. 517, 519, 523.

[36] Schneider, I, pp. 525—526.

[37] Voir les textes cités par C. Préaux, *Reflexions sur l'entité hellénistique*, p. 133. Cf. aussi C. Préaux, *Sur les causes de décadence du monde hellénistique*, Atti del XI Congresso Internationale di Papirologia 1965, Milano 1967, pp. 475—498.

[38] Voir C. Préaux, *Sur les causes de décadence* ..., p. 482; la même, *Polybe et Ptolémée Philopator*, Chronique d'Egypte XL 1965, pp. 364—375; C. B. Welles, *Alexander and the Hellenistic World*, Toronto 1970, p. 122.

Takiego ryzyka Krassus raczej by nie podjął, tym bardziej że nie widać żadnych ewentualnych korzyści, jakie mogłoby mu to przynieść. Natomiast młody, niezbyt wówczas jeszcze znany poeta Licinius Calvus, człowiek zamożny, ale niezbyt bogaty, posiadający okazały dom położony tuż przy Forum, związany pokrewieństwem z ówczesnym przyjacielem Klodiusza — Kurionem, być może jeden z owych *iuvenes barbatuli*, tak usilnie zabiegających o uniewinnienie Klodiusza[49], mógłby wchodzić w rachubę. Zaznaczyć jednak należy, że materiał źródłowy nie pozwala na przyjęcie takiej tezy z całkowitą pewnością.

Zwolennicy teorii wiążącej omawiany fragment z Krassusem nie wyjaśnili w przekonujący sposób, dlaczego Cycero nie podał otwarcie i jasno Attykowi imienia Krassusa. Wysunięto przypuszczenie, że nie chciał on go urazić[50]. Przypuszczenie powyższe zakłada więc, że Cycero obawiał się, aby list nie wpadł w niepowołane ręce, a w każdym razie, aby Krassus nie dowiedział się o jego zawartości. Tego właśnie wolał uniknąć. Nie wymieniał imienia Krassusa i ukrył go pod jasnym dla Attyka pseudonimem *Calvus ex Nanneianis*.

Jednak jest to wyjaśnienie tylko pozornie prawdopodobne. W istocie rzeczy, przy bliższym rozpatrzeniu bynajmniej nie przekonujące. Albowiem załóżmy, że istotnie Krassus lub ktokolwiek inny przeczytał ten fragment, lub też nawet tylko, że ktoś powiadomił Krassusa o jego treści. Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że podobnie jak Attyk, Krassus nie miałby najmniejszej trudności z identyfikacją osoby ukrytej pod nazwą *Calvus ex Nanneianis, laudator meus*. Trudno więc przyjąć, że Cycero chciał cośkolwiek ukryć w tym fragmencie, albowiem cytowane słowa w ogóle, jeśli odnoszą się do Krassusa, niczego nie ukrywają. Byłyby to stanowczo zbyt przejrzyste aluzje do Krassusa, zbyt jasne nie tylko dla niego samego, lecz dla każdego niemal czytelnika, cośkolwiek chociażby zorientowanego w aktualnych wydarzeniach politycznych. List Cycerona został przecież wysłany niemal bezpośrednio po opisywanych wypadkach[51]. Interpretowane zdanie dziś, po dwu tysiącach lat istotnie może nastręczyć pewne trudności, ale nie ulega wątpliwości, że nie wówczas i nie dla Krassusa, zwłaszcza, jeśli istotnie zapłacił owe sumy. Tłumaczenie więc, że Cycero w sposób zawoalowany ukrył imię Krassusa pod nazwą *Calvus ex Nanneianis*, obawiając się go urazić, wydaje się chybione.

---

[49] Na temat osoby C. Liciniusa Calvusa patrz: Münzer, *o.c.*; E. Castorina, *Licinio Calvo*, Catania 1946; E. S. Gruen, *Cicero and Licinius Calvus*, Harvard Studies in Classical Philology LXXI 1966/67, s. 215 sqq.

[50] Trencsényi-Waldapfel, *o.c.* s. 43, pisze, że byłaby to ze strony Cycerona pewnego rodzaju niewdzięczność, w zestawieniu z mową pochwalną Krassusa.

[51] Shackleton Bailey, *o.c.* s. 148, 316 sq.

niezbyt jasno określonej w źródłach osoby z ludźmi znanymi w Rzymie jest rzeczą zrozumiałą. Jednak, niestety, nie zawsze jest to w pełni możliwe[53]. Dziwnym zresztą byłby raczej fakt, gdyby wszystkie niezbyt jasne cognomina czy też epitety można było połączyć ze znanymi ludźmi. Jest rzeczą całkiem zrozumiałą i naturalną, że w materiale źródłowym często występuje cały szereg osób mało znanych, a równocześnie cały szereg epitetów i przezwisk, których nie można połączyć z żadną znaną osobistością historyczną. Być może podobnie rzecz się przedstawia również w omawianym przypadku.

Warto podkreślić, że omawiane zagadnienie posiada znaczenie nie tylko dla wyjaśnienia kilku szczegółów związanych z procesem Klodiusza w 61 r. Jak wiadomo, już w latach dwudziestych wysunięto hipotezę, uznającą Krassusa za mocodawcę Klodiusza, a tego ostatniego za jego narzędzie i agenta[54]. Teoria ta, wysuwająca znanego milionera jako mocodawcę i dyspozytora potężnego trybuna na pierwszy plan wydarzeń politycznych w Rzymie w latach pięćdziesiątych przed n.e., zyskała ostatnio znaczne uznanie[55]. Jej najpoważniejszą słabością jest jednak stanowczo zbyt szczupły materiał źródłowy stanowiący jej oparcie. Jednym z głównych jej punktów był właśnie omawiany fragment listu Cycerona do Attyka, który interpretowano dotychczas powszechnie jako dowód uzależnienia trybuna 58 r. od znanego bogacza rzymskiego.

Po przyjęciu proponowanej wyżej interpretacji ten jeden z głównych i jakże nielicznych filarów wspomnianej hipotezy upada, czyniąc ją jeszcze bardziej niepewną i wątpliwą.

Warszawa

---

[53] Wymowny jest w tym względzie przykład Megabokchusa, występującego w listach Cycerona. Przez długi czas uważano, że jest to jeden z epitetów Pompejusza. Patrz objaśnienia Shackletona Baileya do fragmentu listu Cycerona do Attyka, II 7, 3, Shackleton Bailey, *o.c.* s. 366.

[54] F. B. Marsh, *The Policy of Clodius from 58 to 56 B. C.*, Classical Quarterly XXI 1921, s. 30 sqq.

[55] Patrz: M. Cary, *Cambridge Ancient History*, t. IX, 1932, s. 522; R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford 1939, s. 459; J. Cadoux, *Marcus Crassus: a Revaluation*, Greece and Rome III 2, 1956, s. 158 sqq.; J. van Ooteghem: *Pompée le Grand*, Namur 1954, s. 336, 353, przyp. 3; R. J. Rowland, *Crassus, Clodius, and Curio in the Year 59 B. C.*, Historia XV 1966, s. 220; częściowo A. W. Lintott, *P. Clodius Pulcher — felix Catilina?*, Greece and Rome XIV 1967, s. 162, 168.

tylko postać Jowisza i Merkurego i nie tylko w *Amfitrionie*, ale także w innych komediach Plauta poddawane są w wątpliwość sprawiedliwe rządy bogów nad światem. W *Miles gloriosus* 725—735 krytykuje Palaestrio rządy bogów, twierdząc, że źle został przez nich świat urządzony, ponieważ źli ludzie żyją długo, a na świecie jest pełno łotrów. Wyraźna ironia w stosunku do ludzi trzymających się tradycyjnej religii mieści się w *Casina* 348—349:

nam omnes mortales dis sunt freti, sed tamen
vidi ego dis fretos saepe multos decipi.

Lekceważąco i raczej tylko formalnie traktuje bogów Balio z komedii *Pseudolus* (w. 265—267), który więcej dba o własny zysk niż o cześć bogów. Gotów byłby przerwać składanie ofiary, gdyby się dowiedział o możliwości zdobycia w danej chwili jakiegoś zysku. Wolnomyślny okazuje się też Kallidorus w tej samej komedii, gdy zapowiada złożenie ofiary rajfurowi, którego uważa za istotę ważniejszą od samego Jowisza (w. 326—328). Na krytykę bogów zdobywa się Demipho w komedii *Mercator* (w. 225—226), a nawet oskarża niebian o zsyłanie nieszczęść na ludzi (w. 285). Wręcz niestosownie wyraża się o bogach Daemones w komedii *Rudens* (w. 593)[14], a Palaestra w tej samej komedii (w. 190—199) wypowiada krytyczne uwagi na temat niesprawiedliwości bogów. Poufale traktuje się w komediach Plauta również inne bóstwa. W *Amfitrionie* (w. 282—283) jest mowa o śpiącym z przepicia Słońcu, w *Epidikusie* (w. 673—674) kpi sobie Apoecides z Wulkana, w *Poenulusie* zaś (ww. 449—466, 746—750, 791—793) wyraża się lekceważąco o Wenerze i wróżbitach rajfur Lycus. Dowód nieposzanowania dla wróżbitów widoczny jest także w tym, że w komedii *Truculentus* (w. 601—602) wyrazu *hariolus* używa niewolnik Cyamus jako złośliwego określenia żołnierza samochwała. Wróżbitów krytykuje się nie tylko z powodu cudacznego sposobu bycia i ubioru, jak w *Rudens* (w. 377), ale głównie za fałszywe przepowiadanie przyszłości[15]. Dość subiektywna interpretacja znaczenia przysięgi mieści się w słowach stręczyciela Labraksa w komedii *Rudens* 1374:

ius iurandum rei servandae, non perdendae conditum est.

[14] Bardzo podobną uwagę wypowiada prolog na początku komedii *Captivi* 22:
enim vero di nos quasi pilas homines habent.

[15] Krytyka wróżbitów, głównie za ich chęć zysku, trafia się także w tragedii, wprawdzie dopiero u Akcjusza w *Astyanax* frg. III (Ribb.), ale według Gelliusa *Noct. Att.* XIV 1, 34 podobne zdanie wypowiedział Pacuvius Inc. fab. frg. XLIII. W zbiorze fragmentów pochodzących z nieznanych tragedii czytamy w frg. CXXVIII następujące zdanie: *Omnes homines ad suum quaestum callent nec fastidiunt.* Zdaniem Ribbecka są to słowa Telamona z tragedii Enniusza. Miejsce to naśladował Plautus w komedii *Asinaria* 186:
ad suom quemque hominem quaestum esse aequomst callidum.

621 sq.; *Mostelaria* 84 sq.; *Curculio* 147 sq.; *Aulularia* 120 sq.; *Menaechmi* 571 sq., 966 sq.; *Trinummus* 223 sq., ale także w używaniu wyrażeń, które występowały w tragedii Pakuwiusza. Idzie tu o używanie przymiotników zakończonych na „-abilis", np. w *Casina* 761: *ludi ludificabiles*, *Persa* 712: *dies lucrificabilis*. Persius *Sat.* I 77 wspomina o *cor luctificabile*, a Lucilius frg. 608 użył przymiotnika *monstrificabile*. Wymienieni satyrycy wyśmiewają tego rodzaju wyrażenia, a A. Thierfelder[28] wysuwa słuszną hipotezę, że zarówno satyrycy, jak Plautus czynią w tych miejscach złośliwą aluzję do nudnego stylu tragedii Pakuwiusza.

Za parodię przyziemnej tematyki tragedii, którą wyśmiewa Lucilius frg. XXVI 162—163 (Ernout), uważać można dialog Phaedromusa z Kurkulionem w komedii *Curculio* 309 sq., utrzymany w tonie poważnym i tragicznym.

Stosuje też Plautus niekiedy patetyczny styl tragedii, np. w *Bacchides* 1053, w przemówieniu niewolnika Chrysalusa, dalej w komediach *Curculio* 86; *Stichus* 365; *Menaechmi* 101, 402 sq., 350; *Persa* 329 sq., 942. Przemawiają w cytowanych miejscach z patosem niewolnicy, pasożyci, kucharze itp., i to zawsze dla wywołania efektu komicznego. U Terencjusza mamy podobny, dość znamienny przykład w komedii *Phormio* 135, gdzie również uroczyście przemawia niewolnik. Tragiczny patos uwydatnia się poza tym w stosowaniu aliteracji w przemówieniach utrzymanych w poważnym tonie, np. *Cistelaria* 161; *Mercator* 72; *Cistelaria* 201; *Trinummus* 316; *Truculentus* 334 oraz *Pseudolus* 705, które sam komediopisarz określa jako παρατραγῳδία: *ut paratragoedat carnufex* (*Pseudolus* 707)[29]. Przykładem takiego παρατράγῳδον może być monolog Syry w komedii *Mercator* 817 sq. na temat niesprawiedliwych praw małżeńskich, który kończy się komicznie w sposób zgoła nieoczekiwany:

> ut illae exiguntur quae in se culpam commerent
> plures viri sint vidui quam nunc mulieres.

Miejsce to ma związek z Eurypidesową *Elektrą* 1032 sq. zapewne za pośrednictwem Philemona. Plautus wykazał w ogóle wielkie mistrzostwo w tworzeniu stylu paratragicznego, co też stwierdził Donatus w *De comoedia* III 5 (Wess. I, p. 19). W omówionych do tej pory miejscach stosował Plautus styl tragiczny parodystycznie, chociaż niewiele z nich udaje się

---

[28] A. Thierfelder, *Plautus und römische Tragödie*, Hermes LXXIV 1939, s. 158 i 160. Autor artykułu (s. 155) uważa również zwrot *praefulcior miseriis* (Pseud. 772) za parodię stylu tragicznego. Czasownik ten występuje też w komedii *Persa* 12: *negotiis praefulciet*. Tutaj jednak dopełnienie nie jest pojęciem oderwanym, więc można ten zwrot uważać za potoczny.

[29] Por. Thierfelder, *o.c.* s. 163—164.

> Spectavi ego pridem comicos ad istunc modum
> sapienter dicta dicere atque eis plaudier,
> cum illos sapientis mores monstrabant poplo:
> sed cum inde suam quisque ibant divorsi domum
> nullus erat illo pacto ut illi iusserant.

Ma to być odpowiedź rybaka na dosyć sentencjonalne uwagi starca Daemonesa. Przytoczone słowa rybaka zatem można uważać zarazem za krytykę dotychczasowych metod wychowywania przez sztukę teatralną. Aluzyjność natomiast i subtelna satyra, której ślady starałem się u Plauta wykazać, mają oddziaływać wychowawczo, czego nie zdołali osiągnąć oficjalnymi wystąpieniami jego poprzednicy.

Wspomniano już wcześniej, że Plautus zabierał niekiedy głos również na temat współczesnej literatury. Tu należy dodać, że interesowali go nie tylko poeci cieszący się już pewną sławą, ale także i tacy, którzy dopiero o zdobycie sławy walczyli. Jako komediopisarz posłużył się w tym zakresie dwiema metodami. Po pierwsze wymieniał od czasu do czasu jakiegoś poetę w prologu swej komedii, ale ta forma wyrażania poglądów na zagadnienia literatury znajdzie w pełni zastosowanie dopiero w twórczości Terencjusza. Po wtóre zaś znacznie częściej pozwalał sobie na aluzje do autentycznych utworów literackich, czy to w postaci trawestacji poszczególnych miejsc, czy też w postaci parodiowania formy i stylu danego gatunku literackiego. Ilustrację pierwszej metody może stanowić prolog do komedii *Poenulus*, w którym osoba prologu zapowiada na wstępie, że zacytuje słowa z tragedii Enniusza pt. *Achilles Aristarchi* (v. 13—15 Ribb.):

> Achillem Aristarchi mihi commentari lubet:
> inde mihi principium capiam, ex ea tragoedia
> sileteque et tacete atque animum advortite,
> audire iubet vos imperator histricus, ...
> Exsurge, praeco, fac populo audientiam

Rozpoczęcie komedii tym patetycznym cytatem wprowadza nieoczekiwane zaskoczenie, bo zaraz w następnych wersach prologu, aż do 45 w., nawołuje osoba prologu do zachowania ciszy i do uwagi w teatrze. Posłużenie się w tym miejscu fragmentem z tragedii znanego poety obliczone było na wywołanie efektu zgoła komicznego. Drugi natomiast sposób zabierania głosu w sprawach literatury ma dosyć częste zastosowanie i przybiera u Plauta różne formy. W komedii *Bacchides* 925 sq. przyrównuje niewolnik Chrysalus swój plan oszukania pana do podstępu Greków pod Troją. Sam siebie mieni Odyseuszem, inicjatorem wszystkich sztuczek, a stary pan to Ilion, który trzeba zdobyć. W 933 w. tejże ko-

L'historien est toujours influencé par ses sources. Trop longtemps nous avons regardé le monde hellénistique uniquement par les yeux des Romains conquérants, qui nous ont appris à admirer la Grèce classique des cités libres, à mépriser les Graeculi de l'époque hellénistique et de n'avoir qu'antipathie pour les rois-ennemis de Rome. Il est à souligner que même maintenant, riches de milliers d'inscriptions et de papyrus, nous sommes obligés, lorsque nous étudions cette période, de nous appuyer presque exclusivement sur des sources écrites en grec, le plus souvent par des Grecs (même s'ils n'ont de Grec que l'éducation) et toujours pour des Grecs. Que nous le voulions ou non, après avoir rejeté le point de vue des Romains, nous voyons à présent le monde hellénistique par les yeux des Grecs.

M. Schneider semble être allé jusqu'au bout de cette manière de voir. Les auteurs anciens déploraient l'orientalisation de la population grecque dans les grandes villes de l'Orient, M. Schneider, lui, nie toute influence de l'Orient sur l'homme hellénistique. Dans un article récent[39] Mlle Préaux conteste aussi le phénomène de fusion et conclut que la conception syncrétique de l'histoire hellénistique n'est qu'un mythe. Elle voit dans cette époque non pas une civilisation commune à l'Occident et à l'Orient à la manière de Droysen, mais plutôt deux mondes séparés, en lutte continuelle, quoique dépendant l'un de l'autre, la ville grecque et la campagne indigène. Le grand mérite de l'article de Mlle Préaux est de souligner l'interdépendance économique de la population immigrée et indigène en même temps que la vitalité et la permanence de l'Orient et de sa culture, que nos sources nous font si souvent oublier. Et pourtant est-il possible de penser qu'il ait pu ne pas y avoir d'influences culturelles réciproques? Si parler d'une fusion est par trop simplifier les choses, il reste néanmoins vrai que — comme l'a remarqué M. Aymard[40] — deux civilisations ne peuvent vivre côte à côte impunément.

Quelle a été la vision du monde héllenistique vu par les orientaux? Il n'est pas impossible que les découvertes nouvelles nous permettent enfin de la retrouver. Elle ne sera certainement pas moins limitée que celles des Grecs et des Romains. Mais c'est alors peut-être que nous pourrons mieux comprendre, et interpréter d'une manière plus juste, ce phénomène complexe, conditionné par de nombreux facteurs politiques, sociaux et économiques, assurément non homogène, que nous

---

[39] Préaux, *Réflexions sur l'entité hellenistique*, pp. 129—139.

[40] A. Aymard dans A. Aymard-T. Geschwitzer, *Römischer Weltraum und Christentum*, Historia Mundi, Bern 1956, p. 75: «Die hellenistische Kultur will die Erbin der klassischen sein, aber ihrem Inhalt nach ist sie durchaus nicht ihre einfache Fortsetzung ... Und mag sie auch noch so eifrig auf ihre Reinheit bedacht sein: eine Kultur lebt nicht ungestraft zusammen mit einer anderen».

Dodać należy, że epitet *ex Nanneianis* przy jakiejkolwiek interpretacji wiążącej go z osobą Krassusa („ten, co kupował dobra proskrybowanego Nanniusa" lub też: „ten wielbiciel kurtyzany Nannion") stanowiłby niewątpliwie dodatkową, i to nieporównywalnie większą obrazę dla niego niż samo podanie faktu o przekupieniu sędziów. Stanowi to dodatkowy argument przemawiający przeciwko osobie Krassusa, co w połączeniu ze stwierdzeniem, że Cycero w tym liście raczej niczego nie ukrywał, gdyż w takim razie użyłby bardziej zawoalowanej i zręczniejszej formy, nakazuje przyznanie racji tym badaczom, którzy sądzą, że Calvus to nie żaden epitet ani przezwisko, lecz po prostu cognomen[52].

Warto może zwrócić baczniejszą uwagę na początkowe słowa interpretowanego fragmentu: *Nosti Calvum* ... — znasz Calvusa (lub może: „czy znasz Calvusa?" Nie wykluczone, że jest to zdanie pytające). Nawet jednak przyjęcie formy afirmatywnej nasuwa przypuszczenie, że chodzi tu o osobę znaną Cyceronowi, znaną również prawdopodobnie Attykowi, chociaż co do tego Cycero nie ma absolutnej pewności. Natomiast na pewno osobę niezbyt znaną w Rzymie. Cycero nie mógłby na przykład zwrócić się do Attyka „nosti Caesarem" lub „nosti Catonem" itd., gdyż byłoby to oczywistym nonsensem. Określenie: *Nosti Calvum* ... nawet w formie afirmatywnej zawiera w sobie pewną, chociażby niewielką, dozę niepewności. Cycero raczej jest przekonany, że Attyk zna tego człowieka, ale nie jest całkowicie pewien.

Za powyższą interpretacją przemawia fakt, że Cycero uznał jednak za stosowne podanie kilku dalszych cech dla ułatwienia Attykowi identyfikacji: 1. *Calvus* — cognomen (lub epitet?), 2. *ex Nanneianis*, 3. laudator meus *de cuius oratione erga me honorifica ad te scripseram*. Dodanie owych dodatkowych wyjaśnień może wskazywać, że chodziło tu o osobę niezbyt znaną i bez tych wyjaśnień Attyk mógłby mieć pewne trudności z identyfikacją. Trzeba zaznaczyć, że właśnie taki niezbyt znany, nie rzucający się w oczy człowiek, doskonale nadawał się do zorganizowania w interesie Klodiusza całej tej afery z przekupieniem sędziów. Proponowane rozumienie słowa *nosti* świetnie pasuje do wysuniętej poprzednio hipotezy, zakładającej jedynie pośrednictwo owego Calvusa. Krassus był chyba zbyt znany, aby zajmować się tego rodzaju akcją, zbyt znany również, aby Cycero zwrócić się mógł do Attyka: *Nosti Calvum* ... („Crassum"). Oczywiście znacznie bardziej prawdopodobna jest tu osoba C. Liciniusa Calvusa, człowieka młodego, niezbyt jeszcze wówczas znanego, ani z działalności politycznej, ani też z twórczości literackiej.

Nie wykluczone jednak, że mogło tu chodzić o całkiem innego, nie znanego nam bliżej Calvusa. Wprawdzie tendencja do zidentyfikowania

---

[52] Frank, *o.c.* s. 397 sqq.; Hathorn, *o.c.* s. 33 sq.; Wiseman, *o.c.* s. 297 sqq.

Eos LX 1972

ELEMENTY SATYRYCZNE I PARODYSTYCZNE W KOMEDIACH PLAUTA

Napisał

MICHAŁ SWOBODA

Wprawdzie hellenizacja Rzymu była faktem znacznie starszym, jednak wpływy literatury greckiej dają się skonstatować dopiero w połowie trzeciego wieku przed n.e. W tym bowiem czasie chłoną i propagują kulturę grecką pierwsi filhellenowie. Na ten okres przypada intensywny rozwój literatury rzymskiej, pozostającej w zakresie poezji pod silnymi wpływami poetów greckich. Ale już Newiusz wzbogaca swoją twórczość własnymi pomysłami i czyni niekiedy w swych utworach aluzje do życia rzymskiego, uprawiając w zakresie komedii coś w rodzaju arystofanejskiej satyry, a nawet krytyki politycznej, co w odniesieniu do Scypionów i Metellusów jest wyraźnie poświadczone.

Obok silnego nurtu wpływów greckich i czerpania pełną ręką ze źródeł greckich zaznaczają się w tym czasie w zakresie literatury rzymskiej mniej lub więcej śmiałe, w zależności od gatunku literackiego, próby stworzenia literatury rodzimej. Były to próby bardziej ambicjonalne niż programowe. Programowy natomiast charakter miał intensyfikujący się w tym czasie antagonizm pomiędzy obrońcami starych tradycji kulturowych rzymskich a filhellenami. Rolę protagonisty w tej walce odegrał niewątpliwie Marek Porcjusz Kato, którego kariera polityczna zbiega się z okresem działalności najwybitniejszych poetów rzymskich, Plauta, Enniusza, Terencjusza. Każdy z nich reprezentował inną postawę i odmienne cele swej pracy twórczej. Plautus starał się bawić publiczność ze sceny, Enniusz obok pochwały wielkości Rzymu podjął się propagowania nowinek w zakresie filozofii, religii, a nawet kabaretowej pikanterii i gastronomii. Terencjusz natomiast pokusił się wyraźnie o przedstawienie problemu wyższości, powiedzmy otwarcie, katońsko-rzymskiego i scypiońsko-rzymskiego ideału życia i wychowania, dając przy tym wyraźne dowody swej sympatii i przywiązania do elitarności i wytworności kultury. Pomijam tu oczywiście innych poetów owych czasów, którzy stanowili bądź ogniwa pośrednie, jak Stacjusz Cecyliusz pomiędzy Plautem i Terencjuszem, bądź byli kontynuatorami ustalonego programu, jak Pakuwiusz,

Zastanówmy się, w jaki sposób Klodiusz mógł zorganizować przekupstwa. Jest rzeczą jasną, że nie mógł się tym zająć osobiście i we własnym domu. Ryzykowne byłoby również prowadzenie pertraktacji przez swych własnych, znanych przecież w mieście, niewolników. Najbardziej chyba zręczne i naturalne byłoby powierzenie tej sprawy któremuś ze swych przyjaciół, który nie budząc podejrzeń mógłby wejść w kontakt z sędziami, zaprosić ich na rozmowy do swego domu, składać w imieniu Klodiusza obietnice pieniężne, przekonywać i w końcu zapłacić.

Tak właśnie dokładnie, jak to w opisie Cycerona, uczynił ów *Calvus ex Nanneianis*: *confecit totum negotium*, *arcessivit ad se*, *promisit*, *intercessit*, *dedit*. On to zorganizował następnie owe zakazane rozrywki dla sędziów, *noctes mulierum et adulescentulorum nobilium*, słowem załatwił wszystko — *confecit totum negotium*. Użyta przez Cycerona terminologia doskonale pasuje do proponowanej interpretacji. Słowa *dedit* oraz *confecit totum negotium* oznaczają oczywiście, że Calvus zapłacił i zorganizował całą tę aferę, ale nie za swoje pieniądze, lecz dla Klodiusza i na jego koszt. Tłumaczenie powyższe jest jak najbardziej naturalne i jasne, gdyż jedynie w ten sposób Klodiusz mógł załatwić tę sprawę. Wiadomo, że musiano go pilnie obserwować i nie mógł on osobiście angażować się w organizacyjną stronę afery, chociażby dlatego, żeby nie dostarczyć swym przeciwnikom dodatkowych dowodów i obciążeń. Proponowana interpretacja usuwa ponadto natychmiast sprzeczność między przekazami mówiącymi o kosztach poniesionych przez Klodiusza i wiadomością, że to jakiś tajemniczy Calvus *dedit* i *confecit totum negotium*.

Prócz faktu, że wydaje się ona bardziej prawdopodobna niż założenie, że jakiś Calvus zapłacił za Klodiusza owe ogromne sumy, można również podać pewne wskazówki przemawiające silnie za jej prawidłowością.

Zwraca uwagę określenie Cycerona *totum negotium* — całą aferę zorganizował Calvus. Gdyby założyć, że prócz pieniędzy wypłaconych przez Calvusa na przekupienie sędziów poszły jeszcze pieniądze samego Klodiusza, i to znaczne (a fakt ten nie wydaje się ulegać najmniejszej wątpliwości), wyrażenie *totum negotium* byłoby nie na miejscu. Byłaby to bowiem zaledwie część, i to chyba nie najważniejsza, owego *negotium*. Pozostałą część, na którą poszły wszystkie pieniądze Klodiusza, zorganizować musiałby w takim razie sam Klodiusz lub ktoś inny spośród jego przyjaciół. Przy założeniu natomiast, że to dla Klodiusza i za jego pieniądze ów Calvus zorganizował całą aferę, określenie *totum negotium confecit* jest jak najbardziej zrozumiałe. Za wszystko zapłacił Klodiusz, a zorganizował całą imprezę i załatwił wszystko pod względem organizacyjnym jeden z jego przyjaciół — Calvus. Prócz pieniędzy samego Klodiusza żadne inne nie wchodziły tu w rachubę.

NUM „CALVUS ILLE EX NANNEIANIS" (AD ATT. I 16, 5) M. CRASSUS FUERIT?

Summarium

Tractatur locus non plane perspicuus in Ciceronis epistula ad Atticum I 16, 5, ubi Calvus quidam ex Nanneianis nominatus est. Qui anno a. Chr. n. 61 iudices corrupisse dicitur, ut P. Clodius de sacrilegio accusatus hoc crimine absolveretur. Plerique viri docti magnas pecunias iudicibus datas esse rati hoc loco M. Crassum, hominem divitissimum, a Cicerone nominatum esse putant, nonnulli Licinium Calvum poetam vident. Auctor huius dissertatiunculae aliam interpretationem proponit; verba Ciceronis *confecit totum negotium ... dedit* ad divisorem, qui P. Clodii pecunias distribuit, refert, id quod aliis quoque locis probari videtur. Legimus enim Clodium ex iudicio tamquam e naufragio nudum emersisse etc. Ergo Calvus ille, scilicet unus e Clodii amicis, sed non M. Crassus dives, Clodii non suas pecunias iudicibus persolvisse videtur.

I jest to zresztą rzecz całkowicie zrozumiała. Można by bowiem wysunąć pytanie: Po co, w jakim celu Krassus, Calvus czy też ktokolwiek inny płaciłby za Klodiusza? Krassus to, jak wiadomo, człowiek interesu. Owszem, mógłby on wydać nawet poważne sumy, ale jedynie w oczekiwaniu na określone korzyści, w zamian za pewne świadczenia czy też usługi. Tymczasem, nie można wskazać żadnego faktu w działalności Klodiusza (przynajmniej do 56 roku), który mógłby stanowić jakiekolwiek, chociażby najmniejsze zadośćuczynienie wobec Krassusa, za wydanie owych „ogromnych sum".

Ponadto wypada zaznaczyć, że nigdzie w źródłach pochodzących z tego okresu nie ma najmniejszego nawet śladu powiązań Klodiusza z Krassusem. Krassus, jeśliby to o niego chodziło, wkroczyłby tu do akcji całkiem nagle i niespodziewanie. Ani przed procesem, ani też po procesie, mimo istnienia dość szczegółowych relacji z wydarzeń zawartych w korespondencji Cycerona brak jest najmniejszej chociażby wzmianki czy też aluzji nie tylko na temat jego pieniędzy, lecz nawet poparcia udzielanego Klodiuszowi. Fakt ewentualnego przekupienia sędziów przez Krassusa na tak poważną skalę i w tak głośnym procesie, nie mógłby zbyt długo pozostawać w ukryciu i znalazłby niewątpliwie odbicie w materiale źródłowym. Jest to wprawdzie *argumentum ex silentio*, jednakże jak się wydaje, nie bez znaczenia. Albowiem przy licznych aluzjach i otwartych zarzutach wobec samego Klodiusza o przekupienie sędziów[48], musiałby się znaleźć także zarzut, że ktoś (Krassus czy inny Calvus) kupił wówczas za pieniądze samego Klodiusza, zapłacił za niego owe ogromne sumy na przekupienie sędziów. Tymczasem tego właśnie brak, i to nawet w tych fragmentach, które mówią o pieniądzach i ogromnych wydatkach na przekupstwa. Zawsze wymieniany jest jedynie sam Klodiusz. Jest to oczywiste, rzecz całkowicie zrozumiała przy przyjęciu proponowanej interpretacji. Natomiast zupełnie nie do wyjaśnienia, gdyby sędziów przekupił Krassus. Co do jakiegoś innego Calvusa, milczenie źródeł jest całkowicie zrozumiałe, jeśli był on tylko pośrednikiem w tej sprawie, jeśli przekupił sędziów, ale za pieniądze i na polecenie Klodiusza.

Oczywiście, przy przyjęciu proponowanej wyżej interpretacji, uznającej owego Calvusa jedynie za pośrednika, osoba Krassusa byłaby tu mało prawdopodobna. Taką sprawę Klodiusz raczej powierzyłby któremuś ze swych zaufanych ludzi, mniej znanych, a nie człowiekowi tak znanemu jak Krassus. Bowiem w razie wykrycia sprawy groziła kompromitacja, zwłaszcza z uwagi na owe *noctes mulierum et adulescentulorum nobilium.*

---

[48] Cic. *Ad Att.* I 16, 3—4, 10; *Scholia Bobiensia*: *In Clodium et Curionem*, Stangl, s. 86, 91; ibidem: *De aere alieno Milonis*, Stangl, s. 173; Quint. VIII 3,81; Cic. *De haruspicum responso*, 37.

zaznaczając ponadto, że o jego *oratio erga me honorifica* pisał już przedtem do Attyka. Właśnie Krassus, jak wynika z jednego z poprzednich listów, wygłosił mowę pochwalającą konsulat Cycerona[10].

Trencsényi-Waldapfel podjął również nową próbę interpretacji zwrotu *ex Nanneianis*, wiążąc go z niejaką Nannion, kurtyzaną występującą w wielu komediach greckich, przypuszczalnie dobrze znanych zarówno Cyceronowi, jak też Attykowi. *Ex Nanneianis* — wedle tej interpretacji — oznaczałoby więc „jeden z wielbicieli Nannion"[11].

Argumenty Trencsényiego-Waldapfela są właściwie (jak zresztą lojalnie zaznacza sam autor[12]) dość pewne tylko w kilku punktach. Wydaje się mianowicie, że w przekonujący sposób podważył on zarówno hipotezę wiążącą termin *ex Nanneianis* z proskrypcjami sullańskimi i osobą Nanniusa[13], jak też propozycję Hathorna wiążącą ten termin z muzą, opiekunką poetów[14].

Natomiast inne argumenty węgierskiego badacza nie wydają się tak przekonywające. Spotykały się one z ostrą krytyką ze strony T. P. Wisemana, autora niewielkiej rozprawki zamieszczonej w „Classical Quarterly"[15]. W szczególności Wiseman znajduje szereg punktów osłabiających, a nawet wręcz obalających niektóre argumenty wysunięte przez T.-W. przeciwko osobie poety Liciniusa Calvusa i wiążące omawiany fragment z M. Krassusem.

Tak na przykład Wiseman słusznie podkreśla, że słowo *Calvus* w tekście Cycerona to raczej cognomen, a nie przezwisko. Przezwisko czy też epitet „łysy" brzmi zbyt wulgarnie i używane było w Rzymie jedynie przez przedstawicieli warstw niższych, na przykład żołnierzy, lub co najwyżej komediopisarzy. Natomiast wysoce nieprawdopodobne wydaje się użycie go przez Cycerona. Zresztą, co zaznacza również T.-W., w źródłach nie

---

[10] Cic. *Ad Att.* I 14, 3. Patrz Shackleton Bailey, *o.c.*, t. I., s. 307 sq.

[11] Trencsényi-Waldapfel, *o.c.* s. 49 sqq.

[12] Ibid. s. 51.

[13] Ibid. s. 43 sqq. Ani lingwistycznie nie brzmiałoby to poprawnie (Nanneianis mogłoby raczej pochodzić od Nanneius, a nie Nannius), ani też nie jest rzeczą możliwą, aby podobnego typu określenia względem nabywców dóbr proskrybowanych pamiętano przez całe 20 lat. Dodać można, że niejeden Nannius został wówczas proskrybowany, a nie spotykamy w źródłach żadnych innych, wywodzących się w podobny sposób przezwisk i określeń. Krassus zresztą kupował, jak wynika z przekazu Plutarcha, dobra wielu ludzi dotkniętych proskrypcjami, nie wiadomo więc, dlaczego specjalnie jakiś Nannius miałby się tak głęboko utrwalić w pamięci Rzymian.

[14] Ibid. s. 48. Nic nam nie wiadomo, aby muza ta była uznana za patronkę młodych poetów rzymskich, zaś nazwa *ex Nanneianis* w odniesieniu do poetów w ogóle w źródłach nie występuje.

[15] T. P. Wiseman, *Two Friends of Clodius in Cicero's Letters*, Classical Quarterly XVIII 1968, s. 297 sq.

medii trawestuje, oczywiście dla żartu, lament Andromachy z tragedii Enniusza (frg. IX, v. 81 Ribb.):

O Troia, o patria, o Pergamum, o Priame periisti senex

bo u Enniusza brzmi ten wers następująco:

O pater, o patria, o Priami domus.

Trojąm, Pergamonem, Pryjamem ma być zgodnie z pomysłem niewolnika komedii jego pan Nicobulus, którego Chrysalus pragnie „zdobyć" i „zniszczyć". Ten sposób parodii literackiej zastosował również Terencjusz w komedii *Eunuchus* 590. Opowiada tam młodzieniec Chaerea Antiphonowi, jak to w przebraniu eunucha dostał się do mieszkania Thaidy, gdzie oglądał malowidła ścienne, przedstawiające Jowisza, jak przybrawszy postać złotego deszczu zapładnia Danae. Przypomina sobie przy tym inne jeszcze wybryki tego boga, skradającego się podstępnie do umiłowanych kobiet, tak jak on to zrobił obecnie w przebraniu eunucha. Jeżeli taki bóg, i tu następuje cytat z tragedii Enniusza, *qui templa caeli summa sonitu concutit* (inc. fab. frg. XXXI, v. 372 Ribb.), mógł sobie pozwolić na takie rzeczy, dlaczego bym ja, mówi Chaerea, marny człowiek, nie mógł postępować podobnie. Cytat ten jednak w ustach Chaerei jest nie żartobliwą trawestacją, ale parodią, zaprawioną dużą dozą ironii w stosunku do mitów o bogach. Podobny sposób traktowania mitologii spotykamy w elegiach erotycznych Owidiusza[25].

Mitologiczne aluzje wprowadza również Plautus[26]. Dość wspomnieć żartobliwą wróżbę Pardaliski, wypowiedzianą w czasie wyprowadzania panny młodej, której rolę gra przebrany za Kasinę niewolnik (*Cas.* 816 sq.). Przypomina ona nieco obrzędowe modlitwy w czasie oczyszczania pól u Katona w *De agri cult.* CXLII. Krytyka rządu bogów nad światem mieści się w słowach Pleusiklesa w *Mil. glor.* 725 sq. Krytyka zrządzeń boskich zawarta jest także w wypowiedzi Palaestry w komedii *Rudens* 185 sq. Uczeni są zdania, że krytyczny stosunek do bogów w komedii ma swoje źródło w tragediach Eurypidesa, przesiąkniętego, jak wiadomo, racjonalistycznymi prądami epoki[27].

Oprócz przytoczeń z oryginalnych utworów Enniusza czy też krytycznego nastawienia do religii na wzór Eurypidesa spotykamy w komedii rzymskiej parodie stylu tragicznego, które przejawiają się nie tylko w używaniu metrum właściwego tragedii, np. *Rudens* 664; *Casina*

---

[25] Za parodię tytułu tragedii Enniusza uważał to miejsce z Terencjusza Donatus (Wess. I, s. 397).

[26] Por. dla przykładu Plautus *Aulularia* 554 sq.

[27] Por. Fr. Leo, *Plautinische Forschungen*, Berlin 1895, s. 102—104.

znajdujemy najmniejszej nawet wzmianki co do ewentualnej łysiny M. Krassusa[16]. Dodać w tym miejscu można, że również z psychologicznego punktu widzenia użycie przez Cycerona, który sam był łysy, przezwiska *calvus*, wobec innej osoby nie wydaje się prawdopodobne.

Wypada również zgodzić się z Wisemanem, że zastrzeżenia co do rzekomo zbyt młodego wieku C. Liciniusa Calvusa są nieprzekonujące. Albowiem w źródłach z tego okresu, głównie w listach Cycerona, spotykamy przekazy na temat znacznej aktywności politycznej grupy młodych arystokratów, owych *barbatuli iuvenes* na czele z Kurionem. I to właśnie w obronie Klodiusza[17]. Nie wykluczone więc, że to jeden z tych ludzi udzielił Klodiuszowi wsparcia finansowego.

Nazwanie przez Cycerona owego Calvusa *laudator meus, de cuius oratione erga me honorifica ad te scripseram* nie musi się również łączyć z Krassusem. Wprawdzie, istotnie, Krassus wygłosił mowę wychwalającą działalność Cycerona w czasie sprawowania konsulatu i Cycero pisał o tym w liście do Attyka[18]. Jednakże w korespondencji z pierwszych miesięcy 61 roku istnieją znaczne luki, część listów zaginęła[19]. List, w którym Cycero powiadamiał Attyka o mowie Krassusa, pochodzi z lutego, zaś omawiany fragment z końca czerwca lub nawet początków lipca[20]. Można więc mieć wątpliwości, czy po 4—5 miesiącach sformułowania zawarte w liście Cycerona byłyby dla Attyka jasne i pozwoliłyby zidentyfikować bez trudu osobę owego mówcy. Tym bardziej że, co jest rzeczą bardzo istotną, w tym czasie wielu innych polityków wyrażało w przemówieniach pochwałę Cycerona. Pisze on o tym w liście do Attyka z marca 61 roku: *ab omnibus et laudemur et amemur. His de rebus plura ad te in ea epistula scribam, quam ipsi Quinto dabo*[21]. Niestety, ten właśnie list nie zachował się i nie wiemy, jacy to ludzie wyrażali pochwałę Cycerona (*laudemur*).

Zwrócić jednak warto uwagę na określenie *ab omnibus* oraz *plura ... scribam*. Wynika stąd niedwuznacznie, że ludzi, którzy wychwalali wówczas Cycerona, było wielu oraz że Cycero szeroko (*plura*) pisał o tym Attykowi.

---

[16] Ibid. s. 297; Trencsényi-Waldapfel, *o.c.* s. 47.

[17] Cic. *Ad Att.* I 14, 5; bliżej na ten temat patrz: Cowell, *o.c.* s. 140; Gallini, *o.c.* s. 251 sqq.; Balsdon, *o.c.* s. 65 sq.; Lintott, *o.c.* s. 160; Rowland, *o.c.* s. 221; W. Allen, Jr., *The Importance of Young Man in Ciceronian Politics*, The Classical Journal XXXIII 1937, s. 357 sqq.; ze starszych prac warto też wymienić artykuł T. Zielińskiego: *Stołknowienije Kłodija s senatom*, Fiłołogiczeskoje obozrenije, t. XXI, s. 193 sqq.

[18] Cic. *Ad Att.* I 14, 3.

[19] Patrz: Trencsényi-Waldapfel, *o.c.* s. 44.

[20] Datowanie listów patrz: Shackleton Bailey, *o.c.* s. 140, 146, 148.

[21] Cic. *Ad Att.* I 15, 1—2.

zdecydowanie po stronie Klodiusza, przeciwko niemu ostro występowali czołowi optymaci, dla których sprawa ta stała się prestiżową[41]. W wytworzonej sytuacji po stronie Klodiusza mogli więc stanąć wszyscy niechętni oligarchii senackiej, wszyscy przeciwnicy senatu, którzy prawdopodobnie głosowali za Klodiuszem ze względów politycznych, bez żadnej łapówki. Tak więc nie wykluczone, że mogła zaistnieć konieczność przekupienia nie 31 sędziów, co jest jawnym nieprawdopodobieństwem, lecz jedynie, na przykład kilku, dla zapewnienia niezbędnej większości. W ten sposób, po przyjęciu powyższej poprawki, podawane sumy (nie zaprzeczając, że mimo to chodzić mogło o stosunkowo znaczne kwoty) muszą ulec poważnemu zmniejszeniu, aczkolwiek absurdalne wydają się wszelkie próby podawania w tym przypadku jakichkolwiek konkretnych danych cyfrowych. W każdym razie, argument, że tak wielkie sumy mógł wypłacić jedynie Krassus, ulega w ten sposób wyraźnemu osłabieniu.

Warto zwrócić również uwagę, na nie uwzględnione w należytym stopniu przekazy źródłowe, mówiące o przekupieniu sędziów przez samego Klodiusza. *Scholia Bobiensia* podają jako lemmat słowa Cycerona: *Ut ille iudicio tamquam e naufragio nudus emersit*[42]. Wprawdzie jest to część zdania wyrwana z kontekstu, ale można chyba przyjąć za scholiastą, że mowa tu o sądzie nad Klodiuszem w 61 roku. Porównanie Cycerona: „Klodiusz z sądu wyszedł nagi, jak z rozbicia statku", wskazuje w sposób jednoznaczny, że to on właśnie sam zapłacił ogromne łapówki, na które poszedł cały jego majątek.

W komentarzach do mowy *De aere alieno Milonis* scholiasta podał również inny lemmat: *Iterum a piratis redemptum. Quo eo nomine appellem eos qui te pretio accepto liberaverunt?*, do którego dał objaśnienie: *Significat iudices eos, qui accepta pecunia reum de incesto absolverunt Clodium, ut et ipsi piratae*[43]. Tu Cycero porównuje z kolei sędziów do piratów, którzy niegdyś, po wzięciu okupu, uwolnili Klodiusza. Z treści zdania Cycerona oraz z komentarza scholiasty wynika wyraźnie, że to Klodiusz sam, a nie żaden Calvus, przekupił sędziów, podobnie jak poprzednio sam zapłacił wykup piratom.

Podobnej treści zdanie Cycerona na temat przekupienia sędziów przez samego Klodiusza przytacza Kwintylian: [*Clodius*] *Quo ex iudicio velut ex incendio nudus effugit*[44].

Cycero w mowie *De haruspicum responso* stwierdza, że Klodiusz został po uniewinnieniu go przez sąd *exussus et exhaustus*[45].

---

[41] Patrz wyżej: s. 74, n. 17.
[42] *Scholia Bobiensia*: *In Clodium et Curionem*, Stangl, s. 86.
[43] *Scholia Bobiensia*: *De aere alieno Milonis*, IV 4, Stangl, s. 173.
[44] Quint. VIII 3, 81.
[45] Cic. *De haruspicum responso*, 37.

skonfrontować z odnośnymi miejscami tragedii[30]. Niektóre jednak miejsca, jak w *Cistellaria* 639 rozpacz Alcesimarcha, w *Casina* 621 sq. słowa Pardaliski doskonale udającej przerażenie, w *Amphitruo* 1035 sq. partia służebnej Bromii, opowiadająca o dziwach, jakie się wydarzyły w domu Amphitruona, w *Menaechmi* 828 sq. słowa matrony opisującej wygląd szalejącego w jej przekonaniu Menaechma, rozpacz córki Saturiona w *Persa* 646 sq., radość Argyrippusa na widok pieniędzy zdobytych przez niewolnika w *Asinaria* 654 sq. oraz słowa Tyndarusa w *Mercator* 834 sq. uprawniają do twierdzenia, że Plautus wprowadzał styl tragiczny niekiedy w tym celu, by uwypuklić nastrój psychiczny osoby przemawiającej w komedii[31]. Udany nastrój przerażenia Pardaliski w *Casina* 621 sq. nie podważa tego stwierdzenia, gdyż nawet w tragedii zdarza się, że jakaś postać dramatu udaje swój stan psychiczny, jak np. Phryx w Eurypidesa *Orestesie* 1039 sq. i 1454 sq.

W sposób patetyczny wyrażają swoje nastroje nie tylko niewiasty, lecz również mężczyźni, np. wspomniany już Tyndarus w *Captivi*, gdyż taki już jest charakter tej komedii (por. prol. 62), starzec Philto w *Trinummus* 291 sq. ze względu na sytuację, podobnie Lesboniskus i Stasimus w tej samej komedii w. 628 sq. i 617 oraz Grunio w *Mostellaria* 77, który ubolewa szczerze nad trwonieniem majątku pana przez jego syna.

Można tu wspomnieć jeszcze o drobnych powiązaniach z tragedią w sprawozdaniu Sosii w *Amphitrionie* 203—261, przypominającym mowy posłów w tragedii greckiej, a nawet szaleństwo bohatera w komedii *Menaechmi* można uważać za powtórzenie podobnego motywu z tragedii Eurypidesa *Heracles*. Nie ulega wątpliwości, że wędrówka pewnych motywów odbywa się od tragedii do komedii, stąd znowu do innych gatunków literackich, np. do elegii[32], ale nie da się też zaprzeczyć faktu, że w komedii Plauta pojawiają się pewne elementy, które ogólnie rzecz biorąc, dają się powiązać z konwencją poezji komediowej w ogóle. W szczegółach jednak, w sposobie ich potraktowania oraz powiązania z aktualnym tłem historyczno-literackim stanowią rezultat specyficznej sztuki dramaturgicznej Plauta, który połączył w swej twórczości cechy trzech epok rozwoju komedii antycznej i stworzył niepowtarzalne dzieło wyjątkowego talentu dramaturgicznego.

Poznań

---

[30] Prócz wymienionych por. też Plautus *Rudens* 204 sq. i Ennius *Androm. Aech.* frg. IX (Ribb.).

[31] Można tu wymienić jeszcze przysięgę Alkmeny w komedii *Amphitruo* 831 sq. i rybaka w *Rudens* 1338 sq.

[32] Por. Leo, *o.c.* s. 136.

Wbrew stwierdzeniom scholiasty nie do przyjęcia jest, że sędziowie (i to wszyscy 31, głosujący za Klodiuszem) posiadali odpowiedni cenzus jedynie dzięki otrzymanym pieniądzom. Przy zaliczeniu do kolegium lub weryfikacji decydowała przecież nie aktualnie posiadana gotówka, lecz spisy cenzusowe. Sędziowie musieli posiadać owe 300—400 tysięcy sesterców już od dawna, a nie dopiero przed samym procesem. A więc stwierdzenie Cycerona, że sędziowie byli *nudi*, lub też uwagi o ewentualnej zupełnej „nędzy" sędziów po zwrocie łapówki[37] należy uznać za zwykłą w podobnych wypadkach przesadę retoryczną. Suma 300—400 tysięcy sesterców budzić może wątpliwości i już w tym miejscu obliczeń Balsdona wypada postawić pewien znak zapytania.

Natomiast wręcz absurdalne wydaje się założenie, że Klodiusz przekupił wszystkich głosujących na niego 31 sędziów, co stanowi podstawę obliczeń Balsdona. Przecież wśród nich znajdować się musiała przynajmniej część, jeśli nie zwolenników Klodiusza, to w każdym razie jego sympatyków, których nie potrzebował przekupywać (pozostaje już na uboczu zagadnienie, czy istotnie absolutnie wszyscy sędziowie byli przekonani o jego winie). Dodać można, że Cycero ostro zarzucał Hortensjuszowi niedopatrzenie sprawy doboru sędziów. Hortensjusz to zlekceważył uważając, że przy każdym komplecie sędziowskim Klodiusz musi być skazany. Natomiast sam oskarżony poświęcił tej sprawie wiele uwagi, odrzucając wiele osób sobie nieprzyjaznych. W rezultacie, jak stwierdza Cycero, skład kolegium sędziowskiego był bardzo dogodny dla oskarżonego i wszyscy *boni* już od początku procesu żywili obawy co do jego wyniku[38]. Klodiuszowi udzielali wówczas silnego poparcia między innymi konsul M. Pupius Piso, trybun ludowy Fufius Calenus, starszy Kurion, który bronił go w sądzie, a zwłaszcza Kurion młodszy i cała plejada młodych arystokratów[39]. Ludzie ci niewątpliwie nie byli odosobnieni, a już same ich nazwiska, wpływy, jak również stosunkowo szerokie koligacje rodu Claudii musiały sprawić, że przynajmniej część kolegium sędziowskiego była przychylnie ustosunkowana do oskarżonego, tak jak o tym zresztą pisze Cycero w liście do Attyka stwierdzając, że wśród sędziów znaleźli się jedynie *pauci boni*[40]. Przekaz ten stanowi dodatkowy argument, iż Klodiusz nie musiał przekupywać wszystkich 31 sędziów, gdyż wśród nich byli również jego zwolennicy i sympatycy.

Ponadto, jak zgodnie stwierdzają badacze, proces miał charakter wybitnie polityczny. Sympatie szerokich kręgów ludności stołecznej były

---

[37] Cic. *Ad Att.* I 16, 3—4; *Scholia Bobiensia*: *In Clodium et Curionem*, Stangl, s. 91.
[38] Cic. *Ad Att.* I 16, 3—4.
[39] Ibid. I 13; I 14; 1 16.
[40] Ibid. I 16, 3.

kupienie sędziów poszło 9—12 milionów sesterców[29]. Balsdon oparł się na dwóch przekazach *Scholia Bobiensia*, gdzie wymieniona jest wysokość sum otrzymanych przez poszczególnych sędziów na 300—400 tys. sesterców[30]. Pomnożywszy to przez 31 sędziów, którzy oddali głosy za uniewinnieniem Klodiusza[31], otrzymał owe 9—12 milionów sesterców. Oczywiście, Balsdon nie ma najmniejszej wątpliwości, że tak ogromne sumy mógł wypłacić jedynie Krassus, a nie żaden inny Calvus.

Jednakże właśnie ów uznany za podstawowy argument — pieniądze, przy bliższym rozpatrzeniu traci całkowicie swą wagę. Po pierwsze bowiem, należy stwierdzić z całym naciskiem, że kalkulacje Balsdona są całkowicie błędne, oparte na fałszywych przesłankach. Albowiem, jak wynika z zachowanych fragmentów mowy *In Clodium et Curionem*, komentowanych przez scholiastę, Cycero wspomniał jedynie, że w razie ewentualnego zwrotu otrzymanych od oskarżonego sum, żaden z sędziów *lege Aurelia iudex esse non possit*[32]. Być może, właśnie ze słów tych wyciągnięto wniosek, że sędziowie otrzymali po 300—400 tysięcy sesterców, gdyż taki był najniższy cenzus przewidziany dla nich na mocy *lex Aurelia*[33]. Scholiasta tak właśnie zrozumiał słowa Cycerona przyjmując, że po zwrocie pieniędzy sędziowie staliby się nędzarzami (*in egestatem revolverentur*[34]). Przyznać jednak należy, że w innym miejscu scholiasta pisze, że opinia krążąca wówczas w mieście wymieniała takie właśnie sumy[35].

Można tu jednak zauważyć, że nie ma konieczności dawania zbytniej wiary zarówno owym pogłoskom, jak też opinii samego scholiasty. Jest bowiem rzeczą jasną, że podobnego typu transakcje musiały być dokonywane w sposób ukryty, ściśle tajny. Zwykle zaś w takich sytuacjach powstają różnorodne domysły i plotki, często celowo rozsiewane przez wrogów. Nie do przyjęcia wydaje się stwierdzenie, że sędziowie po ewentualnym zwróceniu otrzymanych sum wpadliby w nędzę. Sam wybór na sędziów stanowi wystarczającą wskazówkę, że byli to ludzie zamożni, a nie nędzarze, którzy jedynie dzięki owej łapówce osiągnęli odpowiedni cenzus[36]. Ubogich natychmiast wyrugowałaby z sądów przeciwna strona.

---

[29] Balsdon, *o.c.* s. 72.

[30] *Scholia Bobiensia*: *In Clodium et Curionem*, Stangl, S. 86, 91.

[31] Cic. *Ad Att.* I 16,5.

[32] *Scholia Bobiensia*: *In Clodium et Curionem*, Stangl, s. 91.

[33] Ibid. s. 86, 91 (por. Asconius, *In Pisonianam* 94; Cic. *Philipicae* I 20).

[34] Ibid. s. 91.

[35] Ibid. s. 86.

[36] Cic. *Philipicae*, I 20, stwierdza na ten temat: *in iudice enim spectari debet et fortuna et dignitas*. Bliżej na ten temat patrz: C. Zump, *Das Criminalrecht der römischen Republik*, t. II, 2, Berlin 1865, s. 163 sqq.; idem, *De legibus iudiciisque repetundarum in re publica Romana commentationes duae*, Berlin 1845, s. 54 sq.; Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht* t. III, 1, Leipzig 1887, s. 192 sqq.

Wreszcie w tymże liście do Attyka, gdzie mowa o przekupieniu sędziów przez owego Calvusa, opisując swą dyskusję z Klodiuszem Cycero podaje, że gdy Klodiusz zarzucił mu: *domum emisti*, odpowiedział *putes ... dicere iudices emisti*[46], czyniąc w ten sposób niewątpliwie aluzję do przekupienia sędziów w czasie procesu.

Wszystkie przytoczone wyżej fragmenty świadczą zgodnie, że sędziowie zostali przekupieni przez samego Klodiusza, za jego własne pieniądze, że po tej kosztownej transakcji został on zupełnym nędzarzem, wyszedł z tego „jak z rozbicia statku", „jak po pożarze" lub „po zapłaceniu wykupu piratom".

Warto zauważyć, że powyższe przekazy źródłowe pozostają w sprzeczności z wiadomością zawartą w interpretowanym fragmencie, że to *Calvus ex Nanneianis ... confecit totum negotium ... dedit*. Kto więc zapłacił sędziom: Klodiusz czy Calvus? Wiadomości na temat wydatków na ten cel poniesionych przez samego Klodiusza niepodobna podważyć. Prócz faktu, że przekazów na ten temat jest kilka, pozostaje oczywistość, że w pierwszym rzędzie zapłacić musiał sam zainteresowany. Jeśli sędziowie istotnie zostali przekupieni, Klodiusz niewątpliwie musiał ponieść na ten cel znaczne wydatki, chociaż być może jest pewna przesada w stwierdzeniach, że wyszedł „jak po rozbiciu statku" lub „jak po pożarze". W każdym razie sam fakt wydania przez niego znacznych sum jest raczej rzeczą pewną.

Oczywiście istnieje możliwość, że płacił sam Klodiusz (w pierwszym rzędzie), a poza tym (może wobec braku funduszów oskarżonego) jeszcze ów Calvus. W takim jednak razie obliczenia sum wydanych przez Calvusa musiałyby ulec dalszemu, i to bardzo wydatnemu (o cały niemal majątek Klodiusza) obniżeniu, co w znacznej mierze czyni argument na temat ogromnych sum wydanych przez Calvusa na przekupstwa niemal że bezprzedmiotowy.

Jednakże można chyba w tym przypadku znaleźć inne, bardziej prawdopodobne wyjaśnienia istniejących w źródłach sprzeczności na temat przekupienia sędziów przez Klodiusza czy też Calvusa, wyjaśnienie, które od razu rozwiązałoby większość trudności związanych z omawianym tekstem.

Chodzi tu o inną, odmienną od dotychczasowych interpretację omawianego fragmentu, a zwłaszcza słowa *dedit* w połączeniu z poprzedzającymi je słowami *confecit totum negotium*. Przyjmowano dotychczas bez zastrzeżeń, że słowa powyższe są świadectwem, iż ów Calvus pokrył wydatki na przekupienie sędziów[47].

---

[46] Cic. *Ad Att.* I 16, 10.

[47] Patrz wyżej: s. 71, n. 4.

sie improvisiert sind, sondern er charakterisiert auch ihren Stil. Ferner widerlegt er Einwände, die gegen die *Silvae* von manchen zeitgenössischen Kritikern erhoben wurden. Ausserdem enthält jede Vorrede die Aufzählung der Gedichte, die sich in dem betreffenden Buch befinden und Erwähnungen über ihre Entstehungszeit. In einem anderen Ton hat der Neapolitanische Dichter nur die Vorrede zum letzten, d.i. zum fünften Buch verfasst. Sie steht nämlich ausschliesslich mit dem ersten Gedicht dieses Buches, mit dem Epicedium für Priscilla, in Verbindung, und deshalb fehlen dort alle in den früheren praefationes berührten Themen.

Die einzelnen *Silvae* sind, wie gesagt, improvisierte Gelegenheitsgedichte; als solche entstanden sie im Zusammenhang mit verschiedenen Ereignissen im Leben der Adressaten. Deren Kreis bildeten die vornehmen und wohlhabenden Freunde und Gönner des Dichters und der Kaiser. Ihm selbst widmete Statius fünf Gedichte (I 1; 6; IV 1; 2; 3). Ausser Domitian gehörten zu den Adressaten u.a. L. Arruntius Stella, Atedius Melior, Pollius Felix, Rutilius Gallicus, Lucans Gemahlin, Polla Argentaria und Earinus, der Lieblingsmundschenk des Kaisers. Alle stammten aus dem Senatoren- oder Ritterstand. Manche von ihnen bekleideten Stellen am kaiserlichen Hofe, andere, wie z. B. Maecius Celer und Crispinus — damals noch jung — bereiteten sich erst zur Militär- oder politischen Laufbahn vor, noch andere waren Literatur- und Kunstkenner oder pflegten selbst die Dichtung[3].

Der Inhalt der Sammlung ist verschiedenartig. In den, dem Kaiser Domitian zugeeigneten *Silvae*, verherrlicht der Verfasser die Errichtung seines Denkmals (I 1), das XVII Konsulat (IV 1), den vom Kaiser gegebenen Schmaus (IV 2), den Bau der via Domitiana (IV 3) und ein Gelage, das im Amphitheater anlässlich der Saturnalien auch von dem Herrscher veranstaltet wurde (I 6). Unter anderen Gedichten bilden die sog. beschreibenden *Silvae* die zahlreichste Gruppe; sie enthalten die *descriptiones* von Statuen, Bauten, schönen Besitztümern der Adressaten und von Kunstwerken, die sich dort befanden. Die Epikedien und Trostgedichte sind in gleicher Anzahl vertreten; ausserdem finden wir in dieser Sammlung noch drei Geburtstagsgedichte (II 3; IV 7; 8), zwei Tierepikedien (II 4; 5) und eine Reihe von einzelnen Gedichten: ein Epithalamium (I 2), ein Soterion (I 4), ein Weihgedicht (III 4), ein Propemptikon (III 2), einen poetischen Brief (IV 4), ein lyrisches Gedicht (IV 5), ein Scherzgedicht (IV 9), ein Lobgedicht (V 2), ein Gedicht an die Gemahlin des Dichters (III 5) und ein Gedicht an den Schlaf (V 4).

---

[3] Die historischen Ereignisse und Personen, die bei Statius auftreten, bespricht ausführlich und genau F. Riegler, *Historische Ereignisse und Personen bei Martial und Statius*, Wien 1967.

A więc, jest rzeczą bardzo prawdopodobną, że jednym z tych ludzi mógł być ów Calvus *de cuius oratione ... ad te scripseram.* W każdym razie nie ma konieczności wiązania tych słów z osobą Krassusa, tym bardziej że owe liczne pochwały Cycerona wygłaszało wielu innych ludzi już po mowie Krassusa w senacie[22].

Pewne wątpliwości budzi też powiązanie przez T.-W. określenia *ex Nanneianis* w znaczeniu „jeden z wielbicieli kurtyzany Nannion" z osobą Krassusa, poważnego senatora, człowieka zresztą już w podeszłym wieku. Nic nie wiadomo o jakichkolwiek skłonnościach Krassusa w tym kierunku. Zamieszczone w jednej z mów Cycerona określenie *M. Crassi castissima domo*[23], jak słusznie wyjaśnił Wiseman, wiąże się raczej nie z nim samym, lecz z zachowaniem jego żony (z którą zresztą Krassus musiał się rozwieść), co niedwuznacznie wynika ze źródeł[24].

Wiseman ze swej strony proponuje nową interpretację terminu *ex Nanneianis*. Sądzi on, że zwrot ten jest swego rodzaju zniekształceniem wywodzącym się z greckiego wyrazu νεανίαι — młodzi ludzie, młodzież. *Ex Nanneianis* więc to, wedle tej najnowszej hipotezy, jeden z owych młodych ludzi, towarzyszy Kuriona, określanych w listach Cycerona jako *barbatuli iuvenes* lub *sanguinaria iuventus*. W rezultacie Wiseman powraca znowu do osoby C. Liciniusa Calvusa poety[25].

Pozostawiając na uboczu kwestię pochodzenia terminu *ex Nanneianis* oraz osobę L. Calvusa, wydaje się, że można by wskazać szereg dalszych argumentów przemawiających przeciwko osobie M. Krassusa, a w każdym razie silnie osłabiających propozycje wysunięte przez Trencsényiego-Waldapfela.

W dyskusji Wiseman pominął milczeniem kwestię pieniędzy, kosztów owego przekupienia sędziów. Jest to jednak jeden z głównych punktów oparcia hipotezy wiążącej omawiany fragment z osobą Krassusa i jego pominięcie obniża w poważnym stopniu wartość argumentacji Wisemana. Chodziło niewątpliwie o wysokie sumy. Podkreśla to silnie Trencsényi-Waldapfel[26], Rowland stwierdza krótko, że wysokość wydanych na ten cel sum jest bodaj najsilniejszym i decydującym argumentem przemawiającym za Krassusem[27], podobnie Lintott[28], zaś Balsdon w specjalnym artykule poświęconym procesowi Klodiusza obliczył nawet, że na prze-

---

[22] List *Ad Att.* I 15 datowany jest Id. Mart. 61 r., patrz: Shackleton Bailey, *o.c.* s. 146.

[23] Cic. *Pro Caelio*, 9.

[24] Cic. *Ad fam.* V 8; Suetonius, *Divus Iulius* 50, 1; Plut. *Cic.* 25. Patrz: Wiseman, *o.c.* s. 297, przyp. 6.

[25] Wiseman, *o.c.* s. 299.

[26] Trencsényi-Waldapfel, *o.c.* s. 43.

[27] Rowland, *o.c.* s. 220, przyp. 16.

[28] Lintott, *o.c.* s. 162.

Jako pierwszy wystąpił przeciwko niej T. Frank, wysuwając wątpliwości, czy istotnie Cycero miał na myśli Krassusa. Badacz ten sądził, że może tu chodzić nie o Krassusa, lecz o C. Liciniusa Calvusa, znanego przedstawiciela nowego stylu w poezji rzymskiej I wieku przed n.e. Frank przypuszcza, że termin *ex Nanneianis* pochodzi od greckiego νᾶνος — mały, malutki, i odnosić się może do jednego spośród owych młodych ludzi — *barbatuli iuvenes*, którzy udzielali energicznego poparcia Klodiuszowi w czasie procesu. Mógł nim być właśnie Licinius Calvus poeta[5].

Tezy Franka w tym przedmiocie zmienił nieco następnie R. Y. Hathorn, proponując inne tłumaczenie słów *ex Nanneianis*, mianowicie, jako „jeden z wielbicieli muzy Nanno", patronki młodych poetów[6].

W 1964 r. wystąpił jednak przeciwko propozycjom Franka i Hathorna badacz węgierski I. Trencsényi-Waldapfel. Odrzuca on zdecydowanie interpretację wiążącą omawiany fragment z Liciniusem Calvusem i powraca do osoby Krassusa[7]. Głównymi wedle tego badacza argumentami przemawiającymi przeciwko Calvusowi, a za Krassusem są: 1. zbyt młody wiek Calvusa — 21 lat w 61 roku[8]; 2. świadectwa źródłowe mówiące o ogromnych sumach wydanych na przekupienie sędziów. Calvus przypuszczalnie nimi nie rozporządzał, w przeciwieństwie, oczywiście, do Krassusa[9]; 3. przekaz źródłowy zawarty w omawianym fragmencie listu Cycerona do Attyka, gdzie nazywa on owego Calvusa *laudator meus*,

---

Catilina?, Greece and Rome XIV 1967, s. 162. Wszyscy wymienieni autorzy bez zastrzeżeń przyjmują, że w omawianym fragmencie listu do Attyka chodzi o Krassusa. Wyjaśnienia Manuziusa wiążące określenie *ex Nanneianis* z proskrypcjami przyjmują wszyscy wydawcy listów Cycerona: R. Y. Tyrrel, L. C. Purser, *The Correspondence of M. Tullius Cicero*, t. I, Dublin and London, 1904³, s. 212; W. W. How, A. C. Clark *Cicero, Select Letters*, t. II, Oxford 1925, s. 80; L.-A. Constans, *Cicéron, Correspondence*, t. I, Paris 1940, s. 284; V. O. Gorensztejn, *Pisma Marka Tullija Cicerona*, t. I, Moskwa—Leningrad 1949, s. 431; E. O. Winstedt, *Cicero: Letters to Atticus*, London 1962, Loeb Classical Library, s. 55; D. R. Shackleton Bailey, *Cicero, Letters to Atticus*, t. I, Cambridge 1965, s. 316 sq.

[5] T. Frank, *Cicero and the Poetae Novi*, American Journal of Philology XL 1919, s. 398 sqq.

[6] R. Y. Hathorn, *Calvum ex Nanneianis*, The Classical Journal L 1954/55, s. 33 sq. Tezę Hathorna przyjął S. Szadéczky-Kardoss, *Zur Frage der griechischen Vorbilder der römischen Elegie*, Römische Literatur der Augusteischen Zeit. Eine Aufsatzsammlung, besorgt von J. Irmscher und K. Kumaniecki, Berlin 1960, s. 39 sqq. Jednakże uwagi Hathorna nie znalazły na ogół szerszego uznania w historiografii.

[7] J. Trencsényi-Waldapfel, *Calvus ex Nanneianis (di un luogo poco chiaro dell'Epistolerio Ciceroniano)*, Athenaeum XLII 1964, s. 42—51.

[8] Na temat daty urodzin Liciniusa Calvusa patrz: F. Münzer, *C. Licinius Calvus*, RE XIII, szp. 429; R. Heinze, *Ciceros Rede pro Caelio*, Hermes 1960, s. 194, przyp. 3; Trencsényi-Waldapfel, *o.c.* s. 43 sq.

[9] Na temat sum wydanych na przekupstwa patrz: *Scholia bobiensia: In Clodium et Curionem*, Stangl, s. 86, 91.

DE ARGUMENTIS SATIRICIS ET PARODIAM REDOLENTIBUS APUD PLAUTUM OBVIIS

Summarium

Im commentarioli initio quaeritur in primis, sitne animi cultus atque aetatis, Plauto aequalis, ratio habenda, si quis eius comoedias interpretari conetur. Id genus enim quaestio oritur, cum consideramus, utrum Romanus poeta scaenicus consessum theatri comoediis suis delectari tantum et eius cupiditatibus satisfacere sibi proposuerit, an fabulis scaenicis suis demonstrare cupiverit, quid de rebus illorum temporum civium admirationem moventibus iudicaret.

Catone vivo enim hominum animos occupabant nonnullae res, quae primum ad nimiam praecipue in mulierum vita luxuriam, deinde ad immoderatum erga Graecorum animi cultum amorem, post ad corruptos civium mores, tum ad Graecorum medicorum in re publica Romana agentium consuetudines, postremo ad rerum publicarum improbitatem pertinebant. In religionibus autem interpretandis Romani rationis tum ingressi sunt viam. Quare in Plauti quoque comoediis easdem quaestiones nonnumquam oratione significatas esse non est mirum.

Dei notionem rationis via adhibita explanare conatur poeta, ut exemplo utar, in *Amphitruone*, idem quoque deorum in mundo regendo iustitiam saepenumero in dubium vocat et de hominum in deos pietate ac fide admodum debilitata in nonnullis comoediae versibus commemorat. Accidit praeterea, ut in Plautinis fabulis antiqui civium mores laudibus efferantur, at novae de moribus opiniones malo dente carpantur. Singulari autem cum voluptate intempestivi decrepitorum patrum familias amores a poeta omni probro denotati sunt. Vituperavit Plautus persaepe mulieres, praecipue dotatas, utpote quas difficiles, improbas, ad luxuriam et pravos mores propensas fuisse arbitraretur. Acerrime quidem impugnavit in primis meretrices, sed nonnullae apud Plautum de earum vitiis sententiae adeo communes sunt, ut ad omnes feminas spectare videantur. Sunt in comoediis Plautinis loci, qui Catonis verba pro *lege Oppia* servanda dicta ad verbum paene in memoriam redigant. Attinguntur praeterea in theatro Plautino variae, minoris quidem pretii, sed nihilo minus graves res, quibus illius aetatis hominum mentes saepe occupatae sunt, id quod gravi argumento esse potest nullas illorum temporum quaestiones a poeta alienas fuisse.

Plautus etiam de litteris temporum suorum, praecipue de poetarum sibi aequalium fabulis scaenicis iudicium facere ausus est. Cum haec leviter attingere vellet, duobus iudicandi generibus uti solebat. Primum poetarum nomina, de quibus aliquid dicere cupivit, nonumquam commemorabat, tum notorum poetarum versuum et orationis alicuius litterarii generis propriae parodiam, quae dicitur, ad risum movendum adhibebat. In his causis aut carminum verba in risum deflectit, aut ea ad verbum quidem affert, sed hoc consilio, ut audita risum excitent. Qua re Plauti scaenica experientia illi Aristophaneae simillima videtur.

Plures quidem sine ulla dubitatione res, quibus poetae vis comica declaratur, totius huiusce litterarii generis propriae recte habendae sunt, sed ad varias contemporaneae vitae quaestiones illustrandas a poeta elegantissime persaepe adhibitae singularis artificii scaenici iudicium ac monumentum apud Plautum ostendunt.

Eos LX 1972

ROLLE UND BEDEUTUNG DES P. PAPINIUS STATIUS ALS DES VERFASSERS DER „SILVAE" IN DER RÖMISCHEN DICHTUNG

Von

HANNA SZELEST

Der Name des Publius Papinius Statius ist in erster Reihe mit der epischen Dichtung verbunden. In seinem literarischen Schaffen wird sie durch die *Thebais* in zwölf Büchern und durch die *Achilleis*, aus der nur das erste und die 167 Verse des zweiten Buches erhalten sind, repräsentiert. Zu derselben Gattung gehörte noch das verschollene Gedicht über die Kriege des Kaisers Domitian mit den Germanen. Aber ausser dem Epos pflegte der Neapolitaner auch die Gelegenheitsdichtung; sie hat in der Sammlung der *Silvae* ihren Ausdruck gefunden. In der antiken Literatur haben die *Silvae* kein Vorbild und bleiben bis heute das einzige erhaltene Werk dieser Art und unter diesem Titel. Denn nur Lucan hat vor unserem Verfasser eine Sammlung unter demselben Titel geschaffen; da sie aber leider gänzlich verloren gegangen ist, können wir nichts über ihre Form und ihren Inhalt sagen. Ebenso fällt uns auf, dass Statius, der Lucan in dem ihm gewidmeten Genethliacon (*Silv.* II 7) rühmt, und alle seine Dichtungen neben der *Pharsalia* aufzählt, die *Silvae* mit Stillschweigen übergeht.

Die Sammlung des Neapolitaners umfasst 32 Gedichte, die in fünf Bücher zerteilt sind. Die ersten vier hat der Dichter selbst herausgegeben, während das fünfte erst nach seinem Tode erschien[1]. Den Büchern gehen prosaische Vorreden voran; in Form eines Briefes geschrieben richten sie sich an die Adressaten, denen Statius die einzelnen Bücher widmet[2]. Den Inhalt der praefationes zu den Büchern I—IV bilden vor allem Erwägungen über literarische Themen. Statius spricht nähmlich in ihnen über die Eigenart seiner Gedichte: er betont nicht nur die Tatsache, dass

---

[1] A. Marastoni, *Der Dichter Statius*, Das Altertum XV 1969, H. 4, S. 222—223.

[2] Stace, *Silves*, Texte établi par H. Frère, Bd. I, S. XVIII. Der Brauch, dass den einzelnen Büchern der Gedichte die prosaischen Einleitungen vorangehen, erscheint in Rom erst im I Jh. n. u. Z.; ähnliche Einleitungen in Form eines Briefes finden wir auch bei Martial. Diesem Brauch folgend, führen sie die späteren lateinischen Dichter wie Ausonius, Sidonius Apollinaris u. a. ein.

Die Themen, die der Neapolitaner für seine *Silvae* gewählt hat, waren seit langer Zeit einerseits der früheren Dichtung, anderseits der Rhetorik gut bekannt. Deshalb müssen wir in den Forschungen über Statius' Gelegenheitsgedichte ein reiches vergleichendes Material berücksichtigen, um die Frage beantworten zu können, was für Elemente der Dichter aus der Tradition geschöpft hat, und welche von ihm selbst herrühren. Erst dann nämlich wird es möglich sein festzustellen, inwiefern er traditionell und originell ist. Der Vergleich der *Silvae* einerseits mit der früheren griechischen und römischen Dichtung, anderseits mit den rhetorischen Theorien erlaubt uns ferner, die Stellung des Neapolitaners zu den bekannten literarischen Gattungen und seine Bedeutung in der Entwicklung der lateinischen Dichtung kennen zu lernen.

Wenn man über die Rolle des Statius als des Verfassers der *Silvae* spricht, muss man zuerst betonen, dass die römische Literatur ihm vor allem einige neue Formen der Gelegenheitsgedichte verdankt, für die wir — als für das Ganze — bei seinen Vorgängern kaum Vorbilder finden können. Gerade zu diesen Gedichten zählen wir die schon oben genannten beschreibenden *Silvae*, Soterion, Propemptikon, Genethliaka und Eucharistikon. Über ihre Originalität entscheidet die Kompositionstechnik, der sich Statius bedient hat; sie beruht darauf, dass er die schon früher bekannten Elemente auf eine durchaus neue Weise vereinigt und ein neues geschlossenes Ganzes schafft. So z.B. bilden den Inhalt der beschreibenden *Silvae* die *descriptiones* der von Manlius Vopiscus in Tibur (I 3) und des Pollius Felix in Sorrento (II 2) bewohnten Villen; I 5 befasst sich mit einer Darstellung des Bades des Claudius Etruscus, III 5 schildert den Herkulestempel, den bereits erwähnte Pollius Felix auf seinem Besitz errichten liess; IV 3 enthält die Beschreibung der vom Kaiser Domitian im Jahre 95 erbauten via Domitiana. Zwei Gedichte widmete Statius den Statuen: dem Reiterstandbild des Domitian (I 1), das der Kaiser vom Senat und Volk zum Geschenk erhielt und das vermutlich im Herbst 89 anlässlich seines Sieges über die Chatten und Daker errichtet wurde[4], sowie der Herkulesstatuette (IV 6), die sich im Besitz von Novius Vindex befand. Diese Art längerer descriptiver Gedichte trat in der erhaltenen früheren antiken Literatur vor Statius nicht hervor. Bis dahin erschienen ähnliche *descriptiones* nur als ἐκφράσεις in der epischen Dichtung und in der Elegie oder bildeten den Inhalt von Epigrammen. Als Urform dieser Art ἐκφράσεις kann die Beschreibung des Achillesschildes in der *Ilias* (XVIII 482 ff.) angesehen werden; sie bildete seit Homers Zeit ein stän-

---

[4] F. Speranza, *La data di composizione della prima „Selva" di Stazio*, Studi Italiani di Filologia Classica 1951 XXV, fasc. 3—4, S. 146—148; H. Cancik, *Untersuchungen zur lyrischen Kunst des P. Papinius Statius*, Hildesheim 1965, S. 90.

diges episches Motiv[5]. Der Episodentechnik bedienten sich später in erhöhtem Masse die hellenistischen Dichter[6]. Auch in der römischen Dichtung finden wir ziemlich oft ἐκφράσεις der Bauwerke, Flachreliefe, Gewebe und Statuen. Mehrere Beispiele bringen uns die Werke von Catull, Tibull, Properz, Ovid und Vergil. Bei Tibull und Ovid tauchen auch die Statuenbeschreibungen auf. Neben den *descriptiones* der Kunstwerke erscheinen in der Epik und Elegie noch Natur- und Ortsbeschreibungen (z.B. in Ovids *Metamorphosen*). Auch in der Prosa gab es ἐκφράσεις dieser Art, während sie in den rhetorischen Schulen zu den so genannten praeexercitamenta gezählt wurden; ferner kennen wir sie aus der Epistolographie des 1. Jh. (Seneca, Plinius d. J., Fronto). Doch in der Epik sowie in der Elegie fällt den *descriptiones* bloss die Rolle der Gelegenheitsdigressionen zu, und sie gehören nicht zu den grundsätzlichen Kompositionselementen; ganz anders verhält es sich mit den Epigrammen; in dieser literarischen Gattung kann zwar eine *descriptio* den Inhalt eines einzelnen Gedichtes bilden, aber wir haben es hier nur mit den Kurzgedichten zu tun. Statius unterscheidet sich dagegen von seinen Vorgängern vor allem dadurch, dass er die Beschreibungen von Bauten, Villen oder Statuen zum Hauptthema längerer Gedichte machte. Mit der *descriptio* vereint der Neapolitaner das zweite Motiv, nämlich den Lobspruch auf die Besitzer der Bauten und Statuen und in den, dem Domitian gewidmeten, *Silvae* — das Enkomion des Kaisers. Als das dritte Element erscheint in einigen der beschreibenden Gedichte noch ein Abschnitt, der Wünsche für den Adressaten enthält. Durch die Verbindung dieser drei Motive in ein geschlossenes Ganzes hat Statius die frühere Gelegenheitsdigression (ἔκφρασις) in ein selbständiges umfangreicheres Gedicht geschickt umgestaltet, zu dem es in der früheren Dichtung keine Analogie gibt.

Derselben Kompositionstechnik bedient sich der Verfasser in seinem Eucharisticon für Domitian (IV 2) und in den „Kalendae Decembris" (I 6). In der *Silva* IV 2 bedankt er sich bei dem Kaiser für die Einladung zu einem Gastmahl, das auf dem Kaiserhof gegeben worden ist und an dem er sich selbst beteiligt hat. Das Ganze besteht aus drei eng miteinander verbundenen Motiven: die *descriptio* des Speiseraumes, die Schilderung des Schmauses und das Lob des Kaisers. Das zweite Gedicht (I 6) stellt fast ausschliesslich das Gelage im Amphitheater und die begleitenden Schauspiele dar. Die Beschreibungen der Gastmahle sowie die *descriptiones* von Bauten, Statuen und anderen Kunstwerken bildeten in der früheren antiken Dichtung niemals den einzigen Inhalt längerer selb-

---

[5] Owidiusz, *Przemiany* ... Wyboru dokonał, wstępem i objaśnieniami opatrzył J. Krókowski, Wrocław (1953), S. 28.

[6] Owidiusz, *Przemiany* ... S. LII.

ständiger Gedichte (mit Ausnahme der Satire, in der sie aber einen ganz anderen Zweck verfolgten). Sie wurden dagegen als ἐκφράσεις in das Epos eingeführt. Über ein Gelage am königlichen Hofe erzählt schon Homer in der *Odyssee* (VIII 55 ff.) und später Vergil in der *Aeneis* (I 695—722; VII 170 ff.) Es ist nicht ausgeschlossen, dass der Neapolitaner gerade von der Epik beeinflusst, der Darstellung des Gastmahles an Domitians Hofe ein Gedicht gewidmet hat[7]. Die *descriptio* eines ähnlichen Schmauses finden wir — ausser der oben erwähnten *Silva* IV 2 — nur einmal bei Martial (VIII 50), wo sie auch das einzige Thema des Epigramms ist.

Die *Silva* IV 1 ist eigentlich — wenn man die sog. *Laudes Neronis* ausser Acht lässt — das erste Lobgedicht auf den Kaiser in der römischen Dichtung, das anlässlich seines aufeinanderfolgenden Konsulats geschrieben wurde. Als Hauptthema führt der Neapolitaner Domitians Lobspruch ein (V. 17—43) und verbindet mit ihm Wünsche für den Herrscher; er beginnt dagegen das Gedicht mit einer Aufforderung zur allgemeinen Freude. Das Encomion enthält die bekannten Motive, über die schon seit langer Zeit die Rhetorik und Dichtung verfügte. Statius rühmt also Domitian vor allem als einen Herrscher εἰρηνοποιός, d.h. als Herrscher, der den Kriegen ein Ende gemacht hat, lobt seine Charaktertugenden und sein Wirken bei der Wiederherstellung Roms; ebenso zählt er die Völker auf, die der Kaiser in Zukunft unterwerfen wird. Doch obwohl sich die *Silva* IV 1 fast ausschliesslich aus den schon vorher bekannten Motiven und Elementen zusammensetzt, können wir für dieses Gedicht, wenn wir es als Ganzes betrachten, auf kein Vorbild in der erhaltenen griechischen und römischen Poesie hinweisen. Am meisten nähert sie sich ihrem Charakter nach der hellenistischen Dichtung[8] und in der römischen Literatur, nach der Ansicht Vollmers, an *Carmen saeculare* und die Ode I 37 des Horaz[9]; meiner Meinung nach sind aber diese Analogien zwischen Statius und Horaz ganz unbeträchtlich. Später hat Sidonius *Silva* IV 1 in seinem *Panegyricus dictus Anhemeo bis consuli* (*Carm.* I 2) nachgeahmt; ihre Nachklänge lauten auch in Klaudians poetischen Panegyriken, mit denen der Dichter die Erlangung der Konsulate von den Adressaten verherrlichte.

Eine gewandte Vereinigung der bekannten Motive stellt ferner die *Ecloga ad uxorem* (III 5) dar, die sich durch einen rein persönlichen Charakter auszeichnet. In Form einer Anrede, *allocutio* des Autors an seine

---

[7] Cancik, *o.c.* S. 83, weist auf einige Analogien mit den Fragmenten der *Aeneis* I 699; 709—710 ff. hin.

[8] P. Papinii Statii *Silvarum libri* herausgegeben und erklärt von Fr. Vollmer, Leipzig 1898, S. 2—3.

[9] Vollmer, *o.c.*

Frau verfasst, verfolgt sie den Zweck, Claudia zu ermuntern, mit dem Dichter zusammen nach einem längerem Aufenthalt in Rom nach Neapel zurückzukehren. Das Gedicht umfasst zwei Hauptmotive, das Enkomion der Claudia und ihrer Tochter aus der ersten Ehe und den Lobspruch auf Statius' Geburtsort, die Stadt Neapel. Wenn wir die *Silva* III 5 als ein Ganzes ansehen, stellen wir wiederum fest, dass wir in der antiken, so in der griechischen wie in der römischen Dichtung, Gedichte des gleichen Inhalts kaum finden können. Die meisten Analogien sind zwischen der Statianischen *Ecloga ad uxorem* und der III 22 Elegie des Properz zu bemerken. Denn beide Verfasser streben danach, die Adressaten durch die schöne Schilderung ihrer Heimatsorte zur Rückkehr anzuregen: Statius — seine Frau, Claudia, Properz — seinen Freund, Tullus. Aber trotz dem ähnlichen Charakter der *exhortatio* bestehen zwischen beiden Gedichten prinzipielle Unterschiede: bei Statius fällt nämlich dem Encomion der Claudia und ihrer Tochter dieselbe Rolle zu wie dem Lobspruch Neapels, während die Elegie des Properz fast ausschliesslich Italiens Lob enthält. Nur in den letzten Versen tritt die kurze *laudatio* des Tullus auf. Sowohl dem Enkomion der Gemahlin und ihrer Tochter wie dem Enkomion der Stadt, liegt das bekannte rhetorische Schema zugrunde. Statius preist also vor allem die Charaktervorzüge seiner Frau, ihre Treue ihm und dem ersten schon verstorbenen Mann gegenüber, die *pietas* angesichts der Eltern und der Tochter und die Tatsache, dass sich Claudia nicht mit *lascivia* sondern mit *probitas* und *gaudia numquam sordida* hervortut. Im Lob der Stieftochter stellt der Dichter im allgemeinen ihre physischen und geistlichen Vorzüge dar, um nachher zu den Einzelheiten zu übergehen und ihren Charakter, ihre Schönheit und künstlerische Fähigkeiten (Leierspiel und Gesang) zu preisen. Die Lobrede auf eine Stadt, derer Schema uns Genethlius überliefert hat, umfasst teilweise die für ein Personen-Enkomion, teilweise die für ein Landes-Enkomion eigentlichen Elemente. Deshalb lobt man die Städte erstens nach ihrer Lage und natürlichen Beschaffenheit, zweitens nach der Art ihrer Gründung und Einrichtung, drittens nach ihrer Verfassung, ihrem Betreiben von Kunst und Wissenschaften, der Lebensweise deren Einwohner, viertens nach den Taten der Stadt im Krieg und Frieden, woran sich zuletzt die Erwähnung der Auszeichnungen und Ehren anschliesst, die der Stadt zu Teil geworden sind. Bei der Lage der Stadt berücksichtigt man solche Eigentümlichkeiten wie: Häfen, Meeresbuchten, Akropolen; man erwähnt oder beschreibt Bauten, Anlagen, Strassen. Es werden auch der Gründer der Stadt, die Zeit und Ursachen der Gründung, die Herkunft und Abstammung der Einwohner und Veränderungen, welche die Stadt seit der Gründung betroffen haben, in Betracht gezogen. Die Taten lobt man nach den vier Kardinaltugenden und derer Teilen.

Diesen Vorschriften folgend erwähnt auch Statius in dem Lobspruch auf Neapel dessen mildes Klima (V. 81—94), die dort im Vergleich mit einer Grossstadt herrschende halbländliche Ruhe (V. 85—88), hübsche Aussichten (V. 89), Bauten (V. 90—91), die Augustalia, die dort jedes vierte Jahr stattfinden und dem Kapitolinischen Agon gleichkommen (V. 90), die Freimütigkeit der Bürger, die in ihrem Charakter den römischen *honos* mit der griechischen *licentia* vereinigen (V. 93—94) und die schöne Umgebung der Stadt, welche ihren Bewohnern auch viel Freude und Vergnügen schenken kann. Im Enkomion seines Heimatsortes gab also der Neapolitaner eine nach dem rhetorischen Schema verfasste Lobrede auf die Stadt. Originell ist dagegen meiner Meinung nach die Vereinigung in seinem Gedicht der Lobrede auf eine Person mit dem Lob auf eine Stadt, die aber nicht der Heimatsort der gepriesenen Person ist[10].

Derselben Kompositionstechnik verdanken ihre Entstehung das Soterion, Propemptikon, die Geburtstagsgedichte und das Weihgedicht *Capilli Flavi Earini* (III 4).

Ausser den oben besprochenen *Silvae*, in denen Statius eine in gewissem Grade neue Art der Gelegenheitsgedichte geschaffen hat, befinden sich in unserer Sammlung auch solche Gedichte, wie epithalamium, epicedia und Trostgedichte, die sich einer langen Tradition in der früheren antiken Dichtung rühmen können. Aber auch auf diesem Gebiete setzt der Verfasser nicht nur die vorher schon bekannten literarischen Formen fort, sondern führt viele grundsätzliche Veränderungen ein, was z.B. das Epithalamium für Stella und Violentilla klar beweist (I 2). In den Hochzeitsgedichten, die der *Silva* I 2 vorangehen, kann man ihrer Form und Inhalt nach zwei Arten unterscheiden. Die eine leitet ihren Ursprung von der griechischen Dichterin Sappho her; ein epithalamium dieser Art ist als ein Chorlied lyrischen Charakters verfasst und stellt sich zur Aufgabe, die einzelnen Etappen der Hochzeitsfeierlichkeiten zu begleiten. Zu dieser Gattung gehören fast alle erhaltene Hochzeitsgedichte vor Statius, nämlich die Fragmente der Sapphischen Epithalamien sowie auch beide Hochzeitslieder bei Aristophanes in den Komödien *Aves* und *Pax*. Ebenso Theocrits Epithalamium für Helene und Menelaos erinnert im Ton und in Motiven an sapphische Hochzeitslieder, obwohl es schon ein typisch hellenistisches aition enthält[11]. Als Vorbild konnte dem Verfasser das Lied der lesbischen Dichterin von der Hochzeit Hektors

---

[10] Der Lobspruch der Heimatstadt der gelobten Person war nämlich in einem Enkomion ein ständiges Motiv.

[11] A. Lesky, *Geschichte der griechischen Literatur*[2], Bern und München, 1958—1959, S. 775.

und Andromache dienen. In der römischen Dichtung repräsentieren dieselbe Epithalamienform beide Gedichte Catulls (61; 62), das Parzenlied, das das *carmen* 64 schliesst, und das Hochzeitslied in Senecas *Medea*. Alle bisher genannten Epithalamien, die Morelli als „sapphisch-catullianisch" bezeichnet, weisen mehrere gemeinsame Elemente auf, obwohl sich jedes von ihnen durch seinen individuellen Charakter hervorhebt. In den Vordergrund treten unter ihnen der Refrain über den Hymeneus[12], eine an ihn[13] oder an den Abendstern gerichtete Apostrophe, oder auch die Ankündigung seiner baldigen Erscheinung am Himmel[14]. Oft wiederholt sich das Encomion der Jungfrau (ihrer Schönheit und Charaktervorzüge)[15] und des Bräutigams[16]; mehrmals tauchen noch die Einladung zur Hochzeit oder zum Hochzeitsschmaus auf, bzw. eine Erwähnung, dass er in Kürze stattfinden wird, wie auch Wünsche für das Brautpaar[17] und Verse scherzhaften Charakters[18]. Andere Motive erscheinen dagegen nur sporadisch in einzelnen Gedichten. Zu ihnen zählt man die Anregung zum Beginn des Hochzeitsliedes[19], die Begrüssung der Neuvermählten durch den Chor[20], die Klage über die verlorene Jungfräulichkeit[21], die Aufforderung, sie nicht zu beweinen[22] und Ermahnungen an die Braut[23]. Manche Motive stehen in engster Verbindung mit bestimmten Teilen der Hochzeitsfeier, wie z.B. die Aufforderungen zum Öffnen der Haustür der Jungfrau[24], zur *collocatio*[25], zum Schlaf[26] und zum Schliessen des Hochzeitsgemaches[27]; dazu gehört noch die Ermunterung, dass die Braut unter gutem Anzeichen die Türschwelle des Hauses ihres Mannes überschreite. Das Hochzeitslied preist bisweilen Glück und Liebe des

---

[12] Saph. Frg. 89 (73) Hiller; Aristoph. *Pax* 1331, 1344—1345, 1349—1350, 1355—1356; *Aves* 1736, 1742, 1754; Cat. 61; 62.

[13] Theocr. *Id.* XVIII, 57; Cat 61, 62; Sen. *Med.* 67—70, 110—111.

[14] Saph. Frg. 104 LP; 93 Hiller; Cat. 62, 64, 328—333; Sen. *Med.* 71—74.

[15] Saph. Frg. 108; 112 LP; Theocr. *Id.* XVIII, 25—38; Cat. 61, 86—93; 191—210; Sen. *Med.* 75—81, 82—89, 93—101.

[16] Saph. Frg. 112 LP; Cat. 61, 191—210; Sen. *Med.* 82—89.

[17] Theocr. *Id.* XVIII, 21; 49—53; Plaut, *Cas.* 815—852; Cat. 158—165; 211—234; 64, 372—381.

[18] Saph. Frg. 110 LP; Theocr. *Id.* XVIII, 9—15; Cat. 61, 127—155; Plaut, *Cas.* 818—820.

[19] Cat. 61; 62.

[20] Saph. Frg. 116 und 117 LP; Aristoph. *Aves* 1720—1730.

[21] Saph. Frg. 114 LP.

[22] Cat. 61, 86.

[23] Cat. 62, 59—66.

[24] Cat. 61, 76—85.

[25] Plaut, *Cas.* 815; Cat. 61, 166—170.

[26] Theocr. *Id.* XVIII, 54—56.

[27] Cat. 61, 231—234.

Ehepaars[28]. In den sog. sapphisch-catullianischen Hochzeitsgedichten spielt dagegen das deskriptive Element fast keine Rolle. Am besten beweist es Catulls c. 61, in dem die Schilderung des Hauses des Bräutigams nur drei Worte umfasst: ... *domus* ... *potens*/ *et beata* (V. 156—157).

Neben den bisher besprochenen Hochzeitsgedichten entwickelte sich eine andere Art des Epithalamiums, nämlich das epische Epithalamium, dessen Beispiel Catulls c. 64 ist[29]. Sein Gedicht begleitet nicht die Vermählung von Peleus und Thetis, sondern — wenn wir das Parzenlied ausser Acht lassen — beschreibt sie. Deshalb verzichtet hier der Dichter aus Verona auf den Refrain und auf die Apostrophen an die Götter, Hymeneus und Hesperus, die für die „sapphisch-catullianischen" Hochzeitsgedichte bezeichnend waren, sowie auf das scherzhafte Element. Er führt dagegen Motive deskriptiven Charakters und bearbeitet sie ausführlich; die Darstellung der thessalischen Jugend und der Gottheiten, die zur Hochzeit ankommen, die Beschreibung der mitgebrachten Gaben, die Schilderung des Palastes von Peleus und des schönen Bettgewebes, die Erzählung von den der Vermählung vorangegangenen Ereignissen und von den zukünftigen Taten des Achilles. Solche Motive bilden das Wesen des epischen Epithalamiums.

Aber nicht nur die Hochzeitslieder und die Hochzeitsgedichte konnten eine Vermählung verherrlichen; denselben Zweck verfolgten ebenfalls die Hochzeitsreden. Die ihre Komposition betreffende Theorie ist bei Dionysos von Halikarnassus (*Rhet.* 2, 5) und bei Menander (περὶ ἐπιδεικτικῶν, S. 399—405 Sp) angegeben. Die Vorschriften der beiden Rhetoren lauten fast identisch. Λόγος ἐπιθαλάμιος sollte also von einer Lobpreisung auf die Götter beginnen, weil sie die Ehe erfunden und selbst geschlossen haben, um den Menschen ein nachahmenswertes Vorbild zu geben. Dem Lobspruch folgen die Erwägungen über den Wert und die Bedeutung der Ehe für die Menschheit im allgemeinen und für die einzelnen Leute; im Zusammenhang damit werden Beispiele berühmter Ehen der Vergangenheit angeführt: Menelaos und Helene, Peleus und Thetis, Admetos und Alkestis. Daneben enthält der λόγος Segenswünsche für die Neuvermählten, schildert ihr glückliches Leben im Kreis der Kinder und das Wiederaufleben der Eltern in ihnen. Schliesslich kommt das Lob auf die betreffenden Personen, denen zu Ehren die Rede gehalten wird. Wenn es berühmte Personen sind, darf man λόγος ἐπιθαλάμιος von einem Enkomion anfangen. Gegenstand des Lobes sind: Heimat,

---

[28] Theocr. *Id.* XVIII besingt das Glück des Bräutigams; Cat. 61, 171—185 schildert die Liebe des Bräutigams, 64, 334—337 rühmt die Liebe des Peleus und der Thetis.

[29] C. Morelli, *L'epitalamio nella tarda poesia Latina*, Studi Italiani di Filologia Classica XVIII 1910, S. 324.

Geschlecht, natürliche Eigenschaften, Erziehung und Lebensweise, Schönheit, Alter, die gegenseitige Zuneigung der Neuvermählten nach ehelicher Vereinigung, frühere Beziehungen, in denen sie oder ihre Familien zueinander standen. Der Redner weist zugleich auf die Teilnahme der Verwandten, der Fernerstehenden, selbst der ganzen Stadt an dieser Feier hin, die zu einem allgemeinen Fest geworden ist. Darauf kommt die Ermahnung an das Brautpaar zur gegenseitigen Liebe und Einigkeit; seinen λόγος schliesst der Redner mit einem Gebet.

Um den Charakter des Statianischen Epithalamiums gut zu verstehen, muss man es einerseits mit den früheren Hochzeitsgedichten, anderseits mit der Theorie des λόγος ἐπιθαλάμιος vergleichen. Denn erst die Zusammenstellung weist ausdrücklich die neuen und traditionellen Kompositionselemente in dem Gedicht für Stella und Violentilla auf. Was aber die schon lange vorher bekannten Motive betrifft, stossen wir auf Schwierigkeiten, wenn wir die Frage beantworten wollen, welche von ihnen der Neapolitaner aus der früheren Dichtung und welche aus der Rhetorik geschöpft hat, weil sie so in den Hochzeitsgedichten wie in dem λόγος ἐπιθαλάμιος auftreten. Deshalb sind wir in mehreren Fällen gezwungen, uns nur auf die Behauptung zu beschränken, das dieses oder jenes Motiv schon vorher hervortrat, aber wir sind nicht im Stande zu entscheiden, ob man seine Quelle in der Rhetorik, oder in der früheren Dichtung suchen soll. Zu den Kompositionselementen, die bei Statius und gleichzeitig in der früheren Epithalamien und im λόγος ἐπιθαλάμιος auftauchen, gehören vor allem das Encomion der Jungfrau und des Bräutigams sowie die Glückwünsche für sie. Jedoch behandelt der Neapolitaner den Lobspruch auf die Neuvermählten viel ausführlicher als es seine Vorgänger getan haben. Zwar nützt er die bekannten τόποι des Enkomion aus, aber ausserdem hebt er noch Stellas und Violentillas Verhältnis zur Venus, die ihre Ehe zustande gebracht hat, hervor. Der Lobpreis auf das Brautpaar wird bei unserem Dichter zu einem der wichtigsten Teile des ganzen Gedichtes, während sie bei keinem seiner Vorgänger eine so grosse Rolle spielte. Ihre Bedeutung betont der Verfasser noch dadurch, dass er die *laudes* in den Mund der Götter Amor und Venus legt. Das gemeinsame Motiv, welches das Epithalamium des Statius mit Catulls epischem Epithalamium (c. 64) und mit dem λόγος ἐπιθαλάμιος verbindet, ist die Darstellung der ankommenden Hochzeitsgäste. Sie entspricht nämlich der Schilderung der Vorbereitungen zum Fest, die zu den ständigen Kompositionselementen einer Hochzeitsrede gehörten. Das Epithalamium für Stella und Violentilla weist noch zwei andere gemeinsame Motive mit demselben Gedicht Catulls auf: die Beschreibung des Hauses der Neuvermählten (Statius schildert das Haus des Stella, Catull das Haus des Peleus) und die Erzählung über die der Eheschliessung

vorangegangenen Ereignisse. Das letzte Motiv hat der Neapolitaner so ausführlich behandelt, dass diese Erzählung das längste einheitliche Fragment des ganzen Epithalamiums bildet. Die Hochzeitsrede dagegen wurde wahrscheinlich zur Quelle für den Lobspruch auf die Ehe selbst und auf die Vorteile für diejenigen, welche sie eingehen, für die Erzählung über die früheren Beziehungen, in denen Stella und Violentilla standen sowie für die Betonung, dass ihre Vermählung die vornehmsten Einwohner Roms mit Freude erfüllt hat. Die Rhetorik beeinflusste das Statianische Epithalamium auch in der Hinsicht, dass man in seiner Komposition die vier für die Hochzeitsrede charakteristischen Teile unterscheiden kann: προοίμιον, περὶ γάμου, ἐγκώμιον τῶν γαμοῦντων, ἔκφρασις τῆς νύμφης, obwohl sie von dem Dichter nicht so streng wie im λόγος ἐπιθαλάμιος beachtet werden. Wenn es sich dagegen um den Charakter und die Kompositionsart handelt, weicht die *Silva* I 2 grundsätzlich von den sapphisch-catullianischen Epithalamien ab. Denn der Neapolitaner lehnt mit Wissen und Willen die Mehrheit der für jene Hochzeitsgedichte bezeichnenden Motive ab. Vergeblich würden wir nämlich bei ihm die Apostrophen an Hesperus und Hymeneus suchen, wenn auch der letzte sich unter den Hochzeitsgästen befindet. Übrigens spielt er bei Statius — im Gegensatz zu seinen Vorgängern — nicht die wichtigste Rolle, weil der Verfasser diese der Venus zugewiesen hat. Es fehlen ferner der Refrain, die Verse scherzhaften Charakters und Motive, die sich mit den einzelnen Etappen der wirklichen Hochzeitsfeier verbinden; das erklärt sich natürlich daraus, dass — wie es schon bemerkt wurde — Statius' Epithalamium keine Hochzeitsfeier begleitet; es ist nur ein anlässlich der Vermählung entstandenes Gelegenheitsgedicht. An die früheren Epithalamien erinnern bloss — ausser dem schon erwähnten Lobgesang auf das Ehepaar und den Glückwünschen für die Neuvermählten — die an Stella gerichtete Ermunterung zur Eröffnung der Tür seines Hauses. Einen Nachklang der Ermutigung zum Beginn des Hochs zeitsliedes finden wir indessen in den Worten des Autors, in denen Statiu- die an dem Fest teilnehmenden Dichter zur Verherrlichung der Vers mählung Stellas und Violentillas mit ihren Gedichten auffordert. Daangeführte vergleichende Material lässt uns den Schluss ziehen, dass Statius in seinem Epithalamium kein früheres erhaltenes Hochzeitsgedicht nachgeahmt hat. Zwar weist die *Silva* I 2 einige gemeinsame Motive mit dem λόγος ἐπιθαλάμιος einerseits, mit dem sapphisch-catullianischen und epischen Epithalamium anderseits auf, aber diese Analogien spielen keine grössere Rolle, wenn es sich um den Inhalt und um die Komposition unseres Gedichtes handelt; denn man bemerkt zwischen dem Neapolitaner und seinen Vorgängern mehr Unterschiede als Ähnlichkeiten. Die Eigenart des Verfassers hängt von verschiedenen Faktoren ab.

Beachtenswert ist vor allem, dass der Lobpreis auf das Ehepaar bei Statius den wesentlichsten und umfangreichsten Teil des Epithalamiums bildet, während sie in keinem der früheren Gedichte dieser Art in den Vordergrund trat. Deshalb ist sein Epithalamium in erster Reihe zu einem Lobgedicht auf die Neuvermählten geworden. Die Originalität des Dichters besteht ferner darin, dass er in der Erzählung von den Ereignissen, die der Hochzeit vorangegangen waren, die Götter in die reale Welt der ihm bekannten und nahen Personen eingeführt hat. Zwar verherrlichen schon bei Catull die Gottheiten die Hochzeit des Peleus und Thetis, aber ihre Erscheinung dort erklärt sich daraus, dass Thetis auch zu den Göttern gehört. Das Streben des Dichters nach einer originellen Bearbeitung der bekannten Motive kommt ebenfalls zum Ausdruck durch die Weise, in der er in *Silva* I 2 die Götter darstellt. Nämlich unter allen in Stellas Haus ankommenden Gottheiten tritt die eine in den Vordergrund und um sie konzentriert sich die Handlung; diese Hauptrolle fällt der Venus zu. Sie lenkt nicht nur persönlich unter Mitwirkung des Amor die Schritte Stellas und Violentillas, um ihre Ehe zustande zu bringen, sondern beteiligt sich auch persönlich an der Hochzeitsfeier und führt selbst die Jungfrau. Dadurch ähnelt die Göttin den Menschen und das Brautpaar den Göttern[30], das mythische Reich verbindet sich mit der realen täglichen Welt. Diese Auffassung des Neapolitaners steht meines Erachtens unter dem Einfluss der epischen Dichtung, in der sich von Anfang an die mythische und reale Welt eng vereinigt. Das Epithalamium für Stella weist ebenso keine für eine Hochzeitshymne, die die einzelnen Teile einer Hochzeitsfeier begleitet, charakteristischen Motive auf. Auch ist es, — obwohl im daktylischen Hexameter verfasst — mit den Beschreibungen von mythologischen Hochzeiten wie Catulls c. 64 und Theocrits *Id.* XVIII nicht verwandt. Deshalb finden wir, wenn wir Statius' Epithalamium als ein Ganzes betrachten, keine Analogien unter den früheren Hochzeitsgedichten; *Silva* I 2 hat dagegen einen grossen Einfluss auf die späteren Dichtungen dieser Art, vor allem auf Klaudian und seine Nachfolger: Sidonius Apollinaris, Ennodius, Luxorius u.a., ausgeübt.

Auch die Epikedien und Trostgedichte des Statius weichen in hohem Masse von den früheren Dichtungen ähnlichen Inhalts ab. Da sie jedoch in dem Buch von S. Zabłocki[31] ausführlich behandelt worden sind, beschränke ich mich nur auf die wichtigsten Anmerkungen. Obwohl in den Epicedien des Neapolitaners fast alle für die frühere Trauerdichtung und für die *oratio funebris* charakteristischen τόποι vorkommen, unterscheidet

---

[30] Morelli, *o.c.* S. 331.

[31] S. Zabłocki, *Antyczne epicedium i elegia żałobna. Geneza i rozwój*, Wrocław 1965.

er sich von seinen Vorgängern. Über diese Abweichung hat wieder die Kompositionstechnik des Verfassers entschieden. Zugrunde der Statianischen Trauergedichte liegen nämlich die Epicedien der hellenistischen Zeit, welche sich unter dem Einfluss der Epik entwickelten, sowie die römischen, die durch *Consolatio ad Liviam* repräsentiert wurden. Die hellenistische Trauerdichtung ist uns leider nicht genau bekannt; dagegen hat Statius im Verhältnis zu den römischen Vorgängern, wichtige Veränderungen eingeführt. Literarischen Tendenzen seiner Zeit folgend, gestaltet er die bisher bekannte Form des Epicedium um. Erstens verzichtet der Neapolitaner gänzlich mit Ausnahme von *Silva* V 3 und wahrscheinlich V 5 (derer Anfang nur erhalten ist) auf das persönliche, subiektive Element; zweitens erweitert er den Lobspruch auf den Verstorbenen so, dass die *laudatio* den wichtigsten Teil seiner Trauergedichte bildet. Ferner ist es für Statius bezeichnend, dass er neben dem Verstorbenen fast in gleichem Mass seine Familie, die Adressaten der Epicedien und Trostgedichte sowie den Kaiser preist. Deshalb werden die Trauer-Silvae eigentlich in erster Reihe zu den Lobgedichten auf den Herrscher und seine Hofbeamten. Gleichzeitig werden die lyrischen Motive, durch die sich vor allem die Elegie auszeichnete, beschränkt. Statt dessen spielt das epische — insbesondere in der Erzählung von den Taten des Verstorbenen — und das reflexive Element eine viel grössere Rolle, als in den früheren Gedichten. Man bemerkt auch in Statius' Epikedien die drei für die Trauerrede charakteristischen Teile. Sie nähern sich ihr ferner durch das Metrum; alle Epikedien, mit Ausnahme von *Genethliacon Lucani*, hat nämlich der Neapolitaner im daktylischen Hexameter verfasst, d.i. in dem der prosaischen Rede am nächsten stehenden Versmass. Die römische *laudatio funebris* die sich von dem griechischen Enkomion dadurch unterscheidet, dass sie besonders den Ruhm der Vorfahren und die Vorzüge der Toten nicht nach den *virtutes* sondern chronologisch aufzählt, hat einen grossen Einfluss auf die laudatio des Verstorbenen bei Statius ausgeübt. Dank dieser Kompositionstechnik hat er dem Epikedion eine vollendete Form verliehen, und seine Trauergedichte schliessen die Entwicklung des römischen Epikedions; denn bei den Nachfolgern des Neapolitaners treten in dieser literarischen Gattung schon keine neuen Motive und Elemente mehr hervor. Solche Komposition der Epikedien unseres Dichters sowie ihre Näherung der *laudatio funebris* erklärt sich nicht nur aus den literarischen Tendenzen der Zeit sondern auch daraus, dass sie für die Rezitation bestimmt waren[32].

---

[32] A. Marastoni, *Per una nuova interpretazione di Stazio poeta delle Selve*, Aevum XXXII 1958, S. 21.

Neben der *Silvae*, in denen Statius dank seiner Kompositionstechnik einige neue Arten der Gelegenheitsgedichte geschaffen hat und neben denjenigen, deren Form zwar seit langer Zeit gepflegt aber durch unseren Verfasser umgestaltet wurde, finden wir in der Sammlung auch solche Gedichte, welche die schon vorher bekannten Formen nur fortsetzen; zu ihnen gehören der Brief an Marcellus (IV 4), die lyrische Ode an Septimius Severus (IV 5), und die Tier-Epicedien (II 4; 5). In ihnen beschränkt sich der Neapolitaner ausschliesslich auf die für diese literarischen Gattungen bezeichnenden Motive und bereichert sie nicht durch neue Kompositionselemente. Die einzige Ausnahme bildet der Lobspruch, weil er auch in den genannten *Silvae* eine viel grössere Rolle als in den Gelegenheitsgedichten ähnlichen Inhalts bei des Neapolitaners Vorgängern spielt.

Die Bedeutung des Verfassers für die römische Literatur beruht schliesslich darauf, dass er eigentlich Schöpfer der höfischen Dichtung geworden ist, die am meisten der Poesie der hellenistischen Zeit verwandt ist, während sie in der römischen Dichtung kein Vorbild hat. Davon zeugt der Leserkreis sowie die Thematik der Sammlung. Die *Silvae* stehen nämlich in Verbindung mit dem Kaiser und mit seinem Hof oder mit verschiedenen Personen, die den vermögenden Römern angehörten und nicht selten hohe Ämter bekleideten. In einzelnen Gedichten besang der Dichter wichtige und geringe Ereignisse am kaiserlichen Hof und aus dem Leben der vornehmen Adressaten (Vermählung, Tod, Genesung, Geburt der Kinder, Reise u.s.w.). Ausserdem enthalten alle *Silvae* — unabhängig von ihrer Thematik — ein Enkomion des Herrschers sowie der Adressaten und ihrer Familie. Dieser Lobspruch bildet eines der wesentlichsten Elemente in der Komposition der einzelnen Gedichte. Das Hauptlob setzt Statius regelmässig in die Mitte oder in die Endpartie des Gedichtes, während er kurze lobende Aussagen in die verschiedenen Teile verstreut. Im Enkomion berücksichtigt der Neapolitaner die Motive, derer sich die Rhetorik bediente. Bezeichnend ist auch für seine Kompositionstechnik, dass er der hellenistischen Dichtung folgend vorzugsweise nicht selbst die laudatio ausspricht, sondern sie in den Mund einer Gottheit legt; so werden z.B. Domitian einmal durch Ianus (IV 1), einandermal durch den Flussgott Curtius (I 1), Lucan durch Kalliope (II 7), Rutilius Gallicus durch Asklepios (I 4) gerühmt. Die *Silvae* des Statius vertreten also dieselbe Dichtungsart, die nach einigen Jahrhunderten die letzten hervorragenden Dichter der Spätantike: Ausonius, Klaudian und ihre Nachfolger pflegen. Die Sammlung des Neapolitaners interessiert uns heute nicht nur in Hinsicht auf die Komposition der einzelnen Gedichte, sondern auch deshalb, weil gerade sie eigentlich einen Übergang zu der späteren, lateinischen Dichtung des IV Jh. bildet, die

ebenso Gelegenheits- und Hofdichtung ist. Jedoch ihre Rolle beschränkt sich nicht nur auf die Literaturgeschichte; nicht ohne Bedeutung sind sie nämlich für die Kulturgeschichte und Archäologie; in dieser Beziehung haben sich die Bilder der schönen Besitzungen vermögender Römer oder die Beschreibung der via Domitiana insofern als wertvoll erwiesen, als die Genauigkeit ihrer Schilderungen durch Ausgrabungen bestätigt werden konnte[33], während für die Beschreibung des Domitian-Denkmals die *Silva* I 1 die einzige Quelle ist[34]. In den Publikationen über die *Silvae*, die in den letzten Jahren erschienen sind, kommt ihre positive Beurteilung mehrmals zum Ausdruck. Weitere Forschungen der ganzen Sammlung und ihrer Verbindungen mit der späteren, lateinischen Dichtung werden, wie es scheint, die Überzeugung, die ehemals Goethe über den Neapolitaner geäussert hat, bestätigen: *Ille Statius poeta est magnopere laudandus assiduoque studio nostro dignus*[35].

Warszawa

---

[33] Vollmer, *o.c.* S. 455.
[34] Speranza, *o.c.* S. 136.
[35] E. Grumach, *Goethe und die Antike*, I, Berlin 1949, S. 393.

Eos LX 1972

NOTE SUR L'ÉVOLUTION DES OCCLUSIVES ASPIRÉES EN GREC

Par

JAN SAFAREWICZ

Contrairement à ce qui s'est passé en sanscrit ou dans les langues baltiques et slaves, les occlusives aspirées ont évolué en grec vers les consonnes sourdes. Ce développement était possible vu l'indifférence phonologique par rapport à la sonorité des occlusives aspirées en indo-européen commun. C'est ainsi qu'il y a en grec un phonème /ph/, indifférent quant à la sonorité (car il n'y a pas de **bh*), mais réalisé comme une occlusive sourde, de même qu'un /th/ ou un /kh/. La sourdité de ces consonnes (au point de vue phonétique) est prouvée par le remplacement par les sourdes dans le cas où l'aspiration disparaît (cf. πέφυκα; θρίξ : τριχός; κεχάρηκα etc.). La question se pose, pourquoi les aspirées ont suivi, en grec, cette évolution vers les sourdes, tandis que dans d'autres langues indo-européennes, dans la plupart des cas, elles étaient articulées comme des occlusives sonores.

Il semble qu'on peut indiquer dans l'histoire de la langue grecque l'explication du phénomène. C'est que, à un certain moment, le système phonologique grec se trouva en possession d'une spirante vélaire à l'articulation sourde, à savoir *h*. Ce phonème apparut, on le sait, à la place de la spirante *s* au début du mot, ou bien à l'intérieur du mot entre deux voyelles. Finalement cette consonne *h* a disparu entièrement dans le corps du mot, mais elle a été conservée, dans une grande partie des dialectes grecs, au commencement du mot comme le *spiritus asper*. Provenant d'une spirante à l'articulation sourde, à savoir de l'*s*, le *h* grec était également réalisé comme une consonne sourde.

Or, dans le *sandhi*, après une occlusive, l'esprit rude produit une aspirée: c'est le cas de groupes de mots comme καθ' ἕνα, μεθ' ἡμῶν etc. C'est ce qui montre que le groupe de consonnes constitué d'une occlusive et de la spirante *h* était apprécié de la même manière qu'une occlusive aspirée ancienne. Il est par conséquent probable que, justement, l'identification de l'ancienne occlusive aspirée avec le groupe nouveau $p+h$, $t+h$, $k+h$ a fini par la fixation de la prononciation sourde des anciennes aspirées. Étant indifférentes, dans le système phonologique, quant à la sonorité,

elles n'ont pas produit les variantes réalisées sonores. Il semble par conséquent que c'est en effet l'apparition du phonème /h/, réalisé sourd, qui a conduit à la prononciation sourde des anciennes occlusives aspirées en grec.

Cracovie

Eos LX 1972

TENDENCJE ROZWOJOWE W FONETYCE GRECKIEJ

Napisał

JAN SAFAREWICZ

Szukanie tendencji rozwojowych jakiegoś języka możliwe jest tylko wówczas, gdy dysponujemy materiałami językowymi porównywalnymi z różnych epok jego historii. Obserwując różne przekształcenia, jakie w badanym języku zachodziły, jedno po drugim, wyszukujemy w nich cechy wspólne i na tej podstawie ustalamy ogólny kierunek rozwoju. Osiągnięty w ten sposób wynik stanowi ważny wkład w charakterystykę typologiczną danego języka, stwierdzając tendencję, która działała w tym języku, wywołując różne przekształcenia w jego systemie.

Język grecki nadaje się doskonale do tego rodzaju badań, ponieważ znany jest na przestrzeni wyjątkowo długiego okresu czasu. Jak wiadomo, jego historia zaczyna się już od XIV, a może nawet XV wieku przed n.e. w tekstach zapisanych pismem linearnym B, i trwa nieprzerwanie do dnia dzisiejszego, tj. trzy i pół tysiąca lat, z czego niemal dwa tysiące lat przypadają na okres starożytności. Ten okres można wydłużyć, sięgając wstecz jeszcze o jakie półtora, do dwóch tysięcy lat i rekonstruując najpierw stan pragrecki, potem zaś stan wspólnoty indoeuropejskiej. Jest rzeczą zrozumiałą, że zmiany fonetyczne, które się w tym czasie dokonały, dają możność wydobycia pewnych ogólnych tendencji, właściwych językowi greckiemu. Trzeba tu oczywiście wyodrębnić cechy rozwoju ogólnogreckiego i cechy właściwe poszczególnym dialektom tego języka. Jedną bardzo istotną tendencję rozwojową dialektu jońsko-attyckiego uwidocznił już dawno A. Meillet[1]: wskazał on, że dwie charakterystyczne właściwości rozwojowe tego dialektu, tj. przejście *u* w *ü* oraz przejście *ā* w *ē*, są objawami tej samej tendencji, mianowicie dążności do przesunięcia ku przodowi i ku górze artykulacji samogłosek tylnych i niskich[2]. W niniejszym artykule chcę przedstawić pewne cechy rozwojowe właściwe językowi greckiemu jako całości.

---

[1] Por. E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, I, s. 182; por. też M. Lejeune, *Traité de phonétique grecque*, 1947, s. 207 § 226.

[2] Por. Schwyzer, *l.c.*

Jedną z cech charakterystycznych systemu fonologicznego greckiego jest brak odróżniania spółgłosek twardych i miękkich. W języku greckim nie ma fonemów spółgłoskowych miękkich. Oczywiście, w pozycji przed samogłoską *i* artykulacja spółgłosek musiała być spalatalizowana (np. *ṕ* w πίπτω, *t́* w τίθημι, *ḱ* w κίνδυνος, *b́* w βίος, *d́* w δίδωμι, *ǵ* w γίγνομαι, *ś* w σῖτος itd.). Ale ta palatalizacja, ograniczona do położenia przed samogłoską palatalizującą, nie wywołała wytworzenia fonemów palatalnych, bo odmianka spalatalizowana była konieczna przed odnośnymi samogłoskami i tylko w tym położeniu możliwa.

Język grecki epoki historycznej nie miał więc opozycji spółgłosek twardych i miękkich. Ale ten stan rzeczy był wynikiem różnych przekształceń, które zmieniały wielokrotnie strukturę greckiego systemu spółgłoskowego. O tych zmianach pisałem już w r. 1938[3].

Trzeba tu najpierw zaznaczyć, że różne języki indoeuropejskie wykazują w tym względzie stan bardzo niejednostajny. Są takie, które mają w swym systemie dwie niemal kompletne serie przeciwstawiających się sobie fonemów spółgłoskowych: niepalatalnych i palatalnych. Takim językiem jest np. język litewski, który w stanie dzisiejszym ma niemal wszystkie spółgłoski w postaci dwojakiej: jako fonemy niepalatalne (twarde) i palatalne (miękkie); jedynym wyjątkiem jest fonem /j/, który nie ma obocznej odmianki niepalatalnej. Ale i w języku litewskim w pewnych pozycjach następuje neutralizacja tego przeciwieństwa: np. w wygłosie zachodzi automatycznie dyspalatalizacja i wskutek tego znika w tym położeniu przeciwstawienie co do miękkości. W języku polskim opozycja spółgłosek miękkich i twardych jest częściowo ograniczona. Przed samogłoską opozycja ta pojawia się w spółgłoskach *b* i *p*, np. w *badać* i *biadać*; w *pasek* i *piasek*; także w spółgłoskach *z* i *ź*, *s* i *ś*, np. w *zęby* i *zięby*, *sadło* i *siadło* (dziecko na krzesełku); również w spółgłoskach *c* i *ć*: *całkiem* i *ciałkiem*; w *m* i *ń*: *mech* i *miech*, itd. Ale w języku polskim opozycja ta wcale nie jest powszechna. Są takie spółgłoski, które się pojawiają wyłącznie w postaci twardej, jak *r* (miękkie *ŕ*, znane np. z języka rosyjskiego, nie istnieje zupełnie w języku polskim). Twarde jest zawsze *sz*, *ż*. W niektórych wypadkach odmianki miękkie pojawiają się tylko we wkraczających do języka wyrazach obcych: obok twardego *t* (np. w wyrazie *tulić*) jest *t'* zmiękczone w rzeczowniku *tiul*; odwrotnie, obok miękkiego *k'* w *kiedy* pojawiło się twarde *k* w obcym wyrazie *keks*, w *kelner*, w *kepi* itp. W końcu wyrazu odróżniamy *zgon* od *zgoń*, czy *ton* od *toń* itd., ale znikła opozycja między końcowym *-m* w nazwie *Radom* (w *Radomiu*) a *-m* w rzeczowniku *dom* (w *domu*), itd. Przykłady można by

---

[3] Eos XXXIX 1938, s. 364—371 = Studia Językoznawcze 1967, s. 198—204.

mnożyć. Wskazują one, że różne systemy wykazują w tym względzie wielkie zróżnicowanie.

Dla wspólnoty językowej indoeuropejskiej rekonstruuje się taki system, w którym opozycja spółgłosek niepalatalnych i palatalnych istniała wprawdzie, ale była ograniczona do trzech tylko par fonemów, występowała mianowicie w wypadku spółgłosek zwartych tylnojęzykowych, które mogły być niepalatalne, jak w nazwie 'krwi' (stpol. *kry*, łac. *cruor* itd.), albo też palatalne, jak w liczebniku 'sto' (scs. *sъto* wobec łac. *centum*). Podobnie *g*:*g'*, *gh*:*g'h*. Jak wiadomo, języki grupy *centum*, do których należy język grecki, usunęły tę opozycję. Znikła więc ona także w języku greckim i wolno przypuszczać, że w pewnym bardzo wczesnym okresie rozwojowym język grecki w ogóle nie miał fonemów miękkich (palatalnych), a wobec tego nie miał zupełnie opozycji spółgłosek twardych i miękkich.

Ale w języku greckim przejawiła się w bardzo silnym stopniu asymilacja spółgłosek w grupach zawierających jotę (tj. *i̯*). Takie grupy spółgłoskowe były częste, ponieważ sufiksy zaczynające się od joty, mianowicie *-i̯e-*: *-i̯o-*, *-i̯ā-*, *-i̯ă-*, należą do najpospolitszych tak w derywacji imiennej, jak czasownikowej. Otóż te połączenia spółgłosek wcześnie wywołały wytworzenie fonemów spalatalizowanych, które jednak bardzo szybko uległy dyspalatalizacji, tak że nie tylko zanikła jota, która tu pierwotnie występowała, ale wytworzone tu wtórnie połączenie stało się niepalatalne. Oto lista przykładów[4]:

1. Zwarta + *i̯* : *ki̯*, *khi̯* > att. ττ, joń. σσ: φυλάττω, φυλάσσω obok φύλαξ; ταράττω, ταράσσω obok ταραχή;

gi̯ > ζ : joń. μέζων obok μέγας;

ti̯, *thi̯* > σσ, σ: eol. ὄσσος, joń.-att. ὅσος; μέσσος, μέσος;

di̯ > ζ: ἐλπίζω obok ἐλπίς, -ίδος;

pi̯, *phi̯* > πτ: χαλέπτω obok χαλεπός; θάπτω obok τάφος.

2. σ + *i̯*: *si̯* > *i̯i̯* (pisane -ι-): εἶην < **es-i̯ē-m*.

3. Sonant + *i̯* : *li̯* > λλ : ἄλλος obok łac. *alius*;

eri̯ > ειρ : φθείρω obok fut. φθερῶ;

eni̯ > ειν : κτείνω obok fut. κτενῶ;

ami̯ > αιν : βαίνω (por. łac. *ueniō*, stind. *gam-* 'iść').

4. *u̯* + *i̯*:*ϝi̯* > *i̯i̯* (pisane -ι-): κλαίω (att. κλᾶω) obok fut. κλαύσομαι.

Jeżeli pominąć wypadek, kiedy w wyniku powstaje *-i̯i̯-* (z dawnego *si̯*, *u̯i̯*), we wszystkich innych wypadkach jako wynik rozwoju ukazuje się w epoce historycznej geminata albo grupa spółgłoskowa niepala-

---

[4] Por. Studia Językoznawcze, s. 100; Chr. Stang, *Quelques remarques sur le système consonantique du grec commun*, Symbolae Osloenses XXXIII 1957, s. 27—36.

talna. Ażeby jednak objaśnić sobie rozwój fonetyczny, musimy założyć uprzednią bardzo silną palatalizację. Widać to zwłaszcza w rozwoju takich połączeń, w których nastąpiło wyodrębnienie palatalności w osobny element, przewartościowany jako osobny fonem. Tak się stało w grupie ενi̯ czy ανi̯, ονi̯, jak widać z wyrazów κτείνω, φαίνω, ἄγκοινα; również w grupie ερi̯, αρi̯, ορi̯, jak w wyrazach φθείρω, σπαίρω, μοῖρα. Aby element palatalny mógł się wyodrębnić, tj. by mogła nastąpić antycypacja palatalności, musiała się uprzednio dokonać bardzo silna palatalizacja połączenia *ni̯*, *ri̯*. Powstała stąd z pewnością palatalna geminata *ńń*, *ŕŕ*, która uległa wprawdzie dyspalatalizacji, ale pozostawiła ślad w wyodrębnionym elemencie *i̯*. Podobnie rozwój w grupie πi̯, φi̯ musiał doprowadzić najpierw do silnej palatalizacji, która została wyodrębniona jako **ś*, skąd później **ć* i **t'*, a ostatecznie po stwardnieniu *t*, w grupie πτ (por. pol. dialektyczne *pśiwo* 'piwo').

Cały ten rozwój prowadzi do wniosku, że we wczesnym okresie rozwoju języka greckiego nastąpiło po pierwsze wytworzenie elementów bardzo silnie spalatalizowanych, po wtóre zaś, później, stwardnienie tak wytworzonych elementów palatalnych. Zmiana jest ogólnogrecka, a więc bardzo dawna. Co ważne zaś, to fakt, że w języku greckim po raz drugi uwidoczniła się w ten sposób tendencja do dyspalatalizacji (pierwszy proces dyspalatalizacyjny dokonał się w całej dialektalnej grupie języków *centum*).

Ale procesy fonetyczne tej samej natury powtórzyły się raz jeszcze, już w poszczególnych dialektach greckich. Jak wiadomo, w dialektach jońsko-attyckich i arkadzko-cypryjskich, a częściowo i w eolskich spółgłoska *t* przed *i* uległa asybilacji, wydając ostatecznie *si*, por. att. φέρουσι wobec dor. φέροντι. Ta zmiana jest znów objawem najpierw palatalizacji (spółgłoska *t* musiała się przekształcić w **t'*, **ć*, **ś*), później zaś stwardnienia tak powstałej spółgłoski szczelinowej. Stwardnienie polegało tu z pewnością na identyfikacji tej spółgłoski ze starym *s* w pozycji przed *i* (jak w dat. pl. hom. γένεσσι, później γένεσι, itd.). Tak więc, pomimo przekształcenia połączenia *ti* w *si* (φέρουσι, πόσις itd.), język epoki klasycznej nie miał nigdzie spółgłosek spalatalizowanych przeciwstawiających się odnośnym głoskom niepalatalnym. Był to język, w którym raz po raz przejawiała się tendencja do usunięcia opozycji miękkości i twardości z systemu fonologicznego.

Druga jeszcze charakterystyczna tendencja przejawiła się w historii rozwoju systemu fonologicznego greckiego: była nią dążność do usunięcia z systemu samogłosek nosowych. Trzeba tu znów przypomnieć, że różne języki indoeuropejskie wykazują w tym względzie krańcowo różne tendencje. Są języki, w których samogłoski nosowe są w pełni regularnym składnikiem systemu: z żywych dziś języków należy tu przy-

toczyć jako wzór język francuski, w którym obok samogłosek ustnych istnieje osobny system samogłosek nosowych: są tu co najmniej cztery fonemy samogłoskowe z rezonansem nosowym: /ẽ/, /õ/, /ã/, /œ̃/[5]. Są to w pełni samodzielne fonemy i przy tym bardzo często w języku francuskim występujące (por. np. *ingrat* z [*ẽ*-]; *un* tj. [œ̃]; *antre* 'jaskinia' z [ã]; *ongle* 'paznokieć' z [õ]). Język polski również ma w swym systemie co najmniej jedną samogłoskę nosową jako samodzielny fonem, tj. /ǫ/, pisaną *ą*, jak w wygłosie: *ładną, piszą* itp. (por. opozycję wołacza: *kobieto!* i narzędnika *kobietą*), a jako głoski w realizacji fonetycznej dopuszcza rezonans nosowy przy wszystkich samogłoskach, mianowicie w położeniu przed szczelinową: *mansarda, kęs, inserat, munsztuk, rynsztok.* A więc polski system wokaliczny realnie albo przynajmniej potencjalnie obejmuje opozycję samogłosek ustnych i nosowych. Ale są języki, które nie tylko nie mają żadnych samogłosek nosowych jako osobnych fonemów, ale nawet nie dopuszczają takiej realizacji fonetycznej w wypadku, gdy taka głoska mogłaby (w ujęciu teoretycznym) być oczekiwana. Do takich języków należy np. język rosyjski, w którym fonetyczna realizacja samogłosek nosowych jest niemożliwa. Takie wyrazy jak *мансарда* czy *инсинуация* wymawia się po rosyjsku jako wyraźne połączenia spółgłoski *n* ze spółgłoską *s*; a wyraz pisany jako *мундштук* czyta się jako *мунштук*[6]. Jak wiadomo, opanowanie francuskich samogłosek nosowych nasuwa Rosjanom szczególne trudności.

Język grecki epoki klasycznej należy do języków beznosówkowych. Nie ma tu żadnych śladów samogłosek nosowych, nie tylko w środku wyrazu, ale także w wygłosie, gdzie np. w łacinie istniały samogłoski nosowe (zapisywane jako *-am, -em, -im, -um*). Język grecki stoi więc w tym względzie na równi np. ze współczesnym językiem rosyjskim. Ale ten stan rzeczy jest i w tym wypadku wynikiem różnorodnych przemian. Wynik końcowy rozwoju doprowadził do całkowitej eliminacji samogłosek nosowych; ale w pewnym starszym okresie te samogłoski musiały w języku greckim istnieć i pozostawiły tu wyraźne ślady. Stwierdzić można mianowicie co najmniej trzy etapy rozwojowe, w których te samogłoski się pojawiały w języku greckim: za każdym razem ulegały one usunięciu z systemu, w różny sposób i z różnymi wynikami.

Zmiana najstarsza polegała na przekształceniu samogłosek końcowych z rezonansem nosowym i z artykulacją uboczną wargową: wynikiem zmiany było połączenie samogłoski ustnej z końcową spółgłoską nosową zębową: -αν, -ᾱν, -ον, -ων, -ιν, -ῑν, -υν, -ῡν. Rezonans nosowy, zachowany

---

[5] Marcel Cohen, *Petite grammaire française*, Moskwa 1969, s. 9.

[6] *Русское литературное произношение и ударение*, под ред. Р. И. Аванесова и С. И. Ожегова, Moskwa 1959, s. 281.

w pierwotnej postaci w łacinie i w staroindyjskim, został wyodrębniony i zidentyfikowany z istniejącym osobno fonemem spółgłoskowym /n/, jaki występował w gr. ποιμήν, w łac. *nōmen* itp. Taka sama zmiana dokonała się, jak wiadomo, także w hetyckim, w językach celtyckich i bałtyckich[7].

Znacznie później, w czasie gdy dialekty greckie rozwijały się już osobno jedne od drugich w sposób niezależny, pojawiła się w języku greckim nowa seria samogłosek nosowych w wyniku rozwoju sonantów zgłoskotwórczych *m̥* i *n̥*. Te sonanty, odziedziczone przez Greków z języka praindoeuropejskiego, zostały usunięte z języka greckiego, jak i ze wszystkich innych języków indoeuropejskich. Na gruncie greckim przekształciły się one w samogłoski nosowe [*ã*] albo w niektórych dialektach w [*õ*], tj. wytworzyły element wokaliczny przed rezonansem nosowym; tym składnikiem samogłoskowym było *ă* albo *ŏ*. W dalszej ewolucji tak wytworzone samogłoski nosowe zatraciły rezonans nosowy, przekształcając się w zwykłe krótkie samogłoski ustne: przeważnie w *ă*, np. w aoryście ἔπαθον, tj. w pierwiastku -παθ- na miejscu *πn̥θ; element nosowy widoczny jest w perfectum πέπονθα, w rzeczowniku πένθος itd. Ale w niektórych dialektach (w arkadzkim i eolskim) wynikiem rozwoju jest *ŏ*, co wskazuje na stosunkowo późny czas zmiany. Jest więc arkad. δέκο, δυόδεκο, *h*εκοτόν itd.[8], lesb. δέκοτος itd.[9] W tym wypadku samogłoska nosowa przetworzyła się w ustną krótką.

Po raz trzeci samogłoski nosowe wytworzyły się na gruncie greckim, kiedy powstały nowe połączenia typu *ns*: czy to wskutek uproszczenia bardziej skomplikowanych grup spółgłoskowych, czy też w wyniku restytucji spółgłoski *n* przed *s* drogą wyrównań morfologicznych. Tak więc fem. *πᾰ̆ντι̯α przekształciło się w πᾶσα, zatracając całkowicie element nosowy: kiedy bowiem grupa *ti̯* wytworzyła *s*, poprzedzająca spółgłoska *n* znalazła się przed tym spirantem. Stąd *πᾰ̆νσα > πᾶσα. Podobna zmiana dokonała się w formacji femininum wszystkich imiesłowów praes., futur. i aor. act.: λέγουσα < * λεγοντι̯α, tak też λέξουσα, λέξᾱσα itd. Także w acc. pl. pierwszej i drugiej deklinacji powstały zrestytuowane na nowo postaci na *-ανς, *-ονς, które regularnie przekształciły się w -ᾱς, -ους. Zmiana jest bardzo późna, bo w dialektach jońsko-attyckich wytworzone tak *ā* nie zmieniło się już w *ē*: τᾱ̀ς ψυχᾱ́ς itd.

Wymienione tu zjawiska są jednoznaczne: za każdym razem, kiedy temu sprzyjały warunki fonetyczne, wytwarzały się w języku greckim

---

[7] W języku rosyjskim francuskie wygłosowe *-ǫ* również oddaje się przez *-on*: tak np. w rzeczowniku селадон 'uwodziciel', z fr. *céladon* 'ts.' (od imienia osobowego *Céladon* z romansu XVII w. *Astrée*, por. Vasmer, *Et. Wb.*, s. v.).

[8] Thumb-Scherer, *Handbuch der griechischen Dialekte*, II 1959, s. 119.

[9] Thumb-Scherer, *o.c.* s. 88.

samogłoski nosowe. Ale były to elementy nietrwałe. Ulegały one szybko przekształceniu, tak że samogłoski nosowe znikały. W epoce historycznej język grecki nie ma zupełnie samogłosek nosowych.

Te dwie tendencje rozwojowe są szczególnie charakterystyczne dla języka greckiego: jedna polega na usuwaniu spółgłosek palatalnych, a ściślej: opozycji spółgłosek niepalatalnych i palatalnych; druga polega na usuwaniu samogłosek nosowych, które wielokrotnie się w historii języka greckiego pojawiały w wyniku rozwoju fonetycznego, ale za każdym razem były szybko eliminowane z systemu. Te dwie tendencje działały w ciągu całego znanego nam dziś okresu rozwoju języka greckiego i prowadziły do zmian w sposób szczególnie konsekwentny. Stanowią z pewnością ważną cechę typologiczną języka greckiego.

Jest jeszcze jedna cecha charakterystyczna systemu fonologicznego greckiego, która się odbiła w rozwoju języka w kilku bardzo istotnych przekształceniach. Polega ona na unikaniu spirantycznych artykulacji między samogłoskami. Pod tę formułę podpadają następujące przekształcenia:

1° Usunięcie interwokalicznego *s*;
2° Usunięcie interwokalicznego *i̯*;
3° Usunięcie interwokalicznego *u̯*.

Z tych trzech wypadków rozwoju najstarszą zmianą było niewątpliwie przetworzenie interwokalicznego *s* najpierw w *h* (bezdźwięczny spirant tylnojęzykowy), później zaś w *zero*, tj. całkowite usunięcie spirantu. W pozycji międzysamogłoskowej zmiana jest ogólnogrecka, a więc z pewnością bardzo dawna.

Zmiana *i̯* i *u̯* jest zjawiskiem bardziej skomplikowanym. Przede wszystkim, głoski te nie były spirantami, tylko sonantami, tj. samogłoskami pełniącymi funkcję niezgłoskotwórczą. Takie głoski są elementami nietrwałymi i łatwo ulegają przekształceniom, a ewolucja może iść w dwóch kierunkach: Po pierwsze, przy okolicznościach sprzyjających sonanty mogą zachować swoją wartość sonantyczną, tj. pozostać niezgłoskotwórczymi głoskami przy artykulacji zgodnej z artykulacją odpowiednich samogłosek. Tak się stało w większości języków indoeuropejskich zwłaszcza w pozycji po samogłosce a przed spółgłoską; w tym położeniu wytworzyły się dyftongi, znane dobrze zwłaszcza z języka greckiego: *ai̯*, *ei̯*, *oi̯*, *au̯*, *eu̯*, *ou̯* (przed spółgłoską i w wygłosie).

Po wtóre jednak, w pozycji między samogłoskami albo w nagłosie przed samogłoską sonanty *i̯*, *u̯* mogły się zmienić albo się przekształcając w artykulację przejściową między samogłoskami (np. *-aia-*, *-aua-*), albo też wytwarzając wzmocnioną artykulację spirantyczną, tj. przekształcając się w *j*, *w* (z pewnością początkowo bilabialne). W językach takich

jak łacina albo języki słowiańskie rozwój dokonał się w kierunku spirantów, prowadząc do *j* albo do *w*, skąd później *v* (wargowozębowe: scs. *znajǫ*, *novъ*; w łacinie: *iam*, *iecur*, *novus* itd.). W tych językach sonanty niezgłoskotwórcze weszły w skład spółgłosek, wytwarzając bogaty szereg spirantów. Natomiast w języku greckim zmiana doprowadziła do zaniku odnośnych elementów zarówno w położeniu międzysamogłoskowym, jak w nagłosie: widać, że sonanty nie zostały wzmocnione i wobec tego zmierzały do zaniku. Wynikiem ostatecznym był stan rzeczy taki, jaki obserwujemy w języku greckim okresu klasycznego: nie ma tu zupełnie spirantycznych głosek *j* czy *w*; jest tylko *i̯*, *u̯* jako drugi element dyftongu i spirant *s* powstały z geminaty, która wskutek przedłużonej artykulacji zwykłym zmianom nie uległa.

Tak więc zanik *i̯* czy też *u̯* sprowadza się ostatecznie do tego, że niezgłoskotwórcze sonanty nie przetworzyły się w spółgłoski szczelinowe. To upoważnia nas do stwierdzenia, że język grecki wykazuje tendencję do unikania spirantycznych artykulacji między samogłoskami. Ta tendencja jest znacznie słabiej widoczna niż dwie poprzednie, o których była mowa, ponieważ nie doprowadziła ona do całkowitego usunięcia spirantów: nie tylko zachowała się geminata *-ss-*, później uproszczona w *-s-*, ale nawet w epoce poklasycznej (zapewne w epoce rzymskiej) wystąpiły nowe spiranty ($ph > f$, $th > þ$, $kh > \chi$). Ale to już był objaw bez porównania późniejszego rozwoju.

Kraków

LES TENDANCES ÉVOLUTIVES DANS LA PHONÉTIQUE GRECQUE

Résumé

On a mis en évidence trois tendances visibles dans l'évolution de la langue grecque ancienne, à savoir:

1° La tendance à dispalataliser les consonnes palatales qui apparaissaient dans le système grec au moins à trois reprises. A l'époque la plus ancienne, les consonnes palatales héritées de la langue-mère indo-européenne ont été éliminées, comme dans les autres langues indo-européennes appartenant au groupe dit *centum*. Pour la deuxième fois, les consonnes palatales apparurent en conséquence de l'assimilation des groupes à un deuxième élément *i̯*, comme p. ex. *ki̯* > ττ, σσ etc. Or, les consonnes qui furent le résultat de cette assimilation, ont perdu leur qualité de palatales. Enfin, les mots comme πᾶσα, λέγουσα etc. ont subi le même changement, lorsque le groupe consonantique *-nti̯-*, changé en *-σ-*, est devenu dur.

2° La tendance à éliminer les voyelles nasales a également agi dans l'histoire de la langue grecque. Pour la première fois, l'effet du changement étaient les groupes -αν, -ην, -ον, -ων, -ιν, -υν, placés à la fin de mot; ces groupes ont remplacé les voyelles

nasales finales héritées. Plus tard, les sonantes *m̥*, *n̥* ont changé en voyelles nasales qui, finalement, ont perdu leur résonance nasale, devenant *ă*. Pour la troisième fois les voyelles nasales devaient apparaître dans des mots comme πᾶσα, λέγουσα: cette fois, la disparition de la résonance nasale a conduit à l'allongement des voyelles précédentes.

3° Il y a aussi les effets d'une tendance à éliminer les articulations fricatives: c'est ce qui se manifesta dans la disparition de la consonne *s* au début du mot et entre des voyelles. De même, les sons *i̯* et *u̯* n'ont pas changé, en grec, en fricatives *j*, *w*, mais ont entièrement disparu du système.

Eos LX 1972

POPULUS IN CLASSES DISTRIBUTUS W KURIACH MUNICYPALNYCH EPOKI WCZESNEGO CESARSTWA

Napisał

TADEUSZ KOTULA

Zagadnieniu kurii municypalnych, sekcji, na które dzielił się miejski *populus* w Italii i prowincjach, podobnie jak *populus Romanus* na *tribus*, autor poświęcił dwie prace ograniczając ich zakres terytorialny do rzymskiej Afryki[1]. Z tej bowiem części imperium kurie znane są najlepiej dzięki stukilkudziesięciu już inskrypcjom z afrykańskich municypiów i kolonii[2]. Względna obfitość źródeł przyciąga uwagę badaczy rzymskiego ustroju municypalnego, tym bardziej że bogata w zabytki ziemia afrykańska odsłania coraz to nowe dokumenty rzucające światło na pochodzenie, organizację i ewolucję interesującej nas instytucji.

W ostatnich latach na mapie rozmieszczenia kurii municypalnych w rzymskiej Afryce pojawił się nowy ośrodek, miasto Mustis, *municipium Iulium Aurelium Mustitanum*[3]. Szczęśliwy traf sprawił, że w toku najnowszych wykopalisk prowadzonych w ruinach starożytnego Mustis (dzis. Henszir Mest) przez archeologów tunezyjskich i francuskich ujrzał

---

[1] T. Kotula, *Les Curies municipales en Afrique romaine*, Wrocław 1968, Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Ser. A, nr 128; idem, *Studia nad genezą municypalnych kurii w rzymskiej Afryce*, Acta Universitatis Wratislaviensis nr 118, „Antiquitas" III, Wrocław 1969, s. 87—132.

[2] Bardzo natomiast rzadkie są wiadomości o kuriach w źródłach literackich, tak iż w praktyce mamy do czynienia z instytucją, której badanie, podobnie jak wielu innych instytucji municypalnych, możliwe jest jedynie dzięki odkryciom epigraficznym. Ostatnim i paradoksalnym zbiegiem okoliczności najbardziej konkretnym świadectwem o afrykańskich kuriach jest u autorów antycznych miejsce z *Enarrationes in Psalmos*, LXXV 1 i CXXI 7, św. Augustyna, w którego czasach były już one martwym schematem, cieniem przeszłości. Całkowicie zmieniło znaczenie nawet samo pojęcie kuria, będące w epoce późnego cesarstwa synonimem miejskiego senatu; zob. Kotula, *Curies municipales*, s. 132 nn.

[3] Na mojej mapce rozmieszczenia zachowanych napisów o kuriach, opublikowanej przed wydaniem nowych napisów, podano pod nr. 93 Afryki Prokonsularnej Henszir el- Ust, miejscowość leżącą, jak obecnie wiadomo, na terytorium starożytnego miasta Mustis; Kotula, *Curies municipales*, przy s. 48 oraz tabele, s. 38, nr 93.

światło dzienne w sektorze cytadeli bizantyjskiej cały zespół napisów o charakterze oficjalnym, poważnie wzbogacający naszą wiedzę o historii tego ośrodka Afryki Prokonsularnej. Publikację nowych inskrypcji mustitańskich zawdzięczamy, wraz z obszernym komentarzem, A. Beschaouchowi, który w pierwszej części monografii miasta przedstawił jego dzieje w świetle źródeł literackich, epigraficznych i archeologicznych[4]. Tunezyjski uczony wysunął bardzo prawdopodobną hipotezę, że *Municipium Iulium Aurelium Mustitanum* było jednym z nielicznych w Afryce municypiów Cezara. Położone po numidyjskiej stronie *fossa regia*, oddzielającej niegdyś królestwo Masynissy od terytorium kartagińskiego, na obszarze kolonizacji mariańskiej, która pozostawiła trwałe ślady w przydomkach okolicznych ośrodków i w samym Mustis — w postaci nazwisk weteranów, Mariuszów wpisanych do *tribus Cornelia*, miasto powstałe na głównej osi rzymskiej ekspansji, łączącej Cezarową kolonię Kartaginę z późniejszą kolonią Theveste, cieszyło się zapewne szczególnymi względami dyktatora, zwycięzcy spod Thapsus. Z czasem *municipium Iulium* otrzymało dalsze przywileje od władcy imieniem Aurelius, zapewne Marka Aureliusza, którego pamięć uwieczniło swym nowym przydomkiem[5].

Hipoteza tak wczesnych początków municypium, uchwytnych w rzymskiej kolonizacji urodzajnego rejonu dorzecza środkowego Bagradasu, stawia w nowym świetle problem chronologii kurii municypalnych w Mustis. Zestawienie afrykańskich inskrypcji wzmiankujących kurie wykazuje, że w lokalnej epigrafice pojawiają się one dopiero w II w., od okresu Trajana[6]. Tłumaczyłoby się to w pewnej mierze ogólnym stanem zachowania źródeł epigraficznych, osobliwie inskrypcji municypalnych stosunkowo jeszcze nielicznych w pierwszym stuleciu cesarstwa. Jednakże nie ulega wątpliwości, że podział obywateli na kurie następował automatycznie w momencie nadania afrykańskim miastom rzymskiego statutu. A zatem początki kurii municypalnych w Afryce sięgają okresu schyłku republiki i narodzin cesarstwa, okresu Cezara i Augusta, zakładania pierwszych *coloniae Iuliae* oraz *municipia Iulia* — wśród nich zapewne Mustis — na obszarze dawnego państwa kartagińskiego, w królestwie numidyjskim i na wybrzeżu Mauretanii. Były one jedną z rzymskich instytucji municypalnych i także w Afryce przybrały rzymską formę, wzorując się na statucie miast italskich. Echo municypalnego statutu zdaje się przynosić

---

[4] *Collection épigraphique de la Revue „Karthago"*, fasc. 1: A. Beschaouch, *Mustitana. Recueil des nouvelles inscriptions de Mustis, cité romaine de Tunisie*, I, Paris 1968.

[5] Beschaouch, *o.c.* s. 33 nn.

[6] Zob. Kotula, *Curies municipales*, s. 34—42, tabele.

inskrypcja z Trajanowego *Municipium Ulpium Thubursicu Numidarum* w północno-zachodniej części Afryki Prokonsularnej, interesujący tekst, w którym obok rady dekurionów, *ordo*, wymienia się współdziałający z nią w dekrecie honoryfikacyjnym [*popul*]*us in cu*[*rias cont*]*ributus*[7].

Na problem genezy afrykańskich kurii pewne światło rzuca napis z kolonii Curubis na półwyspie Bon, jednej z *coloniae Iuliae* w rejonie samej Kartaginy, założonej przypuszczalnie przez Juliusza Cezara[8]. W tym dość późnym tekście z drugiej połowy II w. n.e. występuje *curia Poblicia*. Jej nazwy wywodzącej się od jakiegoś Publicjusza nie udało się dotychczas wyjaśnić, lecz prawdopodobnie sięga ona początków wspomnianej kolonii, powstałej na terytorium punickiego miasta zarządzanego przez sufetów, którzy jeszcze podczas jednego z konsulatów Cezara zawarli związek patronatu z bliżej nie znanym Gajuszem Pomponiuszem[9]. Właśnie archaiczna nazwa Poblicia, jedynej kurii poświadczonej w Curubis, pozwalałaby cofnąć jej powstanie do afrykańskich wydarzeń z czterdziestych lat p.n.e. Tym samym byłaby ona najstarszą ze znanych dotąd kurii municypalnych w Afryce, stanowiąc przykład ich tworzenia w pierwszych rzymskich koloniach zakładanych na kartagińskim terytorium.

Należy jednak podkreślić, że sam fakt przeszczepienia rzymskiej instytucji na grunt afrykański nie wyjaśnia szczególnie intensywnego, jak można wnioskować z zachowanych źródeł, rozwoju kurii municypalnych w Afryce. Stwierdzając już u schyłku XIX w. uderzającą dysproporcję między pokaźną ilością epigraficznych świadectw o kuriach w prowincjach afrykańskich a nielicznymi z samej Italii i pozostałych części imperium, uczeni zastanawiali się, czy afrykańskie kurie nie miały

---

[7] ILAl. I 1295. Same statuty miast nie zachowały się w epigrafice afrykańskiej. Głównym źródłem porównawczym jest w tej dziedzinie tzw. *lex municipii Malacitani*, statut jednego z hiszpańskich *municipia Flavia*, niestety zachowany tylko częściowo, na jednej spiżowej tablicy, do § 51: CIL II 1964 = Dessau, ILS 6089. Od § 52 statut określa zasady zwoływania komicjów i system głosowania (§ 55), odbywającego się zgodnie z rzymską tradycją *curiatim* i w oparciu o podział wszystkich obywateli na kurie (por. § 52: *ea distributione curiarum, de qua supra conprehensum est* — w niezachowanej części *lex*). Na podstawie *lex Malacitana* przyjmuje się na ogół, że taki system organizacji zgromadzeń ludowych i podziału miejskiego *populus* na kurie działające jako jednostki wyborcze był w epoce wczesnego cesarstwa powszechny; zob. M. Gervasio, *Curia* (w:) E. De Ruggiero, *Dizionario epigrafico di antichità Romane*, II 1910, s. 1395; por. J. Roman, *Notes sur l'organisation municipale de l'Afrique romaine*, I: *Les curies*, Annales de la Faculté de Droit d'Aix IV 1910, fasc. 1—2, s. 96 nn.

[8] ILA 320 = Dessau, ILS 9407; Kotula, *Studia nad genezą* ..., s. 100.

[9] CIL VIII 10525, por. 977; L. Teutsch, *Das römische Städtewesen in Nordafrika von C. Gracchus bis zum Tode des Kaisers Augustus*, Berlin 1962, s. 107; P. Romanelli, *Storia delle province romane dell' Africa*, Roma 1959, s. 141 i przyp. 1.

poprzednika w odpowiedniej miejskiej instytucji punickiej[10]. Jak wspomniano, municypium Mustis leżało w bliskim sąsiedztwie linii granicznej oddzielającej przed trzecią wojną punicką państwo kartagińskie od rosnącego jego kosztem królestwa Masynissy. Jednakże wpływy kartagińskiej cywilizacji wykraczały poza *fossa regia* daleko w głąb lądu, a nasiliły się zwłaszcza po 146 r., w okresie zwanym neopunickim.

W ostatnim czasie uwaga kilku badaczy skoncentrowała się nieprzypadkowo na inskrypcji o doniosłym znaczeniu dla sygnalizowanego problemu, tekście z Thugga, starego ośrodka numidyjskiego sąsiadującego z Mustis. Jest to dedykacja z 48/49 r. poświęcona boskiemu Augustowi i Klaudiuszowi, panującemu władcy, przez patrona miejscowej gminy obywateli rzymskich, *pagus civium Romanorum*, współistniejącej na wydzielonym gruncie od I do początku III w. obok tubylczego miasta, *civitas*[11]. Dla kwestii genezy kurii w Afryce szczególnie istotna jest w tym napisie wiadomość o wyborach sufetów — świadczących o przetrwaniu do epoki cesarstwa reliktów punickiego ustroju w Thugga — przez *senatus et plebs omnium portarum sententiis* (lin. 10—11, podkreślenie moje T.K.; por. *a civitate et plebe suffragio creatus* (sc. *sufes*), lin. 15)[12]. Nie wdając się w tym miejscu w bardzo skomplikowany problem istnienia czy nieistnienia zgromadzenia ludowego w Kartaginie[13], chcę zatrzymać się na terminie *portae*, określającym w Thugga niewątpliwie jedną z miejskich instytucji. Tekst omawianej inskrypcji skłania do przypuszczenia, iż chodzi tu o podział ogółu obywateli *civitas Thugga* na grupy według dzielnic sąsiadujących z miejskimi bramami, *portae*. Tak ukonstytuowani, przystępowali oni pod egidą „senatu" do głosowania w celu wyboru urzędników. W tym sensie wszakże zwrot *senatus* (*civitas*) *et plebs omnium portarum sententiis* (*suffragio*) dowodziłby egzystencji w *civitas Thuggensis* swego rodzaju zgromadzenia ludowego, które wywodziło się zapewne z tradycji

---

[10] Zob. moje *Curies municipales*, s. 11 nn. i literatura.

[11] CIL VIII 26517 = Dessau, ILS 6797. Zob. W. Seston, *Des „portes" de Thugga à la „Constitution" de Carthage*, Revue Historique, R. 91, t. CXXXVII, avril-juin 1967, s. 277—294, i częściowo w polemice z nim G.-C. Picard, *La révolution démocratique de Carthage*, Coll. Latomus, t. CXII, Bruxelles 1968, s. 129 n., oraz Kotula, *Studia nad genezą*, s. 93 i 101; *Curies municipales*, s. 26—30. W starszej literaturze, L. Homo, *Les suffètes de Thugga d'après une inscription récemment découverte*, Mélanges ... de Rome XIX 1899, s. 297—306.

[12] Należy zwrócić uwagę na niezwykłość synonimów *senatus* (tubylcza rada miejska) = *civitas* w cytowanych miejscach. *Civitas* w tym sensie jest swoistym ἅπαξ λεγόμενον w epigrafice afrykańskiej, podobnie jak termin *portae*. Seston, *o.c.*, passim, wywodzi oba te pojęcia z tradycji punickich i orientalnych Kartaginy — Nowego Tyru.

[13] Seston, *o.c.*, twierdzi, że Punijczycy nie mieli zgromadzenia ludowego w klasycznym sensie tego pojęcia; contra: Picard, *o.c.*

punickiej[14]. W tym też sensie można by owe *portae* uważać z jednej strony za dalekie echo kartagińskich „heterii", na które, jak zdaje się wskazywać tekst Arystotelesa w *Polityce*, dzielił się ogół Kartagińczyków urządzających jak obywatele Sparty czy Kreteńczycy wspólne posiłki[15], z drugiej — za afrykański odpowiednik kurii municypalnych epoki cesarstwa. Według wszelkiego prawdopodobieństwa instytucja punickiego pochodzenia określona w łacińskiej wersji napisu z Thugga słowem *portae* rozpowszechniła się u schyłku republiki w części Afryki ulegającej wpływom kartagińskiej cywilizacji. Jeśli wziąć pod uwagę fakt, że największe skupisko znanych ze źródeł kurii municypalnych występuje na obszarze byłego państwa kartagińskiego lub na jego peryferiach, wydaje się, iż rzymska instytucja odznaczała się na afrykańskim gruncie szczególną aktywnością tam, gdzie żywa była lokalna tradycja podziału miejskiego ludu na „heterie" — *portae*[16].

Wypadnie jednak stwierdzić, że w Mustis, ośrodku, na którego przykładzie chcemy w świetle nowych inskrypcji przedstawić ewolucję kurii odzwierciedlającą społeczne przemiany epoki cesarstwa, nie ma dotychczas śladów punickiego ustroju municypalnego. Co więcej, kurie mustitańskie występują w postaci bardziej zdawałoby się rzymskiej niż gdzie indziej, choć miasto miało przypuszczalnie swą przedrzymską przeszłość jako *oppidum Musti*[17].

---

[14] Ostatnio C. Poinssot wyraził pogląd, że wszystkie instytucje występujące w omawianym napisie z Thugga są typowo punickie i że sam napis zdaje się być w całości przekładem tekstu neopunickiego na język łaciński (C. Poinssot, *M. Licinius Rufus, patronus pagi et civitatis Thuggensis*, Bulletin Arch. du Comité des Travaux Hist. et Scientif. 5 [n. s.], 1969, s. 238 i przyp. 86).

[15] Arist. *Polit.* II 8, 2. Należy tu podkreślić, że i afrykańskie kurie regularnie urządzały sakralne uczty, co było najprawdopodobniej lokalną tradycją.

[16] Pogląd ten obszernie rozwinąłem w *Studiach nad genezą municypalnych kurii w Afryce* oraz w pierwszym rozdziale książki *Curies municipales*. Tu jedynie streszczam swe wywody, konfrontując je z najnowszymi poglądami. Hipotezę mą zakwestionował w recenzji książki L. Maurin, Revue des Etudes Anciennes LXXI 1969, s. 230 nn. Do problemu *portae* w napisie z Thugga, omawianego w niniejszym artykule na marginesie tematu, wrócę w innej pracy — w związku z dyskusją toczącą się nadal w najnowszej literaturze. Ostatnio H.-G. Pflaum zwrócił uwagę w swym znakomitym studium o romanizacji dawnego terytorium kartagińskiego na świadome hamowanie tego procesu przez samych Rzymian, którzy nie chcieli likwidować punickich instytucji miejskich, prosperujących jeszcze w pierwszych dwóch wiekach cesarstwa na tym silnie zurbanizowanym obszarze (H.-G. Pflaum, *La romanisation de l'ancien territoire de la Carthage punique à la lumière des découvertes épigraphiques récentes*, Antiquités Africaines IV 1970, s. 75—117). Mym zdaniem teza Pflauma wyjaśniałaby również fakt, że kurie municypalne nie występują w tej części Afryki przed II w., stopniowo tylko i powoli zastępując poprzedzającą je punicką instytucję, której śladów chcemy się doszukiwać.

[17] Beschaouch, *o.c.* s. 9 n.; por. s. 33 nn.

Kurie municypalne pojawiają się w naszym *municipium Iulium Aurelium* w czterech ogółem, dość późnych napisach. Pierwszy chronologicznie i najdawniej znany pochodzi ze 188 r., a więc z czasu rządów cesarza Kommodusa[18]; jeden spośród nowo odkrytych wyryto za panowania Makrynusa (217—218)[19], dwa dalsze za Sewera Aleksandra (222—235)[20]. Właśnie w dwóch ostatnich spotykamy jedyną w mustitańskiej epigrafice znaną z nazwy *curia Augusta*. Mustis jest piątym z kolei miastem, po Lepcis Magna, Leptis Minor, Sabratha i Lambaesis, w którym jedna z kurii municypalnych nosiła tę cesarską nazwę. Zestawiając w swej monografii wszystkie nazwy kurii najczęściej wywodzące się od imion cesarzy i bogów, doszedłem do wniosku, że w ich nomenklaturze nazwa *curia Augusta* może się odnosić do każdego z panujących. Miałaby ona zatem sens ogólny, przymiotnikowy: kuria cesarska[21]. Jeśli jednak przyjąć wraz z A. Beschaouchem, iż Mustis było julijskim municypium Cezara, *curia Augusta* zawdzięczałaby w tym ośrodku swą nazwę konkretnemu władcy — pierwszemu pryncepsowi. W takim wypadku byłby to dodatkowy argument przemawiający za odległym rodowodem municypium[22], a zarazem pierwszy w afrykańskiej epigrafice przykład nazwy kurii pochodzącej od cesarza z I w. Choć można by przypuszczać, że za Augusta powstała w Mustis nowa kuria nazwana jego dostojnym przydomkiem, bardziej prawdopodobne wydaje się, iż jedna z pierwotnych kurii Cezarowego municypium zmieniła nazwę — ku czci syna Boskiego Juliusza.

Zespół czterech napisów ukazuje nam zgoła stereotypowy obraz działalności kurii municypalnych w Mustis, ich życie społeczne i religijne takie, jakie można obserwować u wszystkich innych kurii w Afryce[23]. Zgodnie z powszechnym obyczajem wybitni a zamożni obywatele miasta, urzędnicy i kapłani, zobowiązują się z okazji wyboru na duumwirów, edylów czy flaminów municypalnego kultu cesarskiego uczcić i ozdobić swą „małą ojczyznę" posągami lub wzniesieniem monumentalnych budowli. W dniu dedykacji połączonej z religijnymi obrzędami urządzają sakralne uczty, *epula*, dla wszystkich kurii skupiających cały miejski *populus*. Niekiedy też zapisują miastu w testamencie sumy pieniężne z klauzulą, aby z ich odsetków kurie mogły same organizować owe biesiady w rocznice urodzin dobroczyńców.

---

[18] CIL VIII 16417 = Beschaouch, nr 14 (= AEp. 1968, 609).

[19] Beschaouch, nr 16 = AEp. 1968, 591. Wydawca stwierdza, że jest to jedyny municypalny napis ku czci efemerycznego władcy Makrynusa w Afryce Prokonsularnej.

[20] Beschaouch, nr 19 (AEp. 1968, 593); nr 20 (AEp. 1968, 588).

[21] Kotula, *Curies municipales*, s. 77 nn., tamże wnioski.

[22] Tak Maurin, *o.c.* s. 234.

[23] Por. rozdziały II i III mej monografii, passim.

Jedno z takich wydarzeń w Mustis przypada na 188 r. C. Orfius Luciscus, duumwir, najwyższy urzędnik municypium obdarzony wówczas władzą sądowniczą i funkcjami cenzora, miejski kapłan bogini Caelestis i Eskulapa, ozdobił swą ojczyznę łukiem „triumfalnym", wykonując podjęte zobowiązanie, a ponadto wzniósł posągi bogu Janusowi i sylenowi Marsjaszowi, który stanął na forum jako tradycyjny symbol municypalnej autonomii. Dla upamiętnienia dedykacji łuku tenże fundator urządził w mieście widowiska teatralne — oraz zwyczajowe *epulum* dla kurii municypalnych i dla kolegium czcicieli Cerery[24].

Nowa inskrypcja z 217/218 r. przynosi interesujące świadectwo inicjatywy byłego kurialnego kapłana, sprawującego swą religijną funkcję przez jeden rok, co podkreśla jego tytuł, *flamen annuus*[25]. Człowiek ten nazwiskiem L. Nonius Rogatianus Honoratianus odbył następnie w Mustis karierę municypalną i za panowania Makrynusa, cesarza rodem z mauretańskiej Cezarei, dedykował nie określony bliżej w tekście przyobiecany miastu monument, podwyższając deklarowaną na ten cel sumę. Przy tejże sposobności, wraz z żoną Orfią Fortunatą należącą do wspomnianej już hojnej rodziny Orfiuszów i z synami uhonorował miejskie kurie sakralną ucztą.

[24] CIL VIII 16417 = Beschaouch, nr 14 (por. przyp. 18), tekst zrewidowany i poprawiony.

[25] Beschaouch, nr 16 (por. przyp. 19). Należy tu wyjaśnić różnicę między dwiema funkcjami w karierze Honoracjana: *fl(amen) an(nuus)* i *fl(amen) perp(etuus)*. A. Beschaouch utrzymuje w komentarzu do inskrypcji, iż w obu wypadkach chodzi o godność municypalnego flamina kultu cesarskiego, najpierw sprawującego ten urząd przez rok, w końcu obranego wieczystym kapłanem. Moim zdaniem *fl(amen) an(nuus)* to kapłan kurialny, zaś *fl(amen) perp(etuus)* to municypalny kapłan kultu cesarskiego wybierany w Afryce na rok z zaszczytnym tytułem „wieczystego", przysługującym mu dożywotnio (por. Poinssot, *o.c.* s. 250 n.). Należy się zgodzić z A. Beschaouchem, że tytuł *flamen annuus* jest rzadki w afrykańskiej epigrafice (ale zob. nie wymieniony przez niego przykład, ILT 728, Thuburbo Maius, *curiales universi curiarum undecim* ku czci *flamen annuus*; por. tamże komentarz wydawcy). Fakt również, że i kapłani kurii są niekiedy zwani *flamines perpetui* (niewątpliwie pod wpływem urzędu municypalnego) lub po prostu *flamines* (zob. *Curies municipales*, s. 35, przyp. 67; 67 nn.). W sumie jednak przykłady przeciwstawiania *flamines annui* czy *antistites sacrorum anni* ... (jak w Leptis Minor) „wieczystym" kapłanom przemawiają w obecnym stanie źródeł za poglądem wysuwanym już przez O. Hirschfelda i J. Schmidta, że podrzędniejszy tytuł *flamen annuus*, podkreślający czasowość godności, rezerwowano w zasadzie dla kapłanów kurialnych. W Mustis mielibyśmy więc do czynienia z jednym jeszcze kapłanem, który po swej religijnej funkcji kurialnej rozpoczął karierę municypalną, uwieńczoną wysoką godnością „wieczystego" flamina. Dodajmy, że według W. Sestona roczność kapłańskiego urzędu była charakterystyczną cechą religijnego życia kurii w Afryce (W. Seston, *Liber Pater et les curies de Lepti Minus*, Les Cahiers de Tunisie XV 1967, s. 74 = AEp. 1968, 630).

Wśród stereotypów wyróżniają się jednakowoż dwa nowe napisy, które zachowaliśmy na koniec. Przynoszą one pierwszą w epigrafice wiadomość o wewnętrznym podziale kurii municypalnych na „klasy" — *classes*. Zacytujmy oba teksty w całości według numeracji A. Beschaoucha[26]:

[Nr 19:] Pantheo Aug(usto) sac(rum). Pr[o s]alute / Imp(eratoris) Caes(aris) M(arci) Aur(elii) Seve(ri) Ale[x]andri Aug(usti) / totiusq(ue) domus eius divinae; classis tertia / ex curia Aug(usta) templum vetustate corruptum, sum/[ptu suo, re]stit[uit et e]x[or]n[avit] ex decreto decurio[n]um.

[Nr 20:] Cereri Aug(ustae) sac(rum). Pro [salute] / Imp(eratoris) Caes(aris) *M(arci) Aureli(i)* Severi A[lexandri] / Pii Felicis Aug(usti) [*et Iuliae Mamaeae Aug(ustae)*] / [*matris Aug(usti)*] et senatus et cas[trorum et pa-]/triae; munus quod Iulia Q(uinti) f(ilia] [..... ho] / nestae memoriae flaminica, imi[tata paren]/tes maioresq(ue) suos — qui munifici in [patriam] / extiterunt, id est C(aium) Iulium C(aii) f(ilium) Cor(nelia tribu) Fe[licem] / Felinianum flam(inem) perp(etuum) qui statuam Iov[i victo]/ri in foro posuit patriae suae per decr[etum] / universi ordinis — promisit, inlata suo [tempo]/re legitima summa honoris, et ampliu[s, curi]/ae honestiss(imae) Aug(ustae) classi prim(a)e summam p[ecu]/niae dignam, ex cuius usuris annuis redac[tis] / omnib(us) annis in perpetuum epularetur, t[ri]/buit donoq(ue) dedit epulumq(ue), decedens, ob dedi[c](ationem) / curiis dari iussit — Q(uintus) Iulius Felix frater eius / et Iulius Homullus et Iulius Honoratus eius / ab ea statuam adlat(am) statuer(unt) et, epulo curiis dato, ded(icaverunt).

Na pierwszy rzut oka i w tych tekstach nic nie odbiega od szablonu. Reprezentanci *curia Augusta* zapewne wystąpili z inicjatywą, która spowodowała dekret rady dekurionów upoważniający członków kurii, od których oczekiwano świadczeń na cele publiczne, do odbudowy własnym kosztem zagrożonej ruiną świątyni bóstwa nazwanego Pantheus Augustus. Drugi tekst informuje, że spadkobiercy zmarłej flaminiki Julii, miejskiej kapłanki hojnej dla ojczystego municypium, wykonali jej wolę wznosząc posąg Cerery i urządzając *epulum* dla wszystkich kurii. Jednakże rekonstrukcji i upiększenia przybytku panteistycznego bóstwa podjęła się nie cała *curia Augusta*, lecz jej *classis tertia*, trzecia klasa, zapewne szczególnie związana z jego kultem, a flaminika Julia wyróżniła nie całą *curia Augusta*, znów tu wymienioną, lecz jej *classis prima*, pierwszą klasę, ustanawiając dla niej specjalny, szczodrobliwy legat jako fundację. Procenty od tej

---

[26] Odnośniki do AEp., zob. przyp. 20.

summa pecuniae digna miały wystarczyć członkom owej pierwszej klasy na doroczne bankiety[27].

Należy wyjaśnić, czym były kurialne *classes*, wśród blisko 140 inskrypcji z 49 miast afrykańskich poświadczone dotąd jedynie w Mustis. Z cytowanych tekstów wynika, że kurie mustitańskie dzieliły się przynajmniej na trzy klasy. A zatem w kolektywie *curiales* istniała pewna hierarchia, gradacja, której kryterium nie znamy. Ponieważ jednak kurie municypalne były z pochodzenia instytucją rzymską, można przypuszczać, że *populus* w municypiach i koloniach odzwierciedlał — mutatis mutandis — tradycyjną strukturę rzymskich komicjów. A. Beschaouch sięgnął do źródeł tak zwanej reformy serwiańskiej i postawił bardzo prawdopodobną, przekonującą w obecnym stanie źródeł hipotezę „klasowego" podziału kurii na podstawie cenzusu majątkowego[28]. Formalna różnica między wewnętrzną strukturą zgromadzenia centurialnego w Rzymie a rozczłonkowaniem kurii municypalnych polegałaby tylko na tym, iż serwiańskie klasy były w stosunku do sekcji wyborczych, *centurii*, jednostkami nadrzędnymi, zaś klasy kurialne frakcjami całych sekcji wyborczych zgromadzenia ludowego w koloniach i municypiach.

Powstaje jednak pytanie, jak pogodzić z istnieniem klas majątkowych wiadomości o innym wewnętrznym podziale kurii, mianowicie na zgrupowania *seniores* i *iuniores*. Znamy je z dwóch inskrypcji z Leptis Minor i Lambaesis[29]. Pierwsza wymienia *iuventus cur(iae) Ulp(iae)*[30], druga pochodząca z czasu rządów Sewera Aleksandra — tak jak oba napisy z Mustis wspominające o *classes* — ukazuje z kolei grupę kurialnych dygnitarzy, *seniores curiae Sabinae*[31]. Jednakże, jak słusznie zauważył A. Beschaouch, trudno uważać mustitańskie *classes* za takie grupy, gdyż klas było w Mustis co najmniej trzy. Należy więc przyjąć, że tam, gdzie prócz politycznych jednostek, kurii oraz ich klas, wyodrębniły się w kolektywie obywateli miast frakcje członków kurii różniących się wiekiem, oba podziały współistniały obok siebie. Zapewne taki system krzyżujących się ze sobą podziałów nieco komplikował działalność kurii, zwłaszcza

---

[27] O kosztach takich „bankietów" kurialnych w Afryce, najczęściej nie „lukullusowych", zob. Kotula, *Curies municipales*, s. 62—64 i 108—119.

[28] Beschaouch, *o.c.* s. 38, zestawienie źródeł wzmiankujących serwiański *census* i podział *populus Romanus* na pięć klas majątkowych.

[29] Zob. Kotula, *Curies municipales*, s. 130 nn., omówienie.

[30] CIL VIII 22901 + AEp. 1896, 32, napis niedatowany. Mym zdaniem nie chodzi tu o autonomiczne *collegium iuvenum*, lecz jedynie o frakcję kurii, grupkę *iuniores*.

[31] CIL VIII 2714 +18118. Występowanie *iuniores* i *seniores* w *curia Ulpia* (Leptis Minor) i *Sabina* (Lambaesis) świadczyłoby, że takie grupy *curiales* istniały w obu miastach od II w.

koordynację podejmowanych przez nie akcji. Zrzeszenia *seniores* i *iuniores* w Lambaesis i Leptis Minor czciły cesarzy, wybitnych obywateli, swych dobroczyńców i patronów tak samo jak poszczególne *classes*. Trzeba wszakże podkreślić, iż w przeciwstawieniu do oficjalnej dystrybucji członków kurii na klasy „kluby" seniorów i juniorów tworzyły się całkiem spontanicznie — ilustrując ze swej strony powszechny w świecie rzymskim pęd do zrzeszania się, powstawały jako rezultat naturalnych różnic i rangi zajmowanej przez *natu maiores* i *natu minores* w miejskim społeczeństwie. Miały one charakter wyłącznie społeczny nie zachodząc na sferę politycznego podziału w obrębie organizacji *populus in curias contributus*.

Doniosłość odkrycia hierarchicznego systemu klas majątkowych w wewnętrznej strukturze kurii municypalnych polega przede wszystkim na tym, że ułatwia ono rozwiązanie jednego z najtrudniejszych problemów, jakie dotychczas nastręczała badana instytucja. Tego rodzaju podział jest decydującym argumentem na rzecz wysuniętej przez J. Romana i podjętej przeze mnie hipotezy, że i w Afryce kurie skupiały ogół obywateli danego miasta, a nie, jak przypuszczano, jedynie uprzywilejowaną elitę[32]. Oczywiście, trzeba założyć, że podział na *classes* był w wewnętrznej organizacji kurii powszechny, lecz wydaje się to nie ulegać wątpliwości. Miał on, jak wynika z cytowanych napisów, charakter oficjalny, a więc zapewne opierał się na statucie municypiów i kolonii regulującym *distributio curiarum*. W takim wypadku wystąpiłby w kuriach afrykańskich od zarania cesarstwa. Odnosiłoby się to między innymi do Mustis, być może pierwotnego *municipium Iulium*.

Nie wracając do argumentów przytoczonych w monografii o kuriach w celu wykazania, że skupiały one w sumie cały miejski *populus* w sensie politycznym, dodajmy do nich interesujące świadectwo z Agbia. To miasto Afryki Prokonsularnej, znów sąsiadujące z Mustis, pozostawało jak się zdaje do III w. n.e., podobnie jak pobliska Thugga, tak zwaną podwójną gminą[33]. Otóż jeden z napisów z Agbia wzmiankuje za panowania Antonina Piusa (138—161) ową „podwójną gminę", *pagus* (*civium Romanorum*) *et civitas*[34]. Jest to typowy napis honoryfikacyjny, w którym wdzięczne miasto uchwala należne zaszczyty swemu wybitnemu obywatelowi i patronowi za jego hojne świadczenia na cele publiczne. Na

---

[32] Zob. Kotula, *Curies municipales*, s. 54—62, w polemice ze zdaniem G. Charles-Picarda. Uczony ten wysunął z kolei dalsze argumenty na obronę swego poglądu i przeciw mym twierdzeniom, nie znając jeszcze napisów z Mustis (G. Charles-Picard, w recenzji mej książki, Bulletin Arch. du Comité ... 4 (n. s.), 1968, s. 223 n.).

[33] Przeciw temu sądowi wystąpił ostatnio C. Poinssot, który podtrzymuje twierdzenie L. Poinssot, że Agbia administracyjnie podlegała miastu Thugga, stanowiąc jego *vicus* (Poinssot, *o.c.* s. 237 i przyp. 77). Jednakże zob. Pflaum, *o.c.* s. 76.

[34] CIL VIII 1548 = Dessau, ILS 6827.

uwagę zasługuje fakt, że w tekście tego rodzaju występują formuły powszechnie spotykane w inskrypcjach odnoszących się do kurii municypalnych: *decurionibus ... sportulas ... universis civibus epulum.* Byłby to jeden z wielu znanych z Afryki przykładów świadomej dążności miast tubylczych, *civitates peregrinae*, do przyjmowania pewnych rzymskich instytucji bądź też określania własnych urządzeń ustrojowych rzymskimi terminami przed osiągnięciem wyższego statutu municypium czy kolonii. Dla naszego problemu istotne jest, że formuła *universi cives* zastępuje już niejako awansem formułę *universae curiae*, stanowiąc oczywisty synonim kurii municypalnych bez wątpienia nie istniejących jeszcze w *civitas Agbia* za Antonina Piusa.

Także w miastach, w których epigrafice kurie są poświadczone, formuły *universae curiae* (lub podobnie) i *universi cives* (*universus populus*, *universa plebs* itp.) występują w inskrypcjach obok siebie. W pewnych wypadkach używano ich niewątpliwie zamiennie, w sensie synonimicznym[35].

Jak wspomniano nowe wiadomości o strukturze organizacyjnej kurii mustitańskich wzmacniają wrażenie, iż przybrały one formę całkowicie rzymską. Jednakże dla badanego zagadnienia bardziej istotną od archaicznych tradycji „serwiańskich" jest rola, jaką kurialne klasy majątkowe odgrywały w zmieniających się stosunkach społecznych epoki cesarstwa. W drugim i trzecim rozdziale monografii poświęconej afrykańskim kuriom starałem się wykazać, że ta demokratyczna w swym założeniu instytucja, dziedzicząca spadek po rzymskich komicjach, skazana była w dobie pryncypatu na stopniową utratę pierwotnych funkcji politycznych. W miarę krzepnięcia ustroju monarchicznego w imperium wyzbywała się ona przede wszystkim istotnego wpływu na municypalne wybory i podejmowanie wszelkiego rodzaju uchwał. Zgromadzenie *universi cives* zrzeszonych w kuriach schodziło na podrzędne miejsce wobec wzrostu autorytetu miejskiej rady, *splendidissimus ordo.* Banalna formuła epigraficzna *d*(*ecreto*) *d*(*ecurionum*), tak oczywista i nagminna, iż wystarczał jej skrót do dwóch liter rytych na oficjalnych dokumentach w spiżu czy marmurze, wyróżniających się w tekście swą wielkością, wymownie symbolizuje

---

[35] Np. w napisach z III w. z Sufetula, CIL VIII 11332, *curiae universae* kuratorowi miasta za zasługi dla *singuli universique cives*; ibid. 11340, *ordo et universus popul*(*us*) *curiarum col*(*oniae*) *Sufetulensis* urzędnikowi miasta i prokuratorowi cesarskiemu w jednej osobie, za zasługi *erga singulos universosque cives.* W związku z tym kuszące jest przypuszczenie, że w inskrypcjach z municypiów i kolonii, z których dotychczas nie znamy kurii municypalnych, wzmianki o *universi cives* (itp. formuły) są jednoznaczne z kuriami, jeśli w momencie wyrycia takich napisów dane miasto miało już rzymski statut. Pozwoliłoby to nanieść przynajmniej kilka nowych ośrodków na mapę rozmieszczenia kurii w Afryce, lecz w obecnym stanie źródeł i badań trudno tu wyjść poza przypuszczenia.

nową rzeczywistość polityczną, w której miejski *populus* pełnoprawnych obywateli musiał się kontentować czczą aklamacją wniosków przygotowanych w radzie dekurionów. Zresztą w tym samym kierunku szły jak się zdaje rodzime tradycje afrykańskie. Zapewne *portae* w *civitas Thuggensis*, frakcje miejscowego zgromadzenia ludowego, które poprzez okres neopunicki przetrwały do czasów rzymskich, były podobnie podporządkowane miejscowemu „senatowi”[36]. W takiej to sytuacji kurie nieuchronnie się degenerowały, przeradzały w quasi-kolegia coraz bardziej się zamykając w swych ciasnych ramach i poprzestając na religijnej i społecznej działalności. Przypuszczalnie proces ten pogłębiał się w ciągu II w. pod rządami Antoninów, by znaleźć swój finał w okresie „wojskowej monarchii” Sewerów.

Politycznej degradacji zgromadzenia ludowego towarzyszyły odpowiednie przemiany społeczne. Przypomnijmy, że od schyłku II w. następuje w łonie samego stanu dekurionów, stanowiącego dotąd dość jednolity kolektyw, wyraźne rozwarstwienie, które doprowadziło do wydzielenia się oligarchicznej grupy *principales*, dobrze znanej z afrykańskiej epigrafiki. To samo zjawisko zarysowało się a fortiori w kolektywie *universi cives*, a więc w organizacji kurii municypalnych. Otóż bardzo znamienny jest fakt, że przed III w. nie ujawnia się działalność poszczególnych klas kurialnych, które pozostawiły ślad swego życia dopiero w mustitańskich inskrypcjach z czasu panowania Sewera Aleksandra. W dawniejszych napisach z reguły występują *universae curiae* lub *curiae singulae* jako całość. Według wszelkiego prawdopodobieństwa właśnie wspomniane przemiany społeczne tłumaczą tak późne pojawienie się *classes* w zachowanych źródłach. Te najmniejsze komórki municypalnego *populus* niewątpliwie narodziły się wraz z kuriami i przez dwa stulecia pryncypatu wiodły swą „statutową” egzystencję w obrębie jednostek wyborczych afrykańskich municypiów i kolonii, lecz dopiero klimat późniejszej epoki z typowym dla niej wewnętrznym rozwarstwieniem klas społecznych wzbudził je do autonomicznego życia, czyniąc z nich jak gdyby zamknięte „kluby”, których hierarchiczna gradacja urągała demokratycznym pozorom municypalnych komicjów. Zamiast całych zatem sekcji wyborczych od III w. zdają się brać w swe ręce inicjatywę ich części skupiające po kilkunastu zapewne obywateli, *classes* lub grupki *seniores* i *iuniores*. Inicjatywę w całym życiu miejskim, politycznym, religijnym i społecznym, w dedykacjach ku czci cesarzy, w kulcie bóstw, budowie czy odbudowie świątyń, w regularnym wreszcie urządzaniu *epula*, kurialnych bankietów.

Obserwujemy tę „klubową” działalność na przykładzie *curia Augusta* municypium Mustis, kurii, której epitet *honestissima* jakby odzwierciedla

---

[36] Por. Seston, *Des „portes” de Thugga* ..., s. 293 n.

datujący się od epoki Sewerów społeczny podział na *honestiores* i *humiliores*. Nieprzypadkowo drugi z cytowanych napisów mustitańskich świadczy o uprzywilejowaniu pierwszej klasy, która stojąc na czele *curia honestissima Augusta* otrzymała od zamożnej flaminiki należącej bez wątpienia do tejże grupy społecznej, co najwybitniejsi *curiales*, pokaźną sumę pieniężną na własne potrzeby. Jednakże i członkowie trzeciej klasy owej kurii nie byli jeszcze ludźmi całkiem ubogimi, skoro wspólnym kosztem mogli sfinansować odbudowę świątyni Pantheus Augustus[37]. W powszechnej emulacji, w municypalnym współzawodnictwie o jak najwspanialsze zdobienie „małej ojczyzny", także oni starali się odciąć za wszelką cenę od rzesz *humiliores*. Dominująca pozycja członków pierwszej klasy — miejskich *principales*, ambicje obywateli trzeciej klasy, może jeszcze nie najniższej w „klasowej" organizacji mustitańskiego zgromadzenia ludowego — wszystko świadczyć się zdaje o pogłębianiu się procesu dysocjacji miejskiego społeczeństwa. *Populus in classes distributus* zwiastuje w trzecim stuleciu pryncypatu, jakże świetnie zainicjowanym w Afryce pod auspicjami Sewerów, dynamiczne przemiany, z których wynurzała się hierarchiczna struktura społecznej piramidy typowa dla epoki późnego cesarstwa.

Wrocław

---

[37] Brak danych do obliczenia kosztów tego przedsięwzięcia, a tym samym do przybliżonego choćby określenia stopnia zamożności owych podrzędniejszych kuriałów. R. Duncan-Jones w swej statystyce wydatków na cele publiczne w miastach afrykańskich zestawił tabelarycznie 27 przykładów liturgicznej budowy świątyń. Większość z nich przypada na II w. i okres Sewerów. Najdroższa świątynia, Kapitol w Lambaesis, kosztowała fundatora 600 tysięcy sesterców. Najtańsza, poświęcona Merkuremu z przydomkiem Sobrius — 3 tysiące sesterców. Trzynaście przykładów, więc prawie połowa podanych kosztów budowy, zamyka się w granicach od 100 do 20 tysięcy sesterców. Tę ostatnią sumę określa autor jako koszt przeciętnej świątyni z odpowiednim wystrojem (R. Duncan Jones, *Costs, Outlays and Summae Honorariae from Roman Africa*, Papers of the British School at Rome XXX 1962, s. 79 n., por. s. 64). Gdyby założyć, że *classis tertia curiae Augustae* zebrała właśnie tyle pieniędzy na odbudowę i upiększenie przybytku Pantheus Augustus, że przeciętna kuria miała w Afryce, jak chce R. Duncan Jones (*Wealth and Munificence in Roman North Africa*, Papers of the British School at Rome XXXI 1963, s. 171, ale por. Kotula, *Curies municipales*, s. 62—67) 60 członków i że w Mustis były jedynie trzy klasy majątkowe, z których każda liczyła przeciętnie po 20 członków, udział każdego członka kurii w odbudowie świątyni wynosiłby okrągło jeden tysiąc sesterców. Jeśli wziąć pod uwagę nie słabnącą jeszcze w dobie Sewerów ofiarność na cele publiczne, mielibyśmy w tym wypadku do czynienia z ludźmi o raczej skromnym majątku. Jednakże w tych orientacyjnych jedynie kalkulacjach zbyt dużo elementów pozostaje niepewnymi.

POPULUS IN CLASSES DISTRIBUTUS

Résumé

Dans le présent article, l'auteur revient sur le problème de l'organisation des curies municipales en Afrique, étudié à la lumière des récentes découvertes épigraphiques. Or, deux nouvelles inscriptions de Mustis (Henchir Mest) publiées par M. A. Beschaouch, viennent nous informer que les curies municipales étaient divisées en „classes" censitaires, trois ou moins dans chaque curie de ce municipe. Force nous est de supposer que ce démembrement du *populus in curias contributus*, relevant sans doute du statut municipal, était un phénomène général. C'est en cela que consiste, pour notre problème, l'importance de la découverte en question. La subdivision officielle des sections de vote de l'assemblée du peuple en plusieurs classes censitaires est un argument décisif en faveur de l'hypothèse avancée par l'auteur dans sa monographie sur les curies africaines, hypothèse selon laquelle elles englobaient en somme la totalité des citoyens d'une ville donnée et non, comme on le supposait, uniquement une élite privilégiée. Mais le fait est remarquable que, d'après les textes mustitains, ce n'est que dès l'époque des Sévères que les classes curiales deviennent particulièrement actives dans la vie municipale. Suivant l'auteur, ce fait refléterait des changements profonds survenant dans la société africaine depuis la fin du IIe siècle de l'Empire. Les classes de curies strictement hiérarchiques, s'enfermant de plus en plus dans leur cadre étroit et ressemblant aux „clubs" privés, paraissent déjà annoncer le „climat" du Bas-Empire avec sa pyramide sociale de groupes fermés et opposés les uns aux autres par leurs devoirs publics et par la gradation de leurs privilègs.

Eos LX 1972

BIPALIUM — NARZĘDZIE ROLNICZE CZY TECHNIKA PRZEKOPYWANIA ZIEMI?

Napisał

JERZY KOLENDO

Ręczna uprawa roli za pomocą różnego rodzaju motyk i łopat odgrywała ogromną rolę w rolnictwie starożytnej Italii. Bardzo poważny udział pracy ręcznej w całokształcie zabiegów agrotechnicznych był przyczyną ogromnej pracochłonności rolnictwa, co z kolei rzutowało na wiele aspektów życia gospodarczego Italii[1]. Według norm pracy znajdujących się w traktacie Sasernów, których wyliczenia przejął później Kolumella (*R. r.* II 12), uprawa jednego jugera ziemi obsianej zbożem zajmowała $10^1/_2$ dnia. Z tego cztery dni były poświęcone na orkę, półtora dnia na żniwa, a reszta, czyli pięć dni, na szereg zabiegów agrotechnicznych wykonywanych ręcznie, jak rozbijanie grud ziemi (*occatio*) czy też motyczenie i pielenie (*sartio* i *runcatio*). Praca ręczna za pomocą motyk i łopat odgrywała też ogromną rolę przy uprawie winnej latorośli oraz w ogrodach. Niestety, problem ręcznej uprawy roli, mimo jej znaczenia, nie znalazł prawie zupełnie odbicia w literaturze[2]. Jeżeli radło antyczne było wielokrotnie omawiane, to ręczne narzędzia rolnicze są prawie zupełnie nie opracowane. Dopiero ostatnio pojawiła się wnikliwa książka K. D. White[3] poświęcona również tej kategorii narzędzi.

Artykuł niniejszy dotyczy *bipalium*, terminu związanego z ręczną uprawą roli. Słowo to wielokrotnie występuje w traktatach agronomicznych Katona, Warrona, Kolumelli oraz w *Naturalis historia* Pliniusza

---

[1] J. Kolendo, *Postęp techniczny a problem siły roboczej w rolnictwie starożytnej Italii*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968; idem, *Le travail à bras et le progrès technique dans l'agriculture de l'Italie antique*, Acta Poloniae Historica, t. XVIII, s. 51—62.

[2] Por. Ch. Parain, *Les anciennes techniques agricoles*, Revue de synthèse, LXXVIII 1957, s. 326: „Il est devenu nécessaire de constituer toute une ethnographie, tout une histoire de la houe".

[3] K. D. White, *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge 1967; cf. J. Kolendo, *W sprawie metody badań rzymskich narzędzi rolniczych. Na marginesie książki K. D. White*, Archeologia XXI (w druku).

Starszego[4]. Termin ten jest powszechnie wyjaśniany w słownikach[5], encyklopediach[6], komentarzach do tekstów *Scriptores rei rusticae*[7] oraz w pracach poświęconych historii rolnictwa rzymskiego[8], jako specjalny rodzaj łopaty służącej do głębokiego przekopywania ziemi. U podstaw takiej interpretacji leżała etymologia tego słowa (*bi-palium*). Uważano, że jest to podwójna łopata (*pala*[9]).

Z reguły identyfikuje się *bipalium* z łopatą posiadającą na stylisku, powyżej części roboczej, poprzeczkę (pedał) służącą do naciskania tego narzędzia nogą. Przedstawienie takiej właśnie łopaty występuje na płycie nagrobnej Leona, znalezionej w katakumbach Św. Kaliksta w Rzymie. Zabytek ten znany jest wyłącznie z rysunku w korpusie inskrypcji Fabrettiego[10]. Płyta nagrobna Leona (ryc. 1) przedstawia mężczyznę trzymającego w prawym ręku dwuzębną motykę (*bidens*[11]). Po jego prawej stronie znajduje się opisana powyżej łopata, którą powszechnie określa się jako *bipalium*, oraz nóż do obcinania winnej latorośli (*falx vinitoria*[12]), po lewej zaś — drzewo oraz pies. Łopata ta w opisie zabytku podanym przez Fabrettiego po łacinie została nazwana *bipalium*. Narzędzie przedstawione na płycie nagrobnej Leona w rzeczywistości mogło służyć do kopania

---

[4] Zestawienie miejsc w Th. l. l. II, kol. 1999; cf. White, *o.c.* s. 20 n.

[5] *Lexicon totius latinitatis* ab Ae. Forcellini ... lucubratum deinde a J. Furlanetto ... emendatum et auctum nunc vero curantibus F. Corradini et J. Perin ... emendatus et auctus, vol. I, Patavii 1940 (przedruk anastatyczny wydania z 1864), s. 450; *Oxford Latin Dictionary*, fasc. I, Oxford 1968, s. 234, por. przyp. 16.

[6] A. Rich, *Dictionnaire des antiquités romaines et grecques*, Paris 1873, s. 81; Daremberg, Saglio, *Dictionnaire des antiquités*, t. I, (1873), s. 711: *bipalium* (E. Saglio); F. Cabrol, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. II, Paris 1907, kol. 631 n.: *bêche* (H. Leclercq.)

[7] H. B. Ash, (w:) Lucius Junius Moderatus Columella, *On agriculture*, vol. I, London, Cambridge Mass. 1940, (Loeb Classical Library), s. 266, przyp. a; M. E. Sergeenko, (w:) Mark Porcij Katon, *Zemledelie*, Moskva—Leningrad 1950, s. 133, przyp. 5; A. Mazzarino, (w:) M. Porci Catonis *De agri cultura*, Lipsiae 1962 (Bibl. Teubn.), p. 123 — indeks w dziale instrumentum mutum; P. Thielscher, *Des Marcus Cato Belehrung über die Landwirtschaft*, Berlin (1963), s. 201 n.

[8] Mongez, *Mémoire sur les instruments d'agriculture employés par les anciens*, Histoire et mémoires de l'Institut Royal de France, Classe d'Histoire et de la Littérature Ancienne, Mémoires, vol. III 1818, s. 11 n.; M. G. Bruno, *Il lessico agricolo latino e le sue continuationi romanze*, odbitka z Istituto Lombardo, Accademia di Scienze e Lettere, Rendiconti, Classe di Lettere XCI—XCII 1957—58, s. 414, n° 166; White, *o.c.* s. 20—24 (foot-rest spade).

[9] RE XVIII, 2, kol. 2441—2443: pala (E. Schuppe); White, *o.c.* s. 17—20 i 27 sq.

[10] R. Fabretti, *Inscriptionum antiquarum quae in aedibus paternis asserventur explicatio*, Romae 1702, s. 574, n° LX. Cf. Thielscher, *o.c.* s. 202 i tabl. 3.

[11] White, *o.c.* s. 47—52.

[12] E. de Saint-Denis, *Falx vinitoria*, Archéologie et philologie Revue, Archéologique, XLI—XLII 1953, s. 163—176; White, *o.c.* s. 93—98.

ziemi na głębokość do 25—35 cm[13]. Tego typu łopata mogła wchodzić w ziemię aż po poprzeczkę.

Opis Fabrettiego stał się podstawą identyfikacji w encyklopediach Richa, Daremberg-Saglio oraz w szeregu prac późniejszych[14] nazwy *bipalium* z opisanym powyżej przedstawieniem ikonograficznym. Połączenie źródła ikonograficznego z danymi zawartymi w tekstach posłużyło z kolei do dokładnej rekonstrukcji wyglądu i funkcji tego narzędzia. Według E. Saglio[15] *bipalium* to „bêche munie d'une barre transversale un peu au-dessus du fer, sur laquelle on posait le pied au lieu d'appuyer sur le fer même, comme on fait ordinairement en creusant la terre. On pouvait de cette manière enfoncer l'outil avec plus de force et plus on moins profondément, selon que la barre était placée à une hauteur plus ou moins grande (*bipalium altum, non altum*)".

Niekiedy przyjmowano, że metonimicznie *bipalium* może oznaczać również głębokość przekopanej ziemi (podwójny sztych)[16]. Były też dość odosobnione głosy, że termin *bipalium* należy rozumieć wyłącznie w tym ostatnim znaczeniu. J. G. Schneider[17] w komentarzu do swego wydania *Scriptores rei rusticae* zwrócił uwagę, że *bipalium esse mensuram aliquam, vel modum fossionis, non instrumentum aliquod, fossioni aptum*. Interpretację taką przejął G. Furlanetto, który w r. 1827 opublikował uzupełnione i poprawione wydanie słownika Forcelliniego. Szerzej uzasadnił w r. 1848 takie rozumienie terminu *bipalium* R. Klotz[18]. Ta interpretacja, zarejestrowana wprawdzie w późniejszych wydaniach słownika Forcelliniego, nie została właściwie zauważona. Zresztą z chwilą opublikowania w 1889 r. glosy[19]: *bipalium* (rękopisy *bipallum*) *ferramentum rusticum*, mogło się wydawać, że kwestia jest właściwie całkowicie rozstrzygnięta.

Bliższa analiza tekstów *Scriptores rei rusticae*, oparta na znajomości sposobów posługiwania się łopatą oraz nie ograniczająca się tylko do tych

---

[13] Por. H. J. Hopfen, *L'outillage agricole pour les régions arides et tropicales*, Rome 1960, s. 40.

[14] Thielscher, *o.c.* s. 202; White, *o.c.* s. 23.

[15] Daremberg-Saglio, *Dictionnaire* ..., vol. I, s. 711. Bardzo podobny opis podaje Rich, *l.c.*

[16] Olck, RE III, kol. 488; Saglio, *l.c.*; K. E. Georges, *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*, Hannover—Leipzig 1913, s. 832: „meton. der Doppelspatenstich"; A. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*[4], Paris 1959, s. 475; *Słownik łacińsko-polski* pod red. M. Plezi, Warszawa 1959, s. 367.

[17] J. G. Schneider, *Scriptorum rei rusticae veterum latinorum*, vol. II, pars II, Lipsiae 1794, s. 674; cf. vol. IV, s. 119.

[18] R. Klotz, *Miscelle XI*, Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik, Supplementband XIV 1848, s. 320.

[19] *Glossae cod. Vaticani 3321*, Corpus Glossariorum Latinorum, vol. IV, Lipsiae 1889, p. 25, 60; por. vol. VI, s. 142.

miejsc, w których występuje termin *bipalium*, lecz rozpatrująca również przekazy dotyczące ręcznej uprawy roli, pozwala, jak mi się wydaje, wrócić do interpretacji, którą wysunął w r. 1794 J. G. Schneider, a uzasadniał w r. 1848 R. Klotz.

Słowo *bipalium* występuje w tekstach mówiących o głębokości przekopywania ziemi, tzw. *pastinatio*[20]. Ten bardzo pracochłonny zabieg agrotechniczny[21] był stosowany przy zakładaniu szkółek, plantacji winnej latorośli oraz przy uprawie ogrodów. Szereg tekstów mówi expressis verbis, że *bipalium* to *altitudo pastinationis*. Konkretne dane dotyczące głębokości, na którą przekopywano ziemię, podaje poniższe zestawienie[22]:

Bipalium — głębokość przekopywania ziemi

Źródło	Nazwa	Głębokość przekopywanej ziemi	
		w stopach	w cm
Col. *R. r.* III 5, 3	*bipalium*	*in duos et semissem convertitur humus*	75 cm
Col. *R. r.* IV 30, 3	*bipalium*	*in duos pedes et semissem pastinare*	75 cm
Col. *R. r.* XI 2, 17	*bipalium*	*altitudo duorum pedum*	60 cm
Col. *De arb.* 1, 5	*bipalium quod uocant rustici sestertium*	*ea repastinatio altitudinis habet plus sesquipedem, minus tamen quam duos pedes*	więcej niż 45 cm, mniej niż 60 cm
Col. *R. r.* XI 3, 11	*non alto bipalio*	*minus quam duos pedes ferramento novale converti*	mniej niż 60 cm
Plin. *N. h.* XVIII 21 (35) § 159	*bipalium altum*	*pastinari debet ternos pedes*	90 cm

Bipalium to głębokość przekopywania ziemi na dwie stopy (60 cm) lub $2^1/_2$ stopy (75 cm). Istniały jeszcze terminy pochodne, jak *bipalium altum* (3 stopy = 90 cm) i *bipalium non altum* (mniej niż dwie stopy, a więc mniej niż 60 cm). Jedno z tzw. *rusticae voces* odnosiło się do *bipalium* nazwanego przez wieśniaków *sestertium*. Jego głębokość wynosiła więcej niż 45 cm, a mniej niż 60 cm. *Bipalium* stanowiło więc dość specyficzną jednostkę miary głębokości przekopywania ziemi (*pastinatio*). Na pozór może wydawać się, że ta miara była bardzo niedokładna. Jedne teksty, nawet u tego samego autora, mówią, że *bipalium* to głębokość przekopywania ziemi na dwie stopy, inne zaś, że na dwie i pół stopy. Rozbieżności

---

[20] Sposób przeprowadzania *pastinatio* opisuje dokładnie Kolumella, *R. r.* III 13.

[21] Por. Col. *R. r.* XI 2, 17: *Pastinatur autem terreni iugerum ita, ut solum in altitudinem trium pedum defodiatur operis LXXX: vel in altitudinem dupondiise missis operis L: vel ad bipalium quae est altitudo duorum pedum, operis XL.*

[22] Przeliczenie głębokości na system metryczny podaję w zaokrągleniu. W rzeczywistości 1 stopa = 29,63 cm.

te jednak nie przeszkadzały w mierzeniu głębokości *pastinatio*[23]. Mogą one raczej dowodzić istnienia pewnych różnic w sposobie przeprowadzania tego zabiegu agrotechnicznego, związanych z warunkami naturalnymi, rodzajem upraw[24] czy też typem gospodarki[25]. W jednym miejscu *bipalium* mogło mieć 2 stopy, w innych zaś dwie i pół stopy.

Wielokrotnie, zwłaszcza u Katona i Warrona, spotykamy się ze zwrotem *bipalio vertere*[26]. Jego wyjaśnienie może dać nam tekst Kolumelli opisujący dokładnie sposób przeprowadzania *pastinatio*. Autor *De re rustica*[27] występuje przeciwko powszechnie stosowanej za jego czasów praktyce, polegającej na stopniowym zdejmowaniu warstw ziemi, jak można przypuszczać na większej powierzchni, tak żeby dopiero za drugim lub za trzecim razem dojść do odpowiedniej głębokości. Sam Kolumella uważał, że należy kopać ziemię od razu na całą głębokość. Jego zalecenia sprowadzają się do konieczności kopania rowów o regularnych, pionowych ściankach. W ten sposób cała powierzchnia ziemi byłaby stopniowo przekopana regularnymi rowami na pożądaną głębokość.

W świetle tego tekstu należy przyjąć, że *bipalium* to przekopywanie ziemi na głębokość dwóch łopat (*pala*) a ściślej „dwóch sztychów". Czy jednak można było przekopać ziemię „na dwa sztychy" do głębokości 60—75 cm? Znajomość współczesnych technik pozwala stwierdzić, że łopata, zwłaszcza zaopatrzona w pedał, umożliwia przekopanie ziemi na głębokość 25—35 cm[28]. W praktyce jednak przy kopaniu na większe

---

[23] Por. W. Kula, *Miary i ludzie*, Warszawa 1970, s. 63 — interesujące uwagi o zmienności miar, które coś znaczą.

[24] O zależności między głębokością *pastinatio* a warunkami naturalnymi pisze Kolumella, *R. r.* III 13, 8; por. też XI 3, 11 — zależność od ilości wody w glebie; IV 32,1: *Harundo minus alto pastinatio, melius tamen bipalio seritur.*

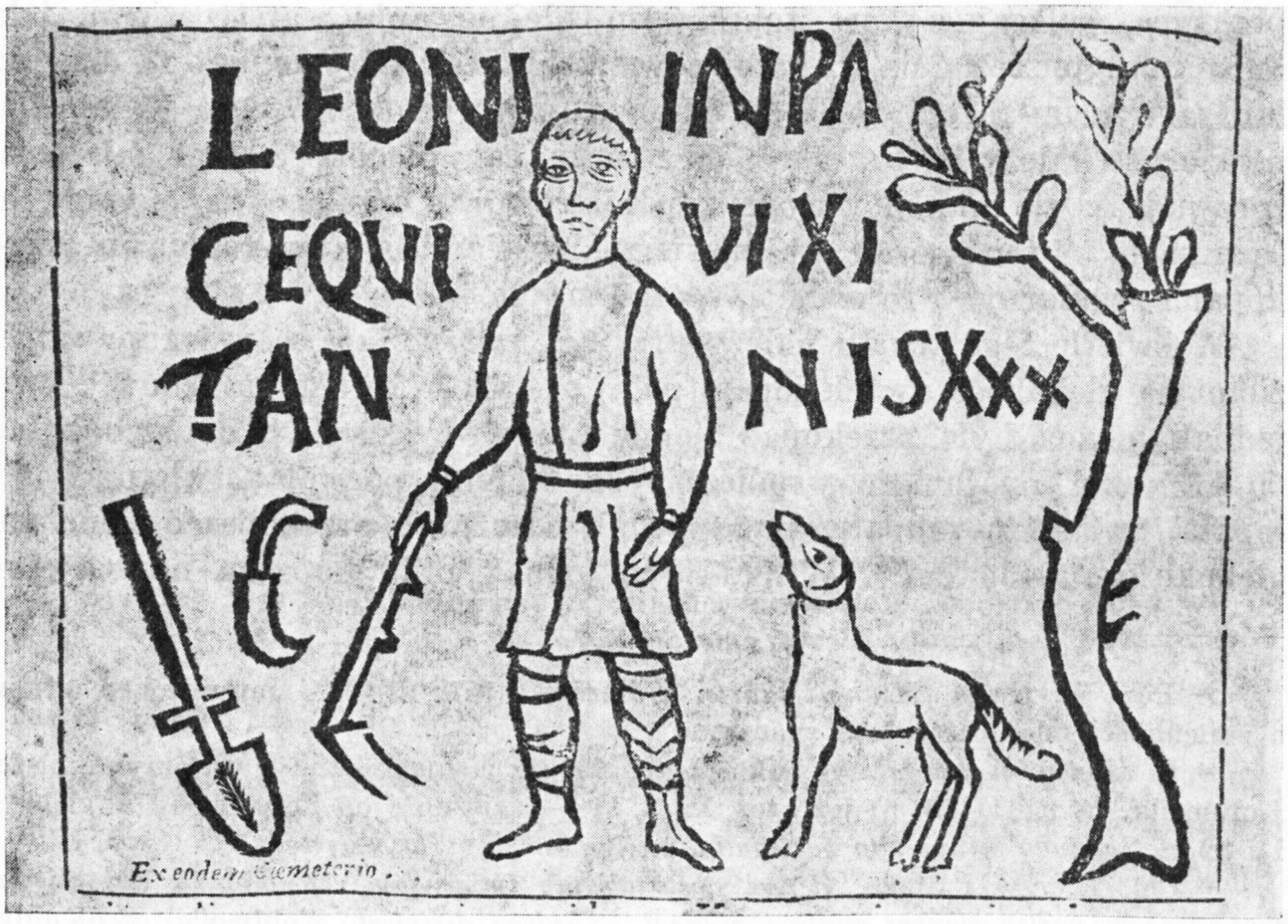
[25] Col. *R. r.* III 13,5: *At qui pastinationis immensam reformidant, sed aliqua tamen parte pastinationem imitari student ... sulcos dirigunt.* Kolumella, zwolennik gospodarki intensywnej, zaleca głębsze przekopywanie ziemi niż Korneliusz Celsus opisujący gospodarkę ekstensywną. Por. Col. *R. r.* IV 1: *quosdam repertos esse ais qui cetera quidem nostra praecepta laudassent, unum tamen atque alterium reprehendissent; quippe seminibus vineaticis nimium me profundos censuisse fieri scrobes adiecto dodrante super altitudinem bipedaneam, quam Celsus* (fr. XIV F. Marx) *et Atticus prodiderant.* O tendencjach traktatu Kolumelli patrz J. Kolendo, *Postęp* ..., s. 30—33.

[26] Cat. 6,3 (cyt. przez Varro, *R. r.* I 24,4); 46,1; 48,1; 151,2; Varro, *R. r.* I 37,5 (cyt. w przyp. 29); Col. *De arb.* 1,5; Plin. *N. h.* XVIII 26 (64) § 236. Por. bipalio convertere — Col. *R. r.* IV 30,3; XI 3,11.

[27] Col. *R. r.* III 13,9: *Primum autem praedicti operis exordium est, non ut huius temporis plerique faciunt agricolae, sulcum paulatim exaltare et ita secundo vel tertio gradu pervenire ad destinatam pastinationis altitudinem; sed protinus aequaliter linea posita rectis lateribus perpetuam fossam educere et post tergum motam humum componere, atque in tantum deprimere donec altitudinis mensuram datam ceperit.*

[28] Por. przyp. 13.

głębokości zdejmuje się raczej trochę cieńsze warstwy ziemi. W wypadku kopania ziemi na głębokość 60 cm można było wykonać ten zabieg na „dwa sztychy". Gdy jednak chodziło o osiągnięcie głębokości 75 cm to najpierw trzeba było zdjąć i przerzucić na bok dwie warstwy ziemi (dwa sztychy), a następnie przekopać na miejscu trzecią warstwę. Odrzucana na bok ziemia służyła do zasypania wykopanego już poprzednio rowu. Taka rekonstrukcja techniki przeprowadzania *pastinatio*, zgodna z opisem Kolumelli, może wyjaśnić całkowicie termin *bipalium*. Nazwa ta była

Płyta nagrobna Leona znaleziona w katakumbach Św. Kaliksta w Rzymie. Wg R. Fabretti, *Inscriptionum antiquarum quae in aedibus paternis asserventur explicatio*, Romae 1702, s. 574, n° LX.

związana z faktem odrzucania na bok dwóch sztychów ziemi. Te dwa sztychy odrzucone i jeden przekopany na miejscu dawały w sumie głębokość 60—75 cm. Każdy więc sztych miał 20—25 cm, co całkowicie zgadza się z praktyką współczesną.

Potwierdzeniem przedstawionej powyżej interpretacji terminu *bipalium* może być analiza nazwy *sestertium* (dosłownie 2 i $^1/_2$) odnoszącej się do przekopywania ziemi na głębokość większą niż 45 cm, a mniejszą niż 60 cm. Staje się ona jasna, gdy przyjmiemy, że chodziło tu o $2^1/_2$ sztycha. Każdy sztych miałby w tym wypadku więcej niż 18 cm, a mniej niż 24 cm.

Należy więc przyjąć, że *bipalium* to technika głębokiego przekopywania ziemi. Do takiego wniosku prowadzi również analiza przekazu Warrona[29], podającego klasyfikację różnych sposobów mechanicznej uprawy roli. Zostały tam wymienione kolejno orka, kopanie ziemi oraz *bipalio vertenda terra* na większe lub mniejsze głębokości.

Analiza technologiczna wyklucza całkowicie dotychczasowe interpretacje, że *bipalium* to specjalna łopata[30]. Przekopywanie ziemi na głębokość 60—75 cm nie może być przeprowadzone przy pomocy „podwójnej łopaty". Zwiększenie długości części roboczej łopaty nie umożliwia szybszego i łatwiejszego przeprowadzania tej operacji na większą głębokość, zwłaszcza gdy w grę wchodzą duże powierzchnie. „Podwójna łopata" byłaby nonsensem technologicznym. Trudno też przyjąć, żeby nazwa techniki przekopywania ziemi przeszła na nazwę narzędzia służącego do tego celu. Nie mogło być specjalnych łopat do przekopywania ziemi na głębokość dwóch sztychów. Nadawała się do tego zwykła łopata, którą wykonywano różne prace. Informację, którą podaje nam glosa, że *bipalium* to *ferramentum rusticum*, należy uznać za nieścisłą[31]. Byłby to błąd tego samego rodzaju, który popełniali badacze nowożytni, interpretując *bipalium* wymieniane w tekstach *Scriptores rei rusticae* jako łopatę.

Podsumowując powyższe rozważania można stwierdzić, że nazwa *bipalium* odnosi się do techniki przekopywania ziemi na dużą głębokość (60—75 cm), kiedy to zdejmowano dwie warstwy ziemi, a trzecią przekopywano na miejscu. Metonimicznie mogło ono oznaczać również głębokość przekopywanej ziemi za pomocą tej techniki.

Warszawa

BIPALIUM: OUTIL AGRICOLE OU FAÇON DE RETOURNER LA TERRE?

Résumé

On admettait que le mot *bipalium* se rapporte à une espèce particulière de bêche, munie d'une barre transversale au-dessus du fer qui était utilisée pour bêcher la terre sur une grande profondeur. Cet outil apparaît sur une dalle funéraire retrouvée dans

---

[29] Varro, *R. r.* I 37,5: *ad alia arandum aut fodiendum, ut si segetes instituas; ad quaedam bipalio vertenda terra plus aut minus.*

[30] O wielkości łopat odkrytych na terenach zasypanych przez wybuch Wezuwiusza w r. 79 n.e. patrz White, *o.c.* s. 24.

[31] O wartości glos patrz M. G. Bruno, *Apporti dalle glosse alla conoscenza del lessico agricolo latino*, Istituto Lombardo. Accademia di Scienze e Lettere. Rendiconti. Classe di Lettere e Scienze Morali e Storiche, XCIII 1959, s. 115—154.

les catacombes de saint Callixte à Rome. R. Fabretti, le premier éditeur de ce monument, en décrivant la bêche utilisa le mot *bipalium*, ce qui constitua plus tard la bese de l'identification du mot *bipalium* avec cette représentation iconographique. L'analyse des textes des *Scriptores rei rusticae* permet d'affirmer que *bipalium* n'est pas un outil agricole, mais la facon de retourner la terre sur une profondeur de 60—75 cm. Ce mot (littéralement: double bêche, c'est-à-dire double fer de bêche) se rapporte à la technique de bêchage de la terre qui consistait à enlever deux couches de terre et à retourner sur place la troisième couche. La description exacte d'une telle méthode be bêchage de la terre — bien que ne comprenant pas le terme *bipalium* — nous est donnée par Columelle, *R. r.* III 13,9.

Eos LX 1972

LUCAIN EN POLOGNE

Par

MARIA CYTOWSKA

Quegli e Omero poeta sovrano,
l'altro e Orazio satiro, che viene,
Ovidio e il terzo, e l'ultimo Lucano.

Dante, en ces paroles, rend hommage à Lucain, le plaçant parmi les quatre plus grands poètes de l'antiquité. Les savants ont retrouvé maintes citations et réminiscences de la *Pharsale* dans de nombreux écrits du grand créateur de la *Comédie divine*.

La connaissance de l'oeuvre de Lucain en Europe est un problème intéressant. Nombreux ont été les savants qui ont abordé le sujet consacrant des études à la *Pharsale*, pour ne citer que le livre d'E. Malcovati, *M. Anneo Lucano*[1] où le chapitre „La fortuna di Lucano" ne fait pas défaut non plus. Se référant à une riche bibliographie, l'auteur y trace l'histoire de la connaissance de Lucain en Europe, depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle. Mais on ne s'était pas penché jusqu'alors sur l'influence que Lucain a exercée sur la littérature polonaise.

Faisant partie du même cercle de culture, nous avons adopté d'Europe occidentale, de même que les écoles, le canon des auteurs lus à l'occident et parmi eux celui de Lucain aussi. La présence dans les bibliothèques polonaises de copies manuscrites de la *Pharsale*, datant des XIVe et XVe siècles, écrits par nos bacheliers, le confirme. La connaissance de Lucain à l'école polonaise médiévale a déjà été constatée par Karbowiak[2] et par d'autres chercheurs de l'histoire de l'enseignement polonais. Les élèves polonais tout comme ceux de toute l'Europe, ont récité les deux vers caractéristiques de *Disticha Catonis*:

Si Romana cupis et Punica noscere bella,
Lucanum quaeres, qui Martis praelia dixit.

---

[1] E. Malcovati, *M. Anneo Lucano*, Milano 1940, p. 117—135.

[2] A. Karbowiak, *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich*, Petersburg—Lwów 1903—1923.

L'oeuvre de Lucain fut lue en Pologne avant tout dans les écoles du degré inférieur. Nous retrouvons des passages et des citations de la *Pharsale* dans les grammaires élémentaires. Sur les listes des cours de l'Université Jagellonne contenues dans *Liber diligentiarum*, figure pour la première fois un cours consacré à la *Pharsale* en 1501 seulement. Jusqu'en 1563, il y eut 11 cours sur la *Pharsale*. Ce n'est pas très considérable comparé aux 153 cours consacrés à Virgile, aux 83 cours consacrés à Horace et aux 47 cours sur Ovide. Mais pour comparaison encore, il est bon de rappeler qu'au cours de ces 63 ans, Juvenal et Plaute n'ont été interprétés à l'Académie de Cracovie que 6 fois.

Le fait que se soit trouvé parmi les enseignants universitaires de Lucain le premier créateur de l'école poétique à Cracovie, Pawel de Crosno, n'est pas dénué d'importance. Représentant typique de la Renaissance précoce, il manifesta de la prédilection pour la poésie de Lucain, goût hérité du moyen âge. Mais les similitudes avec Lucain, notées dans les vers de Pawel de Crosno ne viennent, au point de vue de leur nombre, qu'au huitième rang après les expressions empruntées à Ovide, Virgile, Claudien, Stace, Horace, Sidoine et Martial. Pawel de Crosno fit don aussi à la Bibliothèque Jagellonne de deux exemplaires de la *Pharsale*[3], éditions de la fin du XVe siècle. Notons qu'il s'est conservé jusqu'à ce jour dans les bibliothèques[4] polonaises six éditions de la *Pharsale* du XVe siècle, soit au total 14 exemplaires. Et ceci peut témoigner de la grande popularité de cette épopée en Pologne à la fin du XVe siècle et au début du XVIe. Bien que ce soit un chiffre relativement petit, comparé aux 143 incunables d'oeuvres de Virgile, aux 35 incunables d'oeuvres de Horace et aux 21 — d'Ovide.

Au début de l'époque de la Renaissance, Lucain fut traité comme une source de citations et d'expressions justes. Et ce n'est qu'ainsi que les poètes polonais voyaient la *Pharsale*. On retrouve des tournures de cette épopée dans les oeuvres de presque tous les humanistes polonais. Les disciples de Pawel de Crosno: Jan Dantyszek, Jan de Wislica les introduisent. Nous les remarquons encore plus tôt chez Laurentius Corvinus. Dans son traité poétique *De versificandi arte* (Cracovie 1515), Valentinus Eck, citant les passages d'oeuvres de 29 poètes, fait état de 10 citations de Lucain. C'est peu en comparaison avec les 147 citations d'Ovide, les 122 citations de Virgile et même les 18 citations de Martial ou les 17 citations d'Horace. Mais parmi tous les poètes cités, Lucain occupe chez Eck la 7e place après Lucrèce (12 citations) et devant Juvénal (7 citations), Perse (4 citations) et Catulle (4 citations). On peut d'ailleurs remarquer ce goût des expressions de Lucain dans les oeuvres mêmes d'Eck.

---

[3] Editions: Venezia 1498 HC* 10248; Venezia 1499 H 12744.

[4] Cf. *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur* moderante A. Gryczowa composuerunt M. Bohonos et E. Szandorowska, Wrocław 1971.

Bien que les goûts changèrent peu à peu dans la poésie européenne, on retrouvera des échos de Lucain même chez le familier des centres étrangers que fut Klemens Janicki. Andrzej Trzecieski puise encore dans Lucain bien que les 7 passages de la *Pharsale* dans son recueil de poésies ne soient rien en comparaison avec les 148 citations de *l'Enéïde*. Chose curieuse, à une période où l'on se détourne déjà en général en Europe de Lucain, Piotr Royzjusz, disciple des universités étrangères, renoue avec sa manière épique. L'oeuvre de Royzjusz *Historia funebris Sigismundi I* (Cracovie 1548) occupe une place exceptionnelle dans la poésie polonaise. C'est sans doute, comme l'a démontré Zabłocki[5], l'un des premiers exemples dans la littérature polonaise où Lucain est traité comme auteur épique et non uniquement comme cela fut jusqu'alors, comme fournisseur d'adroites tournures et de sentences de bon aloi. Bien qu'yant été lecture scolaire, la *Pharsale* ne fut appréciée pendant longtemps que comme Thesaurus verborum.

L'oeuvre de Lucain était aussi connue plutôt des éditions étrangères. En Pologne, Lucain ne fut édité qu'une seule fois, en 1533. C'était une édition élaborée par Benedykt de Kozmin qui, soi-dit en passant, imitait dans sa propre poésie, Virgile. Au XVIe siècle, la célébrité de *l'Enéïde* repoussait dans l'ombre la *Pharsale* de Lucain.

L'histoire des influences de l'épopée de Lucain est en même temps l'histoire des goûts littéraires exprimés dans les traités poétiques successivement de rigueur pour les générations. On sait que le genre épique après Lucain ne suivit pas sa trace. Les créateurs d'épopées qui suivirent renouèrent plutôt avec l'épopée traditionnelle: avec Homère ou Virgile. On approuvait la fameuse constatation de Quintilien (*Inst. or.* X 1,90): *Lucanus ardens et concitatus et sententiis clarissimus et, ut dicam quod sentio, magis oratoribus quam poetis imitandus.* L'épopée de Lucain dont l'élément caractéristique[6] était le remplacement du monde des dieux par le monde des démons, des fantômes des morts par le monde de la magie et des sortilèges, ne plaisait pas. Les morts rappelés à la vie prédisent l'avenir d'un monde que régissent la Fatalité et la Fortune. Il ne faut pas chercher d'autres dieux. La guerre, ce n'est pas (comme chez Homère et Virgile) des duels d'hommes courageux, des luttes précédées de discours. La bataille de Lucain, c'est l'affrontement de détachements tout entiers, des scènes réalistes de préparatifs à la guerre, la description détaillée d'assauts lancés à des murs. Ceux qui périssent ne meurent pas auréolés d'héroïsme. Les scènes de massacre et de meurtres sont répugnantes.

---

[5] S. Zabłocki, *Polsko-łacińskie epicedium renesansowe na tle europejskim*, Wrocław 1968, p. 173—174.

[6] Cf. H. Szelest, *Farsalia Lukana. Nowy etap rozwoju epopei rzymskiej*, Meander XVIII 1963, p. 95—105.

Au lieu de rites funèbres et de jeux funéraires sanctifiés par la coutume, on voit surgir sur les champs de bataille de lugubres fossoyeurs: oiseaux de proie et animaux sanguinaires. En dépit des théories de Horace, Lucain a introduit dans son épopée de nombreuses ekphraseis — parties descriptives.

Se basant sur les théories d'Aristote et de Horace, les auteurs de traités poétiques de la Renaissance ne voulurent pas admettre Lucain dans l'olympe épique. C'est Virgile, comme le proclama dans son traité poétique Scaliger qui fut reconnu comme le modèle stylistique idéal. L'humaniste que fut Scaliger n'épargne pas les reproches à Lucain et, paraphrasant les paroles de Cicéron, il constate: (Lucanus) *interdum mihi latrare non canere videtur*[7]. Mais en dépit des théoriciens de la poétique, il existait déjà du temps de Scaliger des admirateurs de Lucain, puisque Scaliger les réprimande, se plaignant du fait que: *Lucanum etiam Maroni parem facere ausi sunt*[8].

Toutefois Lucain ne jouit de la dignité de grand auteur épique que pour une courte durée et encore, seulement à l'époque du baroque. Les tentatives faites après la Renaissance pour éliminer de l'épopée la mythologie et pour la remplacer par le merveilleux chrétien comme le fait par exemple, le jésuite italien Antonio Possevino, ne sont pas, je suppose, sans influencer cet état de choses.

Dans la littérature polonaise, dès l'époque du roi Etienne Bathori, les poèmes épiques ne s'en tiennent pas rigoureusement à *l'Enéïde* comme à un modèle idéal. Bien qu'il soit discutable dans quelle mesure ces poèmes sont une épopée et dans quelle mesure un épinicion et ce qui les unit à l'hodoeporicon. On pourrait se demander également si certaines oeuvres de cette époque méritent en général le qualificatif de poème. Nombre d'entre elles sont tout simplement des chroniques versifiées dépourvues totalement de fiction littéraire. Que nous apprécions d'une manière ou d'une autre *Stephaneis Moschovitica* de Daniel Hermann (ed. 1582), quelle que puisse être notre appréciation de l'oeuvre de Samuel Wolf *Stephani I Poloniae regis adversus Iohannem Basilidem Magnum Moscoviae ducem expeditio carmine descripta* (ed. 1582) et quel que soit le qualificatif que nous donnions à l'oeuvre de Jan Radwan *Radivilias sive de vita et rebus gestis Nicolai Radivili Georgii filii* (ed. 1588), les oeuvres de ce type sont dans la littérature polono-latine un phénomène digne d'attention[9]. Leur vocabulaire, malgré une prédominance d'expressions de Virgile, comprend

---

[7] Citation d'après Zabłocki, *o.c.* p. 173.

[8] J. C. Scaliger, *Poetices*, l. VII, p. 844; Zabłocki, *o.c.* p. 173.

[9] Cf. J. Nowak-Dłużewski, *Poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni*, Warszawa 1969, p. 110—120, 147—151.

également des expressions propres à Lucain. De même que le principe du poème: pour présenter des événements militaires réels, ces poètes cherchent des modèles chez Lucain. La préface du chantre d'Etienne Bathori, Hermann, prouve que les poètes de cette période ont désiré sciemment rompre avec les modèles imposés par la poétique de la Renaissance. Hermann avoue qu'il «veut décrire des faits historiques et que seule la forme de l'oeuvre le fait différer de l'historien: le vers (oratio quam vocant versus)». Formé dans la tradition de *l'Enéïde* de Virgile, le poète se rend compte qu'il a passé outre les principes de rigueur de l'Ars.

Les auteurs latins épiques de la fin du XVIe siècle s'inspirent de Lucain, puisant des modèles dans ses scènes de bataille, dans les descriptions du défilé des troupes. Ils décrivent dans le langage de Lucain les préparatifs de guerre des armées qui se combattent, pour parler des cruautés de la guerre, des meurtres, de l'achèvement des blessés, ils emploient les paroles de la *Pharsale*. Afin de donner une appréciation plus exacte de ces poèmes, il faut nécessairement les comparer avec les chroniques de l'époque, qui notent les mêmes événements historiques, et d'autre part, il faut les comparer avec les poèmes épiques européens de cette époque.

A partir de l'an 1600, *Liber diligentiarum* ne mentionne pas de cours consacrés à Lucain à l'Académie Jagellonne, ils ne sont donnés qu'à l'école de degré inférieur. Dans sa poétique, Sarbiewski[10] répète après Scaliger: (Lucanus) *declamator magis aut historicus quam poeta. Res enim penitus ut gestae sunt, describit, non ut geri potuerunt* ...".

Cependant, l'époque du baroque reconnaît à Lucain la dignité de grand poète. *Lucanus Marte civili clarus*, comme le dit Orzelski[11], était plus proche des écrivains de cette époque que Virgile. La mode littéraire mise à part, l'extraordinaire popularité de Lucain en Pologne au XVIIe siècle doit trouver une explication dans les rapports politico-sociaux. L'histoire de la guerre civile entre Pompée et Jules César est devenue plus compréhensible pour le Polonais en proie non seulement à des guerres avec l'envahisseur mais aussi à de catastrophiques guerres civiles. Les déclarations de Stanislas Herakliusz Lubomirski dans *Rozmowy Artaxessa i Ewandra* (Conversations d'Artaxès et Evandre): „W poezji łacińskiej heroicznej abo poważnej najpiekniejszy nad wszystkich zda sie Lucanus ..."[12] („Dans la poésie latine héroïque ou sérieuse, c'est Lucain qui semble le plus beau de tous ...") Lucain n'est pas le seul certes, à inspirer les poètes

---

[10] M. K. Sarbiewski, *De perfecta poesi sive Vergilius et Homerus* (*O poezji doskonałej, czyli Wergiliusz i Homer*), przeł. M. Plezia, opr. S. Skimina, Wrocław 1954, p. 42.

[11] *Poeci polskiego baroku*, opracowały J. Sokołowska, K. Żukowska, t. I, Warszawa 1965, p. 289.

[12] S. H. Lubomirski, *Wybór pism*, Wrocław 1953, BN Ser. I, nr 145, p. 215.

épiques polonais du XVIIe siècle; les poètes italiens l'Arioste et le Tasse leur fournissent eux aussi naturellement, des modèles, mais ils doivent eux-mêmes de nombreuses idées dans leurs oeuvres précisément à Lucain. Avant que ne paraisse la traduction polonaise de la *Pharsale*, on perçoit des échos de ce poème dans les oeuvres de Potocki (1621—1696), et de Kochowski (1633—1700), de Twardowski (1600—1661) qui, comme le poète épique romain ont réduit le fatras mythologique au profit du réalisme et de la fidélité historique. L'oeuvre dans laquelle, à part la source historique versifiée, l'auteur a introduit ses propres observations, dans laquelle il a développé l'action au moyen de digressions et d'allusions, dans laquelle, autrement dit, il a introduit une fiction littéraire et composé sciemment l'affabulation pour donner une impression esthétique, a pour patrons les grands poètes épiques italiens et aussi Lucain.

On décèle une similitude avec la *Pharsale* déjà dans la préface de l'oeuvre de Twardowski *Wojna domowa z Kozakami i Tatary* (La guerre civile avec les Cosaques et les Tartares, Kalisz 1681). Dans l'épopée polonaise, la simple invocation des Muses n'existe pas. Il n'y a qu'une annonce du contenu du poème.

Wojnę powiem okrutną, srożej której ani krwawszej nigdy nie było

(Je vous conterai une guerre civile comme il n'y en eut jamais plus âpre et plus sanglante) — dit Twardowski comme
Lucain qui commence son poème par les paroles suivantes:

> Bella per Emathios plus quam civilia campos,
> iusque datum sceleri canimus, populumque potentem ...

Après l'invocation qui ne fait qu'annoncer le contenu du poème, Twardowski tout comme Lucain exhorte à renoncer à la guerre civile et à se préoccuper de l'ennemi extérieur. Tout comme l'auteur de la *Pharsale*, le poète polonais brosse un tableau des destructions provoquées par la guerre civile. Ensuite, encore comme Lucain, il analyse les causes de la guerre.

Les motifs de la *Pharsale* le plus souvent rencontrés dans la poésie épique polonaise sont les suivants:

1. la description détaillée du passage de la rivière par le chef et l'armée. Dans le poème de Kochowski *Dzieło boskie albo pieśń Wiednia wybawionego* (Oeuvre divine ou le chant de Vienne libérée), Sobieski franchit les vagues du Danube (comme César — le Rubicon).

2. L'énumération détaillée des peuples d'Asie, d'Afrique, d'Egypte convoqués par Osman dans *Wojna chocimska* (La guerre de Chocim) de Potocki (IV 149—190) et dans *Wladyslaw IV* (Ladislas IV) de Twardowski (Point II) peut être un écho du catalogue des peuples d'Afrique

(la *Pharsale* IV 670—693) et des peuples qui luttent du côté de Pompée (la *Pharsale* V 49—64). Dans les premières épopées antiques, on mettait l'accent plutôt sur les chefs. Lucain citait dans la *Pharsale* les différents peuples et en donnait une caractéristique.

3. L'éloge de la rivière Sreniawa dans la *Guerre de Chocim* de Potocki, le catalogue des rivières qui n'est pas apprécié aux yeux des éditeurs modernes, ont leur genèse dans les énumérations semblables de rivières dans la *Pharsale*. Il s'agit ici de la description des rivières de l'Apennin (la *Pharsale* II 396—438).

4. Les noces de Chodkiewicz dans *Ladislas IV* de Twardowski rappellent le remariage de Caton avec Marcia (la *Pharsale* II 350—391).

5. La description de la fuite du vézir dans l'*Oeuvre divine* de Kochowski (LXXXIII—LXXXV) pouvait être inspirée de la description de la fuite de Pompée et de la population de Rome devant l'approche de l'armée de César (la *Pharsale* II 500—511).

6. En dépit des principes de rigueur dans les poétiques du XVIe s., nous trouvons dans l'épopée polonaise du XVIIe s. de nombreuses descriptions et digressions naturalistes, géographiques, ethnographiques, astronomiques. Les poèmes des auteurs polonais contennent de vastes descriptions des lieux sur lesquels se déroule la bataille, des descriptions de contrées, de villes et de campagnes (les descriptions de ce type` sont particulièrement nombreuses dans *Ladislas IV*).

7. Tout comme chez Lucain, dans les épopées polonaises on devine l'attitude personnelle des auteurs à l'égard du thème abordé. Cela se manifeste avant tout dans les nombreuses apostrophes. Chez Lucain, les apostrophes s'adressent à Pompée, à César, à Rome, à la Fortune, à laThessalie, à l'Egypte. Chez les auteurs épiques polonais, nous retrouvons des apostrophes semblables par l'esprit s'adressant à Vienne (*Oeuvre divine* XCIX), à la Pologne (apostrophe à la Patrie dans *Ladislas IV*, point V), à la Fortune (Potocki, la *Guerre de Chocim* III 523). Il y a aussi de nombreuses apostrophes s'adressant aux commandants: Chodkiewicz, Lubomirski, etc ... Les considérations sur la vanité de la vie, de la fortune, du luxe, de la mort ainsi que les questions demandant si le monde était régi par des lois ou par le hasard, étaient également propres à Lucain. Nous notons un nombre particulièrement considérable de réflexions de ce type dans la *Guerre de Chocim* de Potocki. C'est ainsi par exemple, que les méditations d'Osman lors de ses insomnies (V 573—600) sont semblables aux réflexions de Lucain dans la *Pharsale* (I 67—81; II 1—15). Le rêve d'Osman qu'il vaque déjà à ses occupations à Kamieniec (IX 279—284) a de nombreux traits communs avec le rêve de Pompée qui se voit applaudi au théâtre (*Phars.* VII 7—28). Il existe beaucoup d'autres analogies, scènes semblables. Les soldats de Chodkiewicz supportent la faim comme

les soldats romains (*Phars.* IV 404—414; VI 81—117). Les échos des tambours et des cors des ennemis hantent au même point les détachements de Pompée (*Phars.* VII 475—484) que les troupes polonaises (la *Guerre de Chocim* IV 205—215). Le païen dépouille les cadavres (*Ladislas IV*) et malmène les morts (la *Guerre de Chocim* VII 667—675) tout comme on malmena le corps de Pompée (*Phars.* VIII 663—675).

Les discours sont un problème à part. Certains discours dans les épopées polonaises étaient, semble-t-il, inspirés des discours des chefs peints dans l'oeuvre de Lucain. C'est ainsi par exemple que le discours de Lipski chez Chodkiewicz (la *Guerre de Chocim* VII, 515—560) rappelle le discours de Lelius (*Phars.* I 359—386). Pour ne pas multiplier les exemples, je me bornerai à constater que les actes de Scève décrits par Lucain (Phars. VI 140 et les v. suivantes) ont leur correspondant dans les actes du héros de la *Guerre de Chocim* Karakasz (III 341—350). La somptuosité du camp du vézir vaincu à Vienne (*Oeuvre divine* XCI—XCIV) égale la richesse du camp de Pompée (*Phars.* VII 728—763). Tout comme dans la *Pharsale*, les poètes épiques polonais limitent l'élément mythologique et introduisent le monde des fantômes, des démons, de la magie et des sortilèges. Il est évident qu'il faut chercher la genèse du prêtre suprême Mufti et du devin Mustafi chez le sorcier du Tasse Izman et chez l'ermite Pierre, mais l'épopée de Lucain n'a-t-elle pas influé dans une certaine mesure sur la création de ces personnages dans le poème du Tasse.

Rappelons que la théorie de la poésie élaborée par le Tasse (*Discorsi sull arte poetica ed in particolare il poema eroico*, Neapoli 1594) est conforme en de nombreux points aux principes du poème de Lucain. Le Tasse avança comme postulat primordial le contenu strictement historique de l'oeuvre, il considéra l'élément du merveilleux utile, attira l'attention sur l'exactitude des descriptions, surtout sur la typographie.

Il faut toutefois remarquer que malgré tant de similitudes et d'analogies observées entre les poèmes polonais et l'épopée du poète romain, il y a aussi dans les poèmes polonais du XVIIe s. de nombreuses références à l'épopée classique. Zofia Szmydtowa[13] et Tadeusz Sinko[14] l'ont démontré dans leurs études.

Nous notons de nombreux éléments empruntés à Lucain mais sans similitudes pour ce qui est de la composition, dans deux épopées sur la défense de Vienne par Jean Sobieski: dans l'épopée *Sobiesciados* d'Andrzej Wincenty Ustrzycki (ed. 1686) et dans *Viennis* de Jan Damascen Kalinski (ed. 1717).

Dans la période finale de sa célébrité, la *Pharsale* eut deux traductions

---

[13] Z. Szmydtowa, *Żółkiewski jako Lucjusz Emiliusz we Władysławie IV Samuela ze Skrzypny Twardowskiego*, Pam. Lit XIX 1921, p. 107—116.

[14] T. Sinko, *Echa klasyczne w literaturze polskiej*, Kraków 1923, p. 150-166.

poétiques en polonais. En 1690, parut la paraphrase libre du poème de Wojciech Stanislaw Chrościeński *Pharsalia po polsku przetłumaczonego Lucana albo raczej wojna domowa miedzy Pompejuszem a Cezarem rzymskimi wodzami z łacińskiego na ojczysty język przełożona* (La *Pharsale* de Lucain traduite en polonais ou plutôt la guerre civile entre Pompée et César, cheis romains, traduite du latin en polonais, Oliwa, Jan Jakub Textor, 1690). Un an plus tard, Jan Alan Bardziński publie une traduction presque littérale de la *Pharsale*: *Odrodzona w ojczystym języku Farsalia Lukana, to jest wojna domowa rzymska z argumentami Sewera Sulpicjusza i supplementami roznych ... od jednego przetłumaczona Polaka* (La *Pharsale* de Lucain ressuscitée en langue polonaise ou la guerre civile romaine avec des arguments de Sévère Sulpice et des suppléments divers ... traduite par un Polonais, Oliwa, Jan Jakub Textor 1691). Presque à la même période (en 1692) fut créé le roman historique de Tomasz Stefan Nargielewicz *Historyja wojny miedzy Pompejuszem a Julijuszem* (dans le recueil:) *Różne historyje z różnych wiarogodnych autorow wybrane* (Histoire de la guerre entre Pompée et Jules contenue dans le recueil Diverses histoires de divers auteurs dignes de foi choisis). C'est une paraphrase de l'épopée de Lucain. Dans son oeuvre, Nargielewicz a exploité librement les éléments de la fable du modèle, il en a élargi le contenu, instauré sa propre composition et disposition. Il a changé la tendance fondamentale du poème donnant du relief aux éléménts romancés[15].

Quant aux traductions versifiées de Chrościeński et de Bardzieński dont Stanislaw Spławiński[16] a donné une large caractéristique, je remarquerai seulement que nos traducteurs ont sensiblement baissé le ton du poème, ils n'ont pas sû rendre le pathos contenu dans l'oeuvre latine tandis que les caractéristiques des personnages telles qu'elles sont données par eux, semblent parfois caricaturales. Néanmoins, ces traductions furent appréciées sous le règne du roi Stanislas Auguste en raison de leur langue polonaise correcte. Stanislaw Konarski dans *Ordinationes*[17], formulant le canon de la lecture, recommande la lecture de la *Pharsale* traduite par Chrościeński tandis que Dmochowski cite les deux traducteurs dans *Sztuka rymotwócza* (l'Art de la versification (I 283—285):

... Chrościeński obfitym,
Bardziński ... rytmem wyśmienitym
Słowiacząc dawnych, pieknej szukajacy chwały.
(... Chrościenski abondamment

---

[15] Cf. T. Kruszewska-Michałowska, *Różne historie. Studium z dziejów nowelistyki staropolskiej*, Wrocław 1965, p. 101—105.

[16] S. Spławiński, *Farsalia Lukana w przekładach polskich XVII wieku*, Kraków 1929.

[17] S. Konarski, *Pisma pedagogiczne*, Wrocław 1959, p. 87.

Bardziński ... en un rythme excellent
traduisent en langue slave les anciens, en quête
d'une belle gloire.)

Pourant, à l'époque de Dmochowski, les goûts de l'époque avaient déjà changé. De nouveaux courants littéraires se faissaient jour, une épopée d'un type nouveau naissait, et Dmochowski lui-même, qui avait traduit Homère, constatait (III 363—366):

Homer bohatyrskiego wiersza jest autorem.
W tysiac lat Wirgilijusz poszedł jego torem,
A po nim w drugi tysiac odważnymi kroki
Udał sie Tass przyjemny i Milton wysoki.

(Homère est l'auteur du vers héroïque.
Mille ans plus tard, Virgile suivit sa trace,
mille autre ans après lui, vinrent audacieusement
Le Tasse agréable et Milton le sublime.)

Il n'y a plus place ici pour Lucain.

Mais à notre surprise, nous voyons à cette époque aussi, un retour vers Lucain déjà passé de mode. Dans son poéme manqué la *Guerre de Chocim* (1780), l'évêque Ignacy Krasicki puise dans sa poésie épique. Décrivant le courage de Chodkiewicz franchissant le Dniestr, le traducteur des *Chants d'Ossian*, connaisseur de la *Henriade* de Voltaire et des poètes épiques italiens, fait une allusion au franchissement du Rubicon par César dans la *Pharsale* (I 185—192). Et tout comme Rome apparait à César, la Pologne apparait à Chodkiewicz qui franchit le Dniestr (Livre V).

Nie już grożący ostatecznym zgonem
Na widok straszny mnogiego szeregu,
Jak Cezar ponad Rubikonem
Smutny stał posąg ojczyzny na brzegu,
Stała ojczyzna chlubna wielkim plonem,
Chlubna w ochoczym dzieci swoich biegu.
Stanęła wolność, co ją szli ochronić,
Stanęła wiara, którą mieli bronić.

(Ne menaçant plus d'une mort définitive,
A la vue d'effroyables et nombreux rangs,
Comme César au-dessus du Rubicon,
la statue triste de la patrie se tenait sur le bord,

la patrie se dressait glorieuse d'une grande récolte,
glorieuse de la course volontaire de ses enfants.
Il vit se dresser la liberté qu'ils étaient allés défendre,
Il vit se dresser la foi qu'ils devaient défendre.)

Dans le poème de Krasicki: l'apostrophe à la Liberté (Livre V), l'Apostrophe à l'Espoir (Livre IX), l'apostrophe à Lubomirski (Livre XII), la description du mariage de Chodkiewicz (Livre III, *Phars.* II 350 et v. suivantes), la description du courage de Zawisza (Livre VII, *Phars.* VI 140 et v. suivantes) rappellent de même Lucain. Le ton du discours de Chodkiewicz à la mort de Zawisza (Livre VII) est semblable à celui du discours de Caton dans la *Pharsale*, le désespoir de la femme de Pompée à la mort de son mari a marqué le désespoir du père de Zawisza à la mort de son fils. Les descriptions des rêves et des sortilèges dans la *Guerre de Chocim* de Krasicki nous font également penser à des scènes semblables dans la *Pharsale*. Mais il est plus probable que c'est, comme le veut Leśnodorski[18], le poème du Tasse qui a servi de modèle.

Tel est l'un des derniers échos de la *Pharsale* dans la littérature. Kraszewski évoquera encore Lucain dans son roman romain *Rzym za Nerona* (Rome du temps de Néron).

Bien que Lucain devienne un poète de moins en moins connu dans la littérature polonaise, on trouvera encore longtemps l'expresion la *Pharsale* comme synonyme de la guerre civile en général. C'est dans ce sens que Konarski emploie par exemple ce terme tandis que *Pharsalia Sarmatica* de Jerzy Karol Skop (1670—1754) est la description de la guerre civile entre un représentant de la famille de Saxe et Leszczyński. Le même auteur, sur une trame empruntée à Lucain, a créé la tragédie *Tragoedia inter Caesarem et Pompeium, Cleopatram et Ptolemeum.*

Afin que cette communication ne se bornât pas à une seule énumération, je fermerai cette poignée d'observations par la remarque générale suivante:

Il faut distinguer dans l'histoire des influences de Lucain en Pologne trois étapes:

1. Dans la période des débuts de la littérature polonaise ainsi que dans une grande mesure jusqu'aux années quatre-vingts du XVIe siècle, Lucain fut surtout une source de tournures, d'expressions de bon aloi, de sentences judicieuses. Les influences de la *Pharsale* sur la construction, la composition des poèmes épiques polonais furent assez minimes.

---

[18] B. Leśnodorski, *Źródla starożytne Wojny chocimskiej Krasickiego*, Pam. Lit. XXVIII 1931, p. 538—553.

2. Pendant la période baroque, la façon de traiter la *Pharsale* change. Cette épopée, à côté des oeuvres du Tasse et de l'Arioste, a marqué d'une empreinte l'épopée héroïque polonaise bien que ne disparaissent pas les anciennes traditions virgiliennes.

3. Les époques suivantes se tourneront de nouveau vers les grands auteurs épiques classiques.

Warszawa

Eos LX 1972

GENEZA I ROZWÓJ POJĘĆ ŚREDNIOWIECZA I RENESANSU JAKO PRZECIWSTAWNYCH SOBIE EPOK

Napisał

STEFAN ZABŁOCKI

W drugiej połowie XIX w. ukształtował się powszechnie potem przyjęty obraz początków renesansu: w XIV w. nastąpiło ożywienie studiów klasycznych, zerwano z tradycją średniowieczną potępiającą starożytność, wydobyto z zapomnienia i na nowo odczytano i zinterpretowano teksty pisarzy i filozofów starożytnych. Renesans nawiązywać miał wprost do końca starożytności, przerzucać pomost nad wiekami średnimi, wiekami ciemności i zacofania.

Takie pojęcie renesansu stanęło u kolebki dzieła G. Voigta, które ukazało się w 1860 r.[1], otwierając jakby szereg dziewiętnastowiecznych studiów poświęconych renesansowi włoskiemu. Autor wyraźnie podkreślił, iż średniowiecze nie znało, a przede wszystkim nie doceniało literatury starożytnej, która służyć miała jedynie bardzo ograniczonemu celowi: wykształceniu pewnej — niewielkiej zresztą — biegłości w języku łacińskim. I to zarówno w szkołach przykatedralnych i zakonnych, jak i w bardziej zeświecczonych uniwersytetach — podkreśla Voigt[2]. Lektura antycznych autorów stanowiła dla ówczesnych ludzi zajęcie poboczne, uprawiane bez entuzjazmu, „mattherzige Nebenbeschäftigung", a wiadomości zaczerpnięte od starożytnych wspierały co najwyżej system teologiczny czy filozoficzny, tak jak kolumny świątyń i pałaców starego Rzymu wzmacniały mury domów i zamków średniowiecznych[3]. Początek studiów nad starożytnością zaczyna się od Petrarki, którego działalność omawia autor obszernie w pierwszym rozdziale książki.

Za Voigtem poszedł R. Sabbadini, który szczegółowo pokazywał związek między początkiem humanizmu renesansowego a odkrywaniem

---

[1] G. Voigt, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*, t. I, II, Berlin 1860; drugie znacznie rozszerzone wydanie z 1880 r. stanowi podstawę ostatecznej edycji trzeciej. G. Voigt (1827—1891) był profesorem w Rostocku i Lipsku.

[2] Voigt, *o.c.* t. I, wyd. 3 (1893 r.) s. 4.

[3] Ibid.

tekstów autorów starożytnych[4]. Podobne poglądy wyrażali też w pracach szczegółowych poświęconych literaturze renesansowej tacy uczeni, jak Gothein[5], Gebhardt[6], Geiger[7], Schroeter[8], legły one wreszcie u podstaw syntetycznych opracowań historii literatury łacińskiej epoki renesansu i późniejszej: van Tieghema[9], Ellingera[10] czy Murarsu[11].

Jeszcze ogólniej niż Voigt genezę humanizmu ujął J. Burckhardt, który współcześnie z nim wydał swą książkę poświęconą zarysowi kultury włoskiego odrodzenia[12]. Znany szwajcarski historyk rozwinął tu stworzone w 1855 r. przez Micheleta określenie renesansu. Michelet uważał, że renesans jest epoką odkrycia świata i człowieka[13] — w przeciwieństwie do ograniczonego średniowiecza, Burckhardt zaś, choć wspomina jego nazwisko tylko mimochodem, uzasadniał tezę Micheleta powołując się na szereg nie uwzględnionych przez romantycznego historiografa Francji faktów; stwierdzał też, że renesans przyniósł odkrycie nowoczesnego homo politicus i nowoczesnej idei państwa.

Wieloznaczne dosyć pojęcie renesansu zostało więc przezeń ostatecznie ugruntowane, czego wyrazem może być choćby tak właśnie zatytułowana książka W. Patera, która ukazała się w 1879 r.[14] Różnica poglądów na istotę renesansu między Burckhardtem a Voigtem polega na znacznie szerszym zakresie tego pojęcia u pierwszego badacza. Voigt widział w renesansie przede wszystkim odrodzenie ducha klasycznego, Burckhardt

---

[4] R. Sabbadini, *Le scoperte dei codici Latini e Greci ne'secoli XIV e XV*, t. I, Firenze 1905, t. II (Nuove ricerche), Firenze 1914.

[5] E. Gothein, *Die Culturentwicklung Süd-Italiens in Einzel-Darstellungen*, Wrocław 1886.

[6] E. Gebhart, *Les origines de la Renaissance en Italie*, Paris 1870.

[7] L. Geiger, *Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland*, Berlin 1882.

[8] A. Schroeter, *Beiträge zur Geschichte der neulateinischen Poesie Deutschlands und Hollands*, Berlin 1909.

[9] P. van Tieghem, *La littérature latine de la Renaissance*, Paris 1944.

[10] G. Ellinger, *Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im sechzehnten Jahrhundert*, t. I—III, Berlin 1929—1933; dzieło niedokończone, objęło jedynie dzieje włoskiej, niemieckiej i holenderskiej liryki w XVI w.

[11] D. Murarsu, *La poésie néolatine et la Renaissance des Lettres antiques en France*, Paris 1928.

[12] J. Burckhardt, *Die Cultur der Renaissance in Italien*, Basel 1860, drugie, ostateczne opracowanie dzieła ukazało się w 1869 r.

[13] W 1855 r. w VII tomie swej *Histoire de France* J. Michelet wyróżnił renesans jako osobną epokę historii powszechnej, por. przedmowę M. Brahmera do J. Burckhardt, *Kultura Odrodzenia we Włoszech*, Warszawa 1961, s. VI, oraz J. Delumeau, *La civilisation de la Renaissance*, Paris 1967, s. 668.

[14] W. Pater, *The Renaissance*, London 1873, cyt. za R. Ergang, *The Renaissance*, Princeton 1967, s. 6; w cztery lata później J. A. Gobineau wydał swą książkę *La Renaissance*.

główną różnicę między renesansem a średniowieczem upatrywał w odmiennej koncepcji kultur obu epok. Voigt ujmował więc renesans jako rodzaj — powiedzielibyśmy dzisiaj — humanizmu, a entuzjastyczny stosunek do starożytności przede wszystkim odróżnia według niego humanistów od pisarzy średniowiecznych. Tak tedy, co nie było renesansowe, było ex definitione wrogie klasycyzmowi i antykowi, i ta właśnie dychotomia wywarła największy wpływ na historyków literatury i kultury piszących w tym okresie.

Byli to twórcy historycznych syntez epoki, którzy koncepcje Voigta i Burckhardta uznali za słuszne bez większych zastrzeżeń, przede wszystkim H. Taine, autor wydanej w latach 1863—1864 sławnej czterotomowej historii literatury angielskiej[15], później F. de Sanctis, historyk literatury włoskiej[16], z Niemców wspomniany wyżej Gaspary oraz K. Lamprecht, autor obszernej historii Niemiec[17].

Wyraźne przeciwstawienie renesansu i średniowiecza, które Voigt usiłował w swej książce uzasadnić przytaczając ogromny materiał dowodzący roli, jaką w kulturze i literaturze renesansu odegrała myśl starożytna, nie jest oryginalną koncepcją Voigta; szedł on raczej za ustaloną od dawna tradycją. Właśnie bowiem humaniści renesansowi usiłowali potomności narzucić takie ujęcie rozwoju kultury, według którego między pierwszymi pisarzami włoskiego trecenta a ostatnimi poganami leży mare tenebrarum średniowiecza. Samo pojęcie średniowiecza zawiera jakby w sobie takie rozumienie tej epoki.

Przyjęło się ono stosunkowo późno. Jednym z pierwszych, którzy wprowadzili je do historii, był Georgius Hornius (Horn, 1620—1670), profesor historii w Lejdzie. W szeregu poczytnych dzieł historycznych propagował on pojęcie średniowiecza jako epoki trwającej od najazdu — jak pisał — ludów scytyjskich na Rzym w IV w. n.e. aż do początku XVI w.[18] Podział na epokę starożytną i nowożytną oraz leżące między nimi średniowiecze w jeszcze większym stopniu spopularyzował Krzysztof Cellarius (Keller, 1638—1707) z Halle, który swój zarys historii powszechnej aż do czasów nowożytnych celowo ujął w dwu oddzielnych tomach. Pierwszy objął czasy starożytne, drugi zaś późniejsze, aż do reformacji.

---

[15] H. Taine, *Histoire de la littérature anglaise*, Paris 1864, ponadto renesans przeciwstawiony został średniowieczu w tegoż autora *Voyage en Italie*, Paris 1907.

[16] F. de Sanctis, *Storia della letteratura italiana*, Napoli 1870 n.

[17] K. Lamprecht, *Deutsche Geschichte*, Berlin 1891 nn. (16 tomów i 3 tomy uzupełnień).

[18] G. Hornius, *Historia ecclesiastica et politica*, Frankfurt 1670, inne wydania: Lipsiae 1672, Leyden 1687, Frankfurt 1704, G. Hornius, *Arca Noae*, Leyden 1655, inne wydania w 1666 r. i 1668 r.; por. L. Varga, *Das Schlagwort vom „finsteren Mittelalter"*, Veröff. des Seminars für Wirtschafts- und Kulturgeschichte an der Univ. Wien Nr. 8, Baden 1932, s. 111 n.

Cellarius więc jako pierwszy całkiem wyraźnie wyodrębnił i szczegółowo omówił okres trwający od czasów Konstantyna Wielkiego aż do upadku Konstantynopola nazywając go średniowieczem[19]. Z początku — zwierza się autor w przedmowie do swej pierwszej książki, obejmującej historię starożytności[20] — zamierzał dzieje starożytne podzielić na dwie części, przedchrystusową i pochrystusową, musiałby jednak przepołowić epokę Augusta, co by niefortunnie dzieliło literaturę i historię starożytności. Lepiej więc starożytność pogańską aż do schyłku objąć w jednym tomie, drugi zaś zacząć od epoki chrześcijańskiej, nazwanej średniowieczem. Charakteryzuje ją autor raczej ujemnie, powołując się na swych poprzedników, nie wymienionych uczonych (ma tu chyba na myśli nie tylko humanistów, ale także współczesnego mu Horna z Leydy): „accedit doctorum loquendi consuetudo, qui illa medii aevi vocant, quae in barbara saecula inciderunt aut ab illis abfuerunt propius". Za podziałem historii na starożytność i średniowiecze szedł też podział dziejów języka łacińskiego na okres starożytny i okres upadku w średniowieczu[21].

W książce poświęconej dziejom średniowiecza Cellarius obok historii politycznej omówił także i rozwój piśmiennictwa w tej epoce, tłumacząc się zresztą we wstępie z tego zamiaru, gdyż jest ono mierne tak jak i same czasy: „posterior aetas ... pro temporibus exculta"[22]. Schyłkowe średniowiecze jest dlań epoką panowania ciemności i scholastyki, a pisząc o XIII w. podkreśla brak zainteresowania literaturą; „nullus locus relinqueretur humanioribus litteris"[23]; dopiero w XIV w. wraz z założeniem uniwersytetów pojawiło się po raz pierwszy zainteresowanie literaturą[24].

W twórczości Dantego objawia się po raz pierwszy poezja. Zaraz się zresztą Cellarius poprawia; pierwszym poetą był właściwie Petrarka, gdyż on właśnie pisał po łacinie[25]: „poesis prima fuit ex humanitatis studiis, quae inter barbariei caliginem eluceret auctore Dante Aligherio aut potius Francisco Petrarcha, cuius ingenium praesertim his temporibus mirandum erat, cum priora saecula vix unum et alterum mediocris notae poetam, Guntherum forsan aliquem aut Guilelmum Britonem protulissent"[26].

---

[19] Chr. Cellarii *Historia Medii Aevi a temporibus Constantini Magni ad Constantinopolim a Turcis captam deducta* ... Cizae 1688.

[20] Chr. Cellarii *Historia antiqua* ... Cizae 1685, k. 6 n.

[21] Por. G. Paré, A. Brunet, P. Tremblay, *La Renaissance de 12e siècle, les écoles et l'enseignement*, Paris 1933, s. 144, przyp. 2, oraz J. Oswald, *Grundzüge der Katholischen Kirchengeschichte*, Deutsche Philologie im Aufriss³, Berlin 1962, szp. 1680 nn. i 1720.

[22] Chr. Cellarii *Historia Medii Aevi*, wstęp s. 2.

[23] Ibid., s. 161.

[24] Ibid., s. 178.

[25] Ibid., s. 279 przyp. c: „... Patrio autem sermone magis quam latino clarus fuit Aligherius, quae causa est, cur Petrarchae prima gloria ab aliis deferatur".

[26] Ibid., s. 279.

Pojęcia renesansu Cellarius nie wprowadza, nową epokę zaczyna u niego nie tyle upadek Bizancjum, ile raczej początek reformacji[27]. Ale pojęcie średniowiecza zawdzięcza swym bezpośrednim poprzednikom, uczonym z pierwszej połowy XVII w. Hornius i przede wszystkim Cellarius rozbudowali je bowiem w obszerną syntezę, przed nimi jednak pojęcia tego używali już tacy uczeni, jak humanistyczny polihistor Hadrianus Junius (1511—1575), Franciscus Dusseldorp (1567—1630), katolicki historyk Holandii, jeszcze szerzej rozbudował je teolog Gisbertus Voetius (1589—1630), który dzieje Kościoła dzielił na epokę starożytną (od VI do VII w.), średniowiecze (intermedia aetas, od VII do XVI w.) i recens aetas — do czasów jemu współczesnych[28].

I ci uczeni zależni byli jednak od tradycji wczesnego renesansu. Jeszcze bowiem w 1469 r. Joannes Andrea, bibliotekarz papieski i znany humanista, użył pojęcia średniowiecza we wstępie do edycji pism Apulejusza z Madaury, a wyprowadzać je można jeszcze z pochodzącego z lat 1453—1461 starofrancuskiego dialogu *Le debat des hérauts*[29].

W istocie jednak pojęcie średniowiecza powstało jako przeciwstawienie pojęcia renesansu. To zaś stworzyli wcześni humaniści renesansowi. Jeszcze w XVI w. wyraźnie podkreślali oni swą odrębność wobec epoki poprzedniej. Właśnie Boccaccio pisał o Dantem, iż pierwszy otwarł on wygnanym z Italii muzom drogę powrotną, ożywiając zamarłą poezję[30]. To samo stwierdził w parę lat później Fillippo Vilani[31], podobnie też sławny Pico della Mirandola[32].

Najwyraźniej tezę o początkach humanizmu sformułował pierwszy nowożytny historyk i teoretyk literatury, Sicco Polenton, którego dzieło o wybitnych pisarzach łacińskich znane dobrze współczesnym w odpisach, choć drukiem opublikowane dopiero za naszych czasów[33], uformowało wiele popularnych później opinii literackich renesansu. Sicco Polenton rozważania swe o początkach renesansu zaczyna od twórczości Alberta Mussato i Lovatusa (Lovato de'Lovati), później przechodzi do obszernego omówienia poezji Dantego i Petrarki. Dwaj pierwsi są jakby

---

[27] Chr. Cellarii *Historia antiqua*, wstęp k. 7: „Haec (nova historia) novam regnantis orbis faciem rerumque publicarum reformationem recenseat".

[28] J. Huizinga, *Zur Geschichte des Begriffes „Mittelalter"*, Geschichte und Kultur, Gesammelte Aufsätze hrsg. von K. Koster, Stuttgart 1954, s. 215 nn.; por. też K. Heussi, *Altertum, Mittelalter und Neuzeit in der Kirchengeschichte*, Tübingen 1921.

[29] Por. ibid., s. 219, oraz J. Le Goff, *Kultura średniowiecznej Europy*, Warszawa 1971, s. 435.

[30] Cyt. za R. Ergang, *The Renaissance*, Princeton 1967, s. 5 n.

[31] Po Klaudianie, dowodził, „consenuit poesis"; por. Varga, *o.c.* s. 45.

[32] Pico della Mirandola, *Epistolae*, ed. Chr. Cellarius, Cizae 1682, epist. 3.

[33] Sicconis Polentoni *Scriptorum illustrium latinae linguae l. XVIII*, ed. B. L. Ullman, Rome 1928.

prekursorami nowej literatury; poza krótkim zreferowaniem ich twórczości nie znajdziemy żadnych sądów wartościujących.

Natomiast Dantego, następnego z kolei pisarza, charakteryzuje Polenton znacznie obszerniej. Pisząc o jego czasach zaznacza z naciskiem, iż był to okres, gdy obudziła się już do życia literatura piękna: „Iam quidem iam paulatim quasi longissimo e somno excitabantur Musae. Annos quippe post quem nominavi Iuvenalem mortuum ad mille dormierant, hoc vero tempore, ut somnulenti solent, membra movere, oculos tergere, brachia extendere coeperant"[34]. Drugim poetą nowej epoki był Petrarka, któremu autor przypisuje zaszczyt odnowienia starożytnej kultury, a zwłaszcza wymowy, dotąd bowiem — powtarza — „studia były jakby pogrążone we śnie"[35].

Pierwszeństwo odrodzenia kultury antycznej przyznawać zaczęto później Petrarce, raczej pomijając Dantego: tak pisze w swej *Italia illustrata* z 1453 r. Flavio Biondo, powtarzając sąd Polentona, nacisk jednak kładąc przede wszystkim na rolę Petrarki w powstaniu renesansu; podobnie Leonardo Bruni czy Erazm z Rotterdamu, który w *Ciceronianusie* pisał o Petrarce jako o „księciu odradzającej się wymowy" tak, że jego to właśnie, a nie Dantego uważa się u schyłku XV w. za twórcę renesansu. Wiąże się to też w pewnej przynajmniej mierze z faktem, iż właśnie wtedy łacina wyraźnie wypiera z literatury język włoski[36]. Pogląd ten ostatecznie umocni swym autorytetem najwybitniejszy teoretyk literatury renesansu — Scaliger.

Twórca wielu, obowiązujących aż do XIX w., obiegowych opinii literackich daleki był, jako wergilianista, od przesadnego entuzjazmu wobec pisarzy trecenta, przyznając im jedynie rolę jakby prekursorów renesansu. Pierwszym poetą renesansu jest dlań dopiero Marullus, choć nie bez wielkich zastrzeżeń, Petrarka zaś i Filelfo wspomniani są właściwie honoris causa. Wymienionych przez Polentona Musatusa i Lovatusa Scaliger pomija milczeniem, analizą zaś twórczości Petrarki się nie zajmuje, wyraźnie unikając bliższego wypowiadania się o wartości jego poezji, pewnie dlatego, że sąd ten wypadłby ujemnie; przyznaje zresztą, iż nie zna pism Petrarki, co już aż nadto wskazuje na jego stosunek do tego poety: „Primus, quod equidem sciam, Petrarcha ex lutulenta barbarie os caelo attollere ausus est. Cuius, quemadmodum diximus alibi, quod nihil videre licuerit, eius viri castigationes, sicut et alia multa, relinquam

---

[34] Ibid., s. 128 n.

[35] Ibid., s. 138. O wpływie poglądów humanistów renesansowych świadczyć może fakt, iż w 500 lat po powstaniu dzieła Polentona G. Ellinger podobnie swe dzieje łacińskiej literatury humanistycznej zaczyna od omówienia twórczości Mussata, Lovato dei Lovati, Dantego i Petrarki.

[36] Por. Ergang, *o.c.* s. 6.

studiosis"[37]. W ten sposób Petrarka usunięty został właściwie z Panteonu pisarzy renesansowych.

Pozostało przecież przeciwstawienie „brudnego barbarzyństwa" wieków średnich i nowej epoki odrodzenia studiów klasycznych. Pomysły filologów przejmą historycy; Filippo Villani (1325—1405), autor biografii wybitnych florentyńczyków, pierwszy użyje określenia renesans, podkreślając zasługi Cimabuego i Giotta, którzy mieli do życia przywrócić sztukę malarstwa, prawie zapomnianą w epoce barbarzyństwa[38]. Opinię jego podzielali L. Ghiberti w połowie XV w., Leon Battista Alberti (1404—1472), autor sławnego traktatu *De pictura*, w którym współczesnym mu malarzom i rzeźbiarzom przypisywał zasługę odrodzenia sztuki starożytnej. Poglądy ich uogólniał Marsiglio Ficino pisząc, iż nastąpił teraz (tj. w XV w.) złoty wiek przywracając na światło dnia zniszczone niemal sztuki wyzwolone; podobnie dowodzili Poggio i Valla[39].

Kontynuując poglądy piętnastowiecznych florentyńczyków obie epoki przeciwstawiali sobie humaniści renesansowi w Niemczech i we Francji w XVI w. Z początku pisali oni jedynie o odnowie literatury „restitution des bonnes lettres" (J. Lemaire, 1473—1515, Rabelais, w Niemczech F. Melanchton, 1497—1560), przeciwstawiając średniowiecze odrodzeniu. Wyrażenia „renascentes litterae" użył, chyba po raz pierwszy w historii, Nicolas Bourbon (1503—1550), znakomity poeta nowołaciński, autor epigramów (*Nugae*, 1533), w których gorąco bronił „uczoności" humanistycznej przeciw „barbarzyństwu" poprzedniej epoki. W języku francuskim pojęcia tego użył Pierre Belon pisząc o „la tant desirée Renaissance" — podobnie J. Amyot w przedmowie do swego sławnego tłumaczenia *Żywotów* Plutarcha oraz G. Budaeus pisząc o „lux instauratitia".

Słownik Akademii francuskiej wyraz „Renesans" w znaczeniu odrodzenie antyku w nowszych czasach przyjął dopiero w drugim wydaniu w 1717 r., odtąd jednak określenie to stało się niezwykle popularne u pisarzy wieku oświecenia[40]. W XVIII w. pojęcie barbarzyńskiego średniowiecza stało się zwrotem niemal potocznym, często występującym pod piórami takich pisarzy, jak Wolter czy D'Alembert, u których narzekania na ciemnotę średniowiecza należą do obowiązującej topiki literackiej podobne jak u autorów oświecenia angielskiego (D. Hume)[41].

---

[37] J. Caesaris Scaligeri *Poetices l. VII*, [b. m.] 1581, s. 769.

[38] Por. J. Delumeau, *La civilisation de la Renaissance*, Paris 1962, s. 96 n., oraz Ergang, *o.c.* s. 6, i Varga, *o. c.* s. 45; Villani powtarza tu sąd Boccaccia.

[39] Delumeau, *o.c.* s. 96; Varga, *o.c.* s. 51 n.

[40] Por. V. L. Saulnier, *La littérature francaise de la Renaissance*, Paris 1957, s. 7 nn.

[41] Por. Ergang, *o.c.* s. 8, oraz Varga, *o.c.* s. 116 nn.

Stwierdzić więc wypada, że poglądy filologów i historyków dziewiętnastowiecznych uzasadniających tezę o renesansie jako odrodzeniu antyku przeciwstawiającemu się ciemnemu schyłkowi średniowiecza wywodziły się z tradycji renesansowej, rozwiniętej i uzasadnianej w pracach erudytów siedemnastowiecznych, spopularyzowanej przez pisarzy i publicystów oświecenia. Między poglądami Voigta a Cellariusa nie ma w istocie zasadniczej różnicy, obaj naukowo uzasadniali przekonania wczesnych humanistów trecenta, podkreślających w duchu epoki lubującej się w indywidualizmie i oryginalności, iż z poprzednimi wiekami nic ich nie łączy i że oni pierwsi nawiązują przerwaną nić antycznej tradycji.

Romantycy, zwłaszcza niemieccy, polemizowali z opiniami oświecenia, przezwyciężyć ich jednak nie zdołali, gdyż polemiki ich nosiły charakter literacki, a nie naukowy i poglądy erudytów siedemnastowiecznych takich jak Cellarius pozostały nadal obowiązujące[42]. Tysiąc lat historii chrześcijaństwa na Zachodzie stanowiło więc nadal epokę jednolitą, odznaczającą się podobną kulturą i literaturą, a średniowiecze było epoką barbarzyństwa w literaturze, przynajmniej w literaturze łacińskiej, znaczenie bowiem i oryginalność narodowych literatur średniowiecza doceniono jeszcze na początku wieku.

Poglądy historyków podzielili oczywiście historycy języka łacińskiego i literatury łacińskiej. Uczeni tacy jak Crinitus, Gyraldus, Vossius czy Borrichius wyznają poglądy humanistów wczesnego renesansu przypisujących sobie wyłączną zasługę odnowienia zamarłej starożytności, a w 1678 r. ukazało się w Paryżu *Glossarium od scriptores mediae et infimae latinitatis* Ch. Du Cange'a, który nowy podział na epokę średniowieczną i nowożytną przyjął już jako fakt nie ulegający dyskusji.

Niejakie wątpliwości budzi jednak od początku czystość stylu łacińskiego autorów trecenta. Polenton nie kwestionował jeszcze czystości stylu łaciny Petrarki, sam pisał łaciną dość różniącą się od klasycznej[43], zresztą kanony poprawnościowe jeszcze się z początku wieku nie ustaliły. Natomiast znakomity, choć przecież tak w teorii, jak i we własnej praktyce literackiej nader liberalny w poglądach na czystość języka łacińskiego pisarz, jakim był Erazm z Rotterdamu, wyrażając dlań uznanie jako dla humanisty gani go, choć oględnie, przecież jednak wyraźnie: „Jednak jeśli chodzi o poprawność łaciny, i u niego znajdziemy usterki. Dawna barbarzyńska epoka wycisnęła piętno nawet na jego stylu"[44]. Jeszcze

---

[42] Por. uwagi Oswalda, *o.c.* szp. 1647 nn., oraz K. D. Schmidta w *Ewangelisches Kirchenlexikon, Kirchlich — Theologisches Handwörterbuch*, hrsg. von H. Brumotte i O. Weber, t. II, Göttingen 1955, szp. 1394 nn.

[43] Por. wstęp B. L. Ullmana do Sicconis Polentoni *o.c.* s. XL nn.

[44] Erazm z Rotterdamu, *Rozmowy*, przeł. M. Cytowska, Warszawa 1969, s. 244; o potępieniu średniowiecza określonego przez Erazma jako „Crastissima barbaries" por. Varga, *o. c.* s. 69 nn.

gorsi są, według Erazma, inni wybitni XIV w.: Flavio Biondo, Boccaccio, Tortelli, gani nawet Filelfa. Na miano cyceronianisty zasłuży dopiero Aretino, język Valli zaś nazwie bardziej gładkim i czystym niż innych pisarzy. Ale są to już pisarze przełomu XV w. czy nawet początku XVI-tego wieku. Podobnie na uznanie Scaligera zasługują dopiero piętnastowieczni Vegio i Marullus; ten ostatni pisze, według Erazma, wiersze znośne, gdyby nie zbytek pogaństwa.

Późniejsi pisarze nie będą już chwalić humanistów trecenta. Cellarius przyznaje wprawdzie Petrarce ingenium, ale listę znakomitych latynistów otwierają u niego Valla, Pico della Mirandola, Poliziano, Hermolaus Barbarus, Marsilio Ficino, Filippo Beroaldo i Baptysta Mantuanus, a więc wszystko pisarze Quattrocenta[45]. Ostatni wybitny historyk i teoretyk, Georgius Walchius, podsumował jakby poglądy szesnasto- i siedemnastowiecznych krytyków: przegląd pisarzy, którzy jako pierwsi „latinitatem, post adversam fatorum vim, tempestates et tot saeculi mala, scriptis suis eruditissima voce ad priorem vitam et dignitatem revocarunt", zaczyna od pisarzy piętnastowiecznych, takich jak Laurentius Valla, Franciscus Philelphus, Nicolaus Perrotus czy Angelus Politianus[46]. O Petrarce i o Dantem nie wspominał nasz autor ani słowem.

Podtrzymując w pełni humanistyczne przekonanie o barbarzyństwie wieków średnich wymienił jednak Walchius szereg pisarzy średniowiecznych: wyróżniwszy bowiem (jak Cellarius) wiek srebrny, złoty i miedziany języka łacińskiego, epokę następną nazwał żelazną, obejmującą łacinę średniowieczną od czasów panowania cesarza Honoriusza, kiedy to język łaciński podupadł tak bardzo, iż przez wiele następnych wieków nie mógł powrócić do pierwotnej świetności[47].

Jeszcze pisarze wczesnochrześcijańscy i późnoantyczni zasłużyli na krótkie bodaj omówienie, późniejsi wyliczeni zostali jedynie bez żadnego komentarza. Wyliczenie to objęło pisarzy do początku XIV w., przeważnie teologów, uwzględnił jednak Walchius takich poetów, jak Hildebertus (z Lavardin), Petrus de Riga, Philippus Gualterus (Gautier-Walter de Châtillon). Z poetów późniejszych, trzynastowiecznych, wymieniony został jedynie zmarły w początku wieku Alanus ab Insulis (Allain de Lille zm. 1203 r.), z bardziej znanych pisarzy uwzględnił Walchius tylko Burlaeusa.

Było to wielkim postępem w porównaniu z Cellariusem, który z poetów średniowiecznych znał jedynie Guntherusa (Gunther von Pairis), po-

---

[45] Chr. Cellarii *Historia Medii Aevi*, s. 215 n.

[46] J. G. Walchii, *Historia critica latinae linguae*, Lipsiae 1716, s. 431 n.; Johannes Georgius Walchius (1693—1775), profesor w Jenie, wydawca sławnej *Bibliotheca patristica*.

[47] Ibid., s. 92 n.

dobno autora wzorowanego na Lukanie poematu *Ligurinus sive de rebus a Friderico I gestis*[48], oraz Wilhelma Brito (Guilelmus Brito, Guillaume Breton), autora wierszowanej kroniki, którą znany wówczas uczony Kaspar Barthius wydał w 1649 r., parę lat przed ukazaniem się dzieła Cellariusa[49].

O ile więc Cellarius w pełni wyraża humanistyczne potępienie średniowiecza, a jego znajomość piśmiennictwa owej epoki ogranicza się do filozofów i teologów, bo wiadomości o dwu poetach są zgoła niewystarczające, to Walchius, choć też wyznawca renesansowej poetyki, zna już nieporównanie więcej nazwisk pisarzy średniowiecznych. Znajomość ta jest rezultatem pracy szeregu uczonych, przeważnie zakonników, którzy począwszy od końca XV w. zaczęli odgrzebywać zapoznane piśmiennictwo średniowiecza, przede wszystkim Chr. Daumiusa (*Syllabus poetarum Christianorum veterum*), A. Fabriciusa (*Bibliotheca latina mediae et infimae aetatis*, Hamburg 1734) i J. Trithemiusa (*De scriptoribus ecclesiasticis*, Moguntiae 1494); równocześnie systematyzowano wczesnochrześcijańskie (D. Huet, G. Lumper).

Praca ich przygotowała powstanie dzieła Polycarpa Leysera, wybitnego erudyty, który w swej do dziś cennej historii poezji średniowiecznej[50] wyliczył ogromną ilość zapoznanych poetów łacińskich, omówił ich twórczość oraz, co ważniejsze, opublikował z rękopisów utwory wielu całkiem dotąd nie znanych lub zapomnianych twórców. Ten sam autor wydał też rodzaj apologii średniowiecznego piśmiennictwa, pomyślanej jako wstęp do historii poezji[51].

Polemizował w niej z tradycyjnymi sądami humanistów renesansowych pisząc, iż barbarzyństwo średniowiecza jest zwykłym zmyśleniem, „ficta medii aevi barbaries", i usiłując udowodnić, że pojęcie to jest wytworem fałszywego uprzedzenia[52], a średniowiecze — okresem rozwoju różnych dziedzin wiedzy, który dorównać może czasom nowożytnym. Podkreślając, że jedynie dzięki średniowiecznym kopistom przechować się mógł dorobek starożytności[53], konkluduje, iż opinia o barbarzyństwie wieków średnich powstała dlatego, że twórcy renesansu ze względów

---

[48] Por. G. Gröber, *Übersicht über die lateinische Literatur von der Mitte des VI Jhr. bis zur Mitte des XIV Jhr.*, Strassburg 1902, s. 403, por. wyżej s. 4.

[49] Gröber, *o.c.* s. 406.

[50] P. Leyser, *Historia poetarum et poematum Medii Aevi*, Halae 1721.

[51] P. Leyseri *Dissertatio de ficta Medii Aevi barbarie inprimis circa poesin latinam, historiae poetarum Medii Aevi praemissa*, Helmstedii 1719.

[52] Ibid., s. 3: „Iniquissimum esse hunc eruditionis mediae (sc. Medii Aevi) contemptum demonstrare animus est ita, ut per omnes disciplinas procedentibus ac eruditionis Medii Aevi faciem contemplantibus appareat nostra ignorantia ad veritatis negationem imperite valde procedi et incongrue".

[53] Ibid., s. 67.

formalnych odsądzali dorobek piśmiennictwa średniowiecznego od wartości i poza literaturą i językiem łacińskim oraz greckim nie dostrzegali innych: „saeculis proxime elapsis verborum captatores, critici, solos sese putarunt eruditos et hac sua opinione mundum tantum non universum fascinarunt. Unde, quicquid elegantiae sermonis latini et graeci non respondere videbatur, barbarie infectum habebatur. Itane latina et graeca linguae philologiam omnem exhauriunt?"[54]

W słowach tych nietrudno dostrzec echo kończącego się wówczas sporu o wyższość literatur współczesnych nad antycznymi, sławnej querelle des anciens et modernes, która położyła kres humanistycznemu kultowi klasycyzmu, utrwalając przekonanie, że współczesność dorównać może starożytnym[55]. Leyser wyciągnął ze sporu wnioski dotyczące dziejów literatury w języku łacińskim: względy formalne, kryterium poprawności językowej, nie przemawiają za odrzuceniem dorobku łacińskiej literatury średniowiecza.

Batalia Perraulta doprowadziła więc do zakwestionowania mitu renesansowego nie tylko w literaturze pięknej, ale także i w nauce. Leyser powziął pod jej wpływem przekonanie o możliwości prowadzenia studiów nad poezją średniowieczną, zakwestionował też utrwalony i tradycyjny już pogląd o różnicy między schyłkiem średniowiecza a początkiem humanizmu włoskiego.

Już Scaliger, jak widzieliśmy wyżej, wątpił, czy twórczość wczesnych humanistów uznać można za poezję napisaną w duchu antycznym i renesansowym. Jeszcze wyraźniej uwidoczniło się to u Cellariusa, Walchius zaś po prostu poetów tych pominął, pewnie dlatego, że do klasycznych (tj. wzorujących się w pełni na klasycyzmie antycznym) poetów renesansu zaliczyć ich było niepodobna, do średniowiecznych zaś — nie wypadało.

Trithemius umieścił ich, co prawda ze względu na chronologię, wśród czternastowiecznych pisarzy średniowiecza[56], dopiero jednak Leyser uznał ich za pisarzy schyłku średniowiecza, które zakończył dopiero pod koniec XV w. Tak więc znaleźli się tu zarówno Beneventus de Campesanus[57], Albertus Mussatus[58], jak i Petrarka[59] i Boccaccio[60], a nawet Collucio

---

[54] Ibid., s. 69. Dlatego żywo broni sylabicznej poezji rymowanej (s. 35): „Num eam solum ob causam rhytmica poesis damnanda, quod veteres ignorarunt Romani?"

[55] W 1688 r. ukazał się dialog *Paralleles des anciens et des modernes* Chr. Perraulta. Spór, zapoczątkowany poematem Perraulta *Le siècle de Louis de Grand*, ciągnął się aż do początków XVIII w., por. K. Borinski, *Die Antike in Poetik und Kunsttheorie*, t. II, Leipzig 1924, s. 174 nn.

[56] Trithemius, *De scriptoribus ecclesticis*, nr 822 (Petrarka) i nr 647 (Boccaccio).

[57] Leyser, *Historia poetarum et poematum Medii Aevi* s. 2006.

[58] Ibid., s. 2040.

[59] Ibid., s. 2049.

[60] Ibid., s. 2049 n.

Salutato[61]; przemilczał natomiast Leyser innych wybitnych humanistów czternasto- i piętnastowiecznych, jak choćby wsławiony przez Scaligera Marullus[62] czy z pisarzy XV w. Poliziano i Mantuanus, wychwalani przez Cellariusa[63], że pominiemy pisarzy renesansowych omówionych przez Walchiusa i innych historyków literatury renesansowej. Jako towarzyszy otrzymali natomiast wcześni włoscy humaniści Piotra Helie[64], autora wierszowanej parafrazy gramatyki Prisciana, autorów różnych pseudo-owidianów, których powstanie Leyser umieszcza w XV w.[65], oraz niezmiernie popularne „komedie" jak *Filo*[66] czy *Peregrinus*[67]. Podobnie postąpił Leyser w rozprawie o rzekomym barbarzyństwie średniowiecza, włączając Mussata, Petrarkę i Campesana w krąg poezji średniowiecznej[68], było to więc wyrazem przemyślanego poglądu na wczesnorenesansową poezję.

Twórczość poetycka wczesnych pisarzy renesansu włoskiego istotnie bliższa jest, przynajmniej jeśli chodzi o formę, poezji schyłku średniowiecza niż ściśle wzorowanej na klasycznych utworach łacińskiej poezji piętnasto- i szesnastowiecznej. Nieprzypadkowo przecież Scaliger zastrzegał się, że Petrarka jest raczej jakby prekursorem nowej epoki, za pierwszego zaś godnego omówienia reprezentanta renesansu uznał Greka Marullusa.

Mit stworzony przez renesansowych humanistów został więc przez ich uczniów i kontynuatorów nie bez racji zakwestionowany, wynikały bowiem zeń wnioski nie bardzo zgodne z założeniami poetyki humanistycznej. Za twórców renesansowych uznawano pisarzy ewidentnie różniących się stylem od wzorowanego na starożytności ideału renesansu. Jednak sugestie Leysera nie przyjęły się; w XVIII w. nie podjęto próby syntetycznego ujęcia historii średniowiecznej poezji i dopiero koło połowy XIX w. uczeni tacy jak E. Du Meril, dzięki swym edycjom zapoznanych pisarzy średniowiecznych, i J. P. Migne, dzięki monumentalnej kolekcji tekstów literatury średniowiecznej, ożywili zainteresowanie łacińskim piśmiennictwem wieków średnich. Wtedy jednak Voigt i Burckhardt wytworzyli już swoją koncepcję wczesnego renesansu w literaturze i kulturze, renesansu przeciwstawionego wyraźnie schyłkowi średniowiecza.

---

[61] Ibid., s. 2053.
[62] Scaliger, *o.c.* s. 769 nn.
[63] Chr. Cellarius, *Historia Medii Aevi*, s. 215 nn.
[64] Leyser, *Historia poetarum et poematum Medii Aevi*, s. 2067.
[65] Ibid., s. 2068 nn.
[66] Ibid., s. 2081 n.
[67] Ibid., s. 2100 nn.
[68] Leyser, *Dissertatio de ficta Medii Aevi barbarie*, s. 57 nn.

Koncepcjom ich przeciwstawiał się E. Renan podkreślając związki łączące humanizm renesansowy ze średniowieczem, rozważania jego nie zdołały jednak zmienić utartych już opinii[69].

Nawiązanie przez Voigta i Burckhardta do teorii pisarzy renesansowych, posiadających tak dużą i wyraźną świadomość własnej odrębności, było poniekąd zrozumiałe. Kanony estetyczne, w myśl których atakowano wczesnych pisarzy trecenta, dawno przestały już obowiązywać, przeciwstawienie jednak oświeconego renesansu ciemnemu średniowieczu dalej było, mimo prac Leysera, żywe, szczególnie wśród protestantów, którzy doktrynę piętnastowiecznych humanistów o ciemnym średniowieczu przyswoili sobie jeszcze w XVI w. czyniąc z niej przekonujące, bo umocnione autorytetem ogólnie uznanej szkoły, narzędzie walki z kurią rzymską[70]. Inspiracje płynące z protestantyzmu, tradycyjnie potępiającego średniowiecze, łatwo połączyć się mogły z oświeceniowym poglądem na tę epokę, przyjętym przecież jako naturalny przez pozytywistycznie nastrojonych uczonych przełomu wieku.

Niemałą rolę odegrał tu także i fakt, że filologia łacińska średniowiecza właściwie jeszcze nie istniała: początki jej datować możemy dopiero na schyłek XIX w.[71] i jeśli pominiemy A. Eberta niedokończoną *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters im Abendlande*, której pierwszy tom ukazał się w 1874 r., a następne w 1880 i 1887, większe próby syntezy literatury średniowiecza powstały albo w XVII i XVIII w. (Fabricius, Leyser, o ile dzieła ich nazywać można syntezą), albo już w XX w. (Gröber, Manitius, De Ghellinck). Dopiero zaś w latach trzydziestych naszego wieku ukazały się dwie podstawowe prace rzucające nowe światło na okres schyłku średniowiecza: Ch. H. Haskinsa *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge 1927, oraz książka zbiorowa, podsumowująca niejako dorobek wcześniejszych studiów szczegółowych: G. Paré, A. Brunet, P. Tremblay, *La Renaissance du 12e siècle. Les ecoles et l'enseignement*, Paris—Ottawa 1933. W świetle dotychczasowego dorobku łacińskiej filologii średniowiecza wiele tez ustalonych jeszcze w zeszłym stuleciu wymaga więc dzisiaj pewnych korektur. Szczególnie dotyczy to ważnego dla

---

[69] E. Renan, *Nouvelles études d'histoire religieuse*, Paris 1884.

[70] Por. Ergang, *o.c.* s. 8. Na rolę, jaką reformacja odegrała w utrwaleniu schematu ciemnego średniowiecza, zwracał zresztą uwagę jeszcze Leyser, *Dissertatio de ficta Medii Aevi barbarie*, s. 68 n. Protestanci średniowiecze uważali ponadto za epokę upadku religijności i panowania przesądów, por. Varga, *o. c.* s. 73.

[71] L. Strecker, *Introduction to Medieval Latin*, Berlin 1957, s. 12 n., uważa, iż właściwymi twórcami filologii średniowiecznej byli W. Meyer i L. Traube. Ten ostatni sławny swój wstęp do łacińskiej filologii średniowiecza wygłaszał w latach 1902/3 i 1905/6, por. L. Traube, *Vorlesungen und Abhandlungen*, hrsg. von P. Lehmann, t. II, München 1911, s. VI.

początków renesansu stosunku średniowiecza do spuścizny antycznej [72].

Studia nad odrodzeniem zainteresowań starożytnością we Francji XII wieku wskazują bowiem, że pisarze wczesnego renesansu w istocie poznawali antyk za pośrednictwem prac dwunastowiecznych uczonych francuskich i przekonanie o przepaści dzielącej ich od wieków średnich jest raczej mitem, bardziej wyrażającym dążności i ambicje ludzi włoskiego trecenta niż prawdę historyczną.

Wrocław

GÉNÈSE ET ÉVOLUTION DES NOTIONS DU MOYEN-ÂGE ET DE LA RENAISSANCE EN TANT QU'ÉPOQUES OPPOSÉES

Résumé

Les historiens positivistes de la littérature et de la civilisation de la Renaissance (Burckhardt, Voigt, Sabbadini) insistaient sur les différences entre la fin du Moyen-âge et le début de la Renaissance italienne au XVIe siècle tout en développant les thèses de Michelet selon lesquelles la Renaissance serait l'époque de la découverte du monde et de l'homme, contrairement au Moyen-âge qui serait borné. Leurs opinions ont trouvé une large résonnance dans la deuxième moitié du XIXe siècle, surtout dans la thèse de Voigt sur la renaissance de la littérature classique au début du trecento et celle de Burckhardt sur la création d'une nouvelle conception de l'homme dans cette époque. On les trouve à la base des monographies de Taine, De Sanctis, Gaspary, Lamprecht et d'autres.

Les savants positivistes ont emprunté l'opposition entre la Renaissance et le Moyen-âge aux historiens du XVIIe siècle, tels que Hornius et Cellarius, qui avaient considéré le Moyen-âge comme un fait historique isolé, en l'opposant, en tant que l'époque barbare, à la Renaissance italienne. A leur tour, Hornius et Cellarius empruntaient la notion de la Renaissance et du Moyen-âge aux savants du XVIe et du XVIIe siècles (Junius, Dusseldorp, Voetius) ainsi qu'aux philologues (Crinitus, Gyraldus, Vossius, Borrichius) qui développaient et expliquaient les notions conçues au début de la Renaissance, parce que les publicistes de la Renaissance italienne tenaient à distinguer leur époque du Moyen-âge tout en y voyant un retour aux traditions antiques.

C'est Sicco Polenton, le premier historien de la littérature latine, qui, au début du XVe siècle, l'avait formulé le plus nettement. Boccaccio et Pico della Mirandola partageaient ce point de vue. Leurs opinions ont été développées aux XVe et XVIe

---

[72] Por. W. A. Nitze, *The So-called Twelfth-century Renaissance*, Speculum XXIII, 1948, s. 464 nn.; U. T. Holmes, *The Idea of a Twelfth-century Renaissance,* Speculum XXVI 1951, s. 643 nn. O związkach średniowiecza z renesansowym humanizmem i o średniowiecznym kulcie antyku por. też S. Zabłocki, *Tradycje antyczne prerenesansu francuskiego i jego związki z poezją polską XV w.* (*Na marginesie "Epitafium Zawiszy" A. Swinki*), Prace Literackie XIII, Wrocław 1971, s. 5—56.

siècles par Erasme et Scaliger et par les historiens (Andrea, Villani, Ghiberti, Alberti, Vasari, Ficino) qui soulignaient l'âbime qui séparait la civilisation et l'art des deux époques. Ces thèses, adoptées par les humanistes français et allemands au XVIe siècles (Lemaire, Bourbon, Melanchton et autres) et divulguées par la deuxième édition du *Dictionnaire* de l'Académie Française, sont devenues le patrimoine de l'âge de lumières qui devait influencer le positivisme.

Toutfois, dès le XVIe siècle, apparait simultanément un courant opposé qui met en relief la valeur de la littérature chrétienne médiévale, surtout des écrits philosophiques et théologiques (Daumius, Trithemius, Fabricius). Cet intérêt porté à la littérature du Moyen-âge latin, mise à l'ombre par la victoire de la poétique classiciste de la Renaissance, a trouvé son expression flagrante dans les travaux de Polycarpe Leyser, fervent défenseur de la littérature médiévale latine, surtout de la poesie.

Au XIXe siècle, son travail était continué par les chercheurs de la littérature du Moye-âge latin et les éditeurs (Migne, Du Meril, Haureaux) dont les opinions n'avaient d'ailleurs beaucoup de resonnance. C'est seulement Renan qui a commencé à insister d'une façon plus retentissante sur les liaisons essentielles entre le Moyen-âge et la Renaissance.

Les rapports entre les deux époques étaient mis en évidence seulement au XXe siècle (Haskins, Paré, Brunet, Tremblay, Toffanin et autres), quand, grâce au développement dynamiques des études sur le Moyen-âge, l'opposition entre les deux époques s'est avérée un mythe crée au service des humanistes de la Renaissance, causé par la poétique classiciste de l'époque, et que les faits ne justifient point.

Eos LX 1972

LENIN W KRĘGU KULTURY ANTYCZNEJ*

Napisał

OKTAWIUSZ JUREWICZ

W. I. Lenin wcześnie zetknął się z kulturą świata antycznego[1]. Mając dziewięć i pół lat zdał egzamin wstępny do gimnazjum klasycznego w rodzinnym mieście Symbirsku[2]. Rosyjskie gimnazja klasyczne ostatnich dziesięcioleci XIX w. stały na wysokim poziomie nauczania, w którym naczelne miejsce zajmowały przedmioty humanistyczne, a wśród nich języki starożytne — łacina i greka. Nauka łaciny zaczynała się w drugiej klasie w wymiarze ośmiu godzin tygodniowo, od trzeciej klasy do siódmej obejmowała sześć godzin, by w ostatniej spaść do pięciu tygodniowo. Z językiem greckim uczniowie zapoznawali się od trzeciej klasy przez sześć godzin w tygodniu. Oba języki klasyczne, podobnie jak staro-cerkiewno-słowiański, francuski czy niemiecki, wieńczono poważnym egzaminem maturalnym.

Nauczyciele klasycy, gruntownie wykształceni na uniwersytetach w formalnej, nazwijmy to, filologiczno-gramatycznej interpretacji autorów greckich i łacińskich, w starożytnościach klasycznych, retoryce, starali

---

* Referat wygłoszony na Sesji Naukowej Instytutu Filologii Rosyjskiej Uniwersytetu Warszawskiego, poświęconej 100-nej Rocznicy Urodzin W. I. Lenina w dn. 10—11 IV 1970 r.

[1] Praca została oparta na źródłach: А. И. Ульянова-Елизарова, *Воспоминания об Ильиче*, Москва 1969 — przedruk z: *Воспоминания о Владимире Ильиче*, m. I, Москва 1968; por. *о Ленине. Воспоминания, рассказы, очерки*, Москва 1960, s. 5—28; *Воспоминания родных о В. И. Ленине*, Москва 1955, zawierają: А. И. Ульянова-Елизарова, *Воспоминания об Ильиче*, s. 7—20; Д. И. Ульянов и М. И. Ульянова, *О Ленине, отрывки из воспоминаний о В. И. Ленине*, s. 171—212; Ф. Кузнецов, Первый ученик: *За коммунистическое просвещение 22 января 1937 года*, wzięte z książki: И. П. Уханов, *Образы художественной литературы в трудах В. И. Ленина*, Москва 1965, s. 234—235; К. Цеткин, *Воспоминания о Ленине*, Москва 1955; Wspomnienia ustne dra Stanisława Ostrowskiego, profesora Wojskowej Akademii Technicznej, kandydata nauk Uniwersytetu Petersburskiego; В. И. Ленин, *О литературе и искусстве*, Москва 1934; В. И. Ленин, *Полное Собрание Сочинений*, wydanie piąte; В. И. Ленин, *Письма к родным*, Москва 1934.

[2] Por. В. И. Ленин, *Биография*, Москва 1967, s. 5; *Воспоминания родных*, s. 13.

się przekazać uczniom możliwie największą dozę wiedzy i znajomości tych najważniejszych podówczas języków w elitarnym szkolnictwie średnim carskiej Rosji.

Niemałych trzeba było zdolności filologicznych, żeby podołać wymagającemu programowi obu języków klasycznych, które dla przeciętnego ucznia stanowiły koszmar i barierę nie do przebycia, by przypomnieć tu ulubione później przez Lenina opowiadanie Antoniego Czechowa *Człowiek w futerale* (1898 r.) — celną satyrę na ówczesne stosunki szkolne z karykaturą nauczyciela greki i łaciny, Bielikowa.

Z rosyjskich gimnazjów klasycznych wychodziły często jednostki wybitne, późniejsi studenci i profesorowie filologii klasycznej, jak Pokrowskij, Radcig, Sobolewskij oraz Polacy Zieliński, Klinger, Srebrny. Nieprzypadkowo wspominam tu wybitnych uczonych rosyjskich i polskich. Kształcili się oni w tym samym systemie szkolnictwa gimnazjalnego — dziś powiedzielibyśmy podstawowego i średniego — co i Włodzimierz Iljicz Lenin.

Młodziutkiemu Wołodii nauka szła niezwykle łatwo. Zdolności językowe odziedziczył po matce, Marii Aleksandrownie, która w trybie nauki domowej sama poznała kilka języków nowożytnych[3], a później już jako matka trzech synów i tyluż córek pieczołowicie uczyła swe dzieci przede wszystkim niemieckiego i francuskiego. Lecz zdolności czy nawet talent do języków niewiele dadzą, jeśli nie dołączą się do nich wytrwałość i uporczywa pracowitość. Włodzimierz Iljicz, podobnie zresztą jak jego ojciec i starszy brat, Aleksander, odnosił się bardzo poważnie do swoich obowiązków od najmłodszych, dziecięcych niemal lat. Świetna pamięć, zdolności, systematyczność sprawiały, że gimnazjalista Wołodia niewiele miał w domu do roboty z lekcjami. Dużo natomiast czasu poświęcał grom ruchowym z rówieśnikami czy lekturze arcydzieł literatury światowej.

Patrząc na to surowy papa, Ilja Nikołajewicz, uważał za stosowne sprawdzać wyrywkowo stopień przygotowania Włodzimierza do zajęć na dzień następny. Filolog klasyczny ze wzruszeniem czyta we *Wspomnieniach* Anny Uljanowej-Jelizarowej, starszej siostry Włodzimierza, jak to „отец уводил его иногда к себе в кабинет, чтобы проверить уроки, и спрашивал латинские слова по всей тетради, но обычно Володя все знал”[4]. Zresztą robił to bardzo rzadko raczej z zasady niż z potrzeby, gdyż najczęściej sam uczeń stawał na progu gabinetu ojca i krótko meldował: „Tatusiu, dziś z greki — pięć, z łaciny — pięć, z francuskiego — pięć”, po czym zamykał drzwi i szedł do swych zajęć[5].

---

[3] Ibid., s. 2; *Воспоминания родных*, s. 12.

[4] А. И. Ульянова-Елизарова, *Воспоминания*, s. 13.

[5] Wspomnienie prof. Ostrowskiego.

Ta dokładna znajomość łaciny i greki otworzyła Włodzimierzowi dostęp do przebogatego świata literatury antycznej, którą poznał bezpośrednio, wprost ze źródeł greckich i łacińskich. Gruntowna znajomość łaciny ułatwiła mu później opanowywanie choćby teoretyczne coraz to większej liczby języków nowożytnych, w tym również polskiego, czeskiego, bułgarskiego[6]. Wróćmy jednak na chwilę jeszcze do czasów gimnazjalnych Włodzimierza Iljicza.

Młody gimnazjalista zaczytuje się w dziełach historyków greckich i rzymskich, które zgodnie z wymogami programu tłumaczy ustnie i pisemnie na język ojczysty. Przyjaciel Włodzimierza ze szkolnej ławy, F. Kuzniecow, podkreślał wiele lat później we *Wspomnieniach* jego świetną znajomość języków klasycznych: „Wołodia swobodnie tłumaczył na język rosyjski" — pisze F. Kuzniecow — „historyków greckich Tukidydesa i Herodota, pisarzy rzymskich Cycerona, Juliusza Cezara, historyka Liwiusza, poetów Wergiliusza, Horacego, Owidiusza Nazona, Homera *Iliadę* i *Odyseję*, Sofoklesa *Króla Edypa*, Platona *Apologię Sokratesa* i *Krytona*[7]. Z żadnych protez w postaci „bryków" czy przekładów rosyjskich nie korzystał, gdyż ich wówczas w zasadzie nie było. Ten, kto chciał poznać arcydzieła literackie świata antycznego, źródła historyczne, musiał je czytać w oryginale.

Upowszechnienie skarbnicy literatury starożytnej w Rosji nastąpiło dopiero po Wielkiej Rewolucji Październikowej, kiedy to filologowie radzieccy zaczęli udostępniać szerokim rzeszom czytelniczym dorobek myśli antyku grecko-rzymskiego poprzez liczne przekłady z bogatymi komentarzami rzeczowymi i historycznymi[8].

Ćwiczenia domowe polegające na tłumaczeniach z języka greckiego czy łacińskiego na rosyjski, które z powodzeniem wykonywał Włodzimierz Iljicz w szkole, miały tę wielką zaletę, że wpływały znakomicie na dyscyplinę słowa w języku ojczystym, na uzmysłowienie uczniom różnych, odrębnych faktów językowych i zjawisk gramatycznych przez zestawianie różnic i podobieństw między językami klasycznymi z jednej a rosyjskim z drugiej strony. Zwarty, jędrny a jednocześnie obrazowy styl pism Lenina formował się na ławie szkolnej w czasie młodzieńczych zapraw filologicznych, głównie na tworzywie języków greckiego i łacińskiego.

„W swych uczniowskich wypracowaniach" — wspomina jego brat, Dymitr Uljanow — „już wtedy Włodzimierz Iljicz przestrzegał dobrej

---

[6] Н. К. Крупская, *Из воспоминаний*, s. 208, 211 (Ленин об изучении иностранных языков).

[7] Ф. Кузнецов, Первый ученик: *И. П. Уханов*, *Образы*, s. 234.

[8] Por. O. Jurewicz, *Filologia klasyczna w Związku Radzieckim w latach 1945—1951*, Meander VII 1952, s. 226—240.

zasady starożytnych, żeby myśli miały dużo miejsca, a słowa — mało"[9].

Dziś może się wydać przesadą, że przywiązuję tak dużą wagę do języków klasycznych w gimnazjalnym wykształceniu Włodzimierza Iljicza. Należy sobie jednak uświadomić, że zakres egzaminu maturalnego z greki i łaciny w rosyjskich gimnazjach klasycznych był szerszy i głębszy niż nasz dzisiejszy egzamin magisterski w zakresie filologii klasycznej. Przypomnijmy w tym miejscu, że Henryk Sienkiewicz wstąpił w 1867 r. na wydział filologiczny Szkoły Głównej w Warszawie, zamienionej dwa lata później na uniwersytet carski, i nie skończył go właśnie z powodu języka greckiego, którego nie był w stanie opanować na poziomie wyższej uczelni, zwłaszcza że wyszedł z gimnazjum realnego, nie klasycznego[10].

Znajomość łaciny i greki nabywana w latach szkolnych przydawała się Włodzimierzowi Iljiczowi nie tylko po to, by przechodzić z klasy do klasy z nagrodą w postaci dyplomów i książek z wytłoczoną złotem dedykacją „за благонравие и успехи"[11], lecz także, żeby ze swej klasycznej wiedzy wcześnie uczynić użytek społeczny. Chętnie pomagał on w tłumaczeniach z łaciny czy greki na rosyjski rówieśnikom oraz starszym kolegom[12]. Przychodził zazwyczaj do szkoły o pół godziny wcześniej, by służyć pomocą słabszym w zawiłościach składni greckiej czy fleksji łacińskiej[13].

Do uczniów utalentowanego ucznia, Włodzimierza Iljicza, należała jego siostra Anna Iljiniczna, starsza o ponad pięć lat od brata. Będąc na przedostatnim roku wydziału historyczno-filologicznego Wyższych Żeńskich Kursów, Anna musiała złożyć wiosną 1886 r. bardzo trudny egzamin z języka łacińskiego, obejmujący trzyletni okres nauczania. Wymagania były wysokie. Młoda, dwudziestoletnia panna, co tu ukrywać, zaniedbała ten przedmiot, jak sama wspominała po latach: „латынь ... была в забросе у меня как у большинства курсисток"[14]. Kiedy zastanawiała się, czy nie porzucić Wyższych Kursów i nie zostać wolnym słuchaczem jakiegoś kursu w Moskwie, z pomocą w podjęciu ostatecznej decyzji przyszedł jej Włodzimierz Iljicz, wówczas już uczeń siódmej klasy gimnazjum. Postanowił przygotować siostrę do egzaminu z łaciny. Czytał

---

[9] „Чтобы мыслям было просторно, а словам тесно", Д. И. Ульянов, *О Ленине: Воспоминания родных*, s. 84.

[10] J. Krzyżanowski, *Sienkiewicza żywot i sprawy*, Warszawa 1968, s. 14, 22—26.

[11] А. И. Ульянова-Елизарова, *Воспоминания*, s. 13.

[12] Ibid., s. 14.

[13] Wspomnienie prof. Ostrowskiego.

[14] А. И. Ульянова-Елизарова, *Воспоминания*, s. 15.

z Anną m. in. traktat Cycerona *Cato Maior de senectute*[15], pomagał jej w przekładach na język ojczysty oraz w interpretacji filologiczno-gramatycznej tekstów łacińskich. Włodzimierz prowadził zajęcia żywo i ciekawie — wspomina Anna: „вел их так внимательно, с такой живостью, что вовлек скоро в «противную латынь» и меня"[16].

Z cytatu Anny wypływa jedno głębokie spostrzeżenie. Włodzimierz Iljicz widział w języku łacińskim więcej niż zwykły środek komunikatywny w starożytności, pojmował go jako konkretne zjawisko społeczne, wczuwał się weń głębiej, gdyż oprócz gramatyki potrafił ukazać siostrze piękno stylu cycerońskiego przejawiającego się m. in. w określonym układzie słów i rytmie zdań, czyli w tak zwanych klauzulach cycerońskich. Niezłe były te lekcje łacińskie brata z siostrą, skoro jeszcze w trzydziestych latach naszego stulecia Anna Iljiniczna cytowała z pamięci przykład na zastosowanie gerundium w zdaniu zaczerpniętym częściowo z Owidiusza:

Gutta cavat lapidem non vi sed saepe cadendo,
Sic homo sit doctus non vi sed multo studendo[17].

W rezultacie Anna przystąpiła do egzaminu z łaciny w murach Wyższych Żeńskich Kursów, z którymi nie musiała się rozstawać wcześniej, dzięki pomocy Włodzimierza Iljicza. Egzamin zdała zadowalająco, a kiedy już po próbie sił przyznała się bratu do żywionych przedtem wątpliwości, czy potrafi pełny kurs gimnazjalnej łaciny przerobić w tak krótkim czasie, Włodzimierz odrzekł: „To tylko w gimnazjach przez bezsensownie ułożony program nauczania traci się na łacinę osiem lat, dorosły, myślący człowiek może przejść kurs łaciny w ciągu dwóch lat"[18]. Ten „dorosły, myślący człowiek" miał wówczas szesnaście lat.

Nawiasem mówiąc przydała się później Annie znajomość łaciny nabyta w czasie zajęć z Włodzimierzem. Dzięki niej szybko opanowała język włoski, tę „pierworodną córę łaciny", i to do tego stopnia, że mogła podjąć pracę tłumacza[19].

---

[15] Anna Iljiniczna pisała swe wspomnienia po kilkudziesięciu latach. Dlatego zapewne omyłkowo przypisała traktat *Cato Maior de senectute* Gajuszowi Juliuszowi Cezarowi (por. А. И. Ульянова-Елизарова, *Воспоминания*, s. 15).

[16] Ibid., s. 16.

[17] Jest to dwuwiersz wzięty z Gariopontusa, lekarza ze słynnej w XI w. szkoły medycznej w Salerno. Gariopontus cytował m. in. dzieła Hippokratesa (w wolnym przekładzie). Por. A. Crombie, *Nauka w średniowieczu i początki nauki nowożytnej*, t. I, Warszawa 1960, s. 272. Pierwsza połowa wiersza pochodzi od Owidiusza: „Gutta cavat lapidem, comsumitur anulus usu (*Epist. ex Ponto* IV 10,5). Dwuwiersz łaciński Gariopontusa jest przedrukowany błędnie w: А. И. Ульянова-Елизарова, *Воспоминания*, s. 16.

[18] Ibid., s. 16.

[19] Ibid., s. 17.

W czasach gimnazjalnych Włodzimierz Iljicz miał jeszcze jednego stałego ucznia z łaciny. Był nim Ochotnikow. Mniej niż średnio zdolny do języków obcych, Ochotnikow przerobił przy pomocy Włodzimierza ośmioletni kurs łaciny w ciągu dwóch lat i zdał przepisany egzamin. Włodzimierz Iljicz triumfował. Udowodnił Annie, że miał rację krytycznie oceniając program gimnazjalny w zakresie języka łacińskiego.

Nic tedy dziwnego, że tak zdolny uczeń, jakim był Włodzimierz Iljicz, złożył egzamin dojrzałości celująco. Jako jedyny, najmłodszy absolwent gimnazjum został odznaczony złotym medalem w czerwcu 1887 r. Podziwiamy przy tym nieustępliwy charakter i silną wolę siedemnastoletniego maturzysty, na którego w ostatnim, a więc najtrudniejszym, przedmaturalnym roku nauki spadły dwa, jakże ogromne nieszczęścia: zgon ukochanego ojca, Ilji Nikołajewicza, w styczniu 1886 r. i śmierć najdroższego brata, Aleksandra, straconego z wyroku sądu tuż przed maturą Włodzimierza, w maju 1887 r., za udział w spisku na życie cara Aleksandra III[20]. Kierownictwo gimnazjum długo wahało się, czy odznaczyć złotym medalem Włodzimierza Iljicza, brata „przestępcy państwowego"[21]. Jednak lepszego od Włodzimierza ucznia w symbirskim gimnazjum nie było.

Z dużym ładunkiem wiedzy o kulturze antycznej opuszczał Włodzimierz Iljicz rodzinny Symbirsk u schyłku 1887 r. O ile przydała mu się ona w życiu, jak stosował ją w praktyce rewolucyjnej jako działacz i teoretyk, odpowiemy w dalszym toku referatu. Jest przy tym rzeczą ze wszech miar godną przypomnienia za Anną Iljiniczną[22], że trzej ludzie pióra: Jakubowskij, Ejchenbaum, Tynjanow, skupieni wokół tak zwanego Lewego Frontu Sztuki (LEF) w latach 1923—1925, ukazywali na łamach czasopisma „Lef" uderzającą zbieżność stylu w wielu pismach Lenina ze stylem właściwym pisarzom łacińskim epoki klasycznej. Zresztą Lenin nie zrywał kontaktu z językami klasycznymi i po zwycięstwie Wielkiej Rewolucji Październikowej. Potrzebne mu one były w pracach teoretyczno-filozoficznych.

Do dziś zachował się rewers, czy raczej zapotrzebowanie W. I. Lenina z dnia 1 września 1920 r. skierowane do Biblioteki im. Rumiancewa: „Jeśli według regulaminu wydawnictw podręcznych nie pożycza się do domu, to czy nie dałoby się dostać na wieczór, na noc, kiedy biblioteka jest zamknięta. Do rana zwrócę.

---

[20] В. И. Ленин, *Биография*, s. 9; por. *Александр Ильич Ульянов и дело 1 марта 1887 года. Сборник*, Москва-Ленинград 1927.

[21] В. И. Ленин, *Биография*, s. 9; А. И. Ульянова-Елизарова, *Воспоминания*, s. 19—20.

[22] А. И. Ульянова-Елизарова, *Воспоминания*, s. 17.

Do sprawdzenia na jeden dzień: I. Dwa najlepsze, najpełniejsze słowniki greckie z greckiego na niemiecki, francuski, rosyjski lub angielski ... III. Historia filozofii greckiej — 1. Zeller, pełne i najnowsze wydanie[23], 2. Gomperz, Griechische Denker"[24].

Powyższy aparat naukowy był Włodzimierzowi Iljiczowi potrzebny do źródłowych badań nad rozwojem myśli filozoficznej starożytności i wpływu na twórczość filozofów XIX w.[25] Lenin postępował tu jakby w duchu wskazań wielkiego demokraty N. E. Czernyszewskiego, wyrażonych w liście do syna M. N. Czernyszewskiego: „Jeśli chcesz zostać historykiem, sprawdzaj zawsze myśli historyków z oryginalnymi tekstami źródeł literackich"[26].

I sprawdzał je W. I. Lenin rzeczywiście, na co mamy dowody w rękopisie konspektów do dzieła Arystotelesa *Metafizyka*, robionych w 1915 r. Konspekty te mają dla nas nieocenioną wartość, gdyż pozwalają wniknąć w warsztat pracy filologiczno-filozoficznej Włodzimierza Iljicza. Oto wyjątki z „zagadnienia o dialektyce"[27]: „Rozszczepienie jedności i poznanie sprzecznych jej części (p. cytat z Filona o Heraklicie na początku III. części *O poznaniu* Heraklita Lassalle'a)[28] jest istotą (jedną z „istot", jedną z głównych — jeśli nie główną — właściwości czy cech) dialektyki. Tak właśnie stawia zagadnienie również Hegel (Arystoteles w swojej *Metafizyce* nieustannie walczy o to i spiera się z Heraklitem, resp. z heraklitowymi ideami[29])".

Znana myśl Heraklita z Efezu: „wszystko płynie" (πάντα ῥεῖ[30]) jest prawdziwą rzeczywistością świata, obraz heraklitowej rzeki: „nie

---

[23] В. И. Ленин, *Полн. Собр. Сочин.*, t. XXXV, s. 388; E. Zeller, *Philosophie der Griechen*[6], Teil I—II, W. Nestle, Leipzig 1919—1920.

[24] T. Gomperz, *Griechische Denker*, Leipzig 1895.

[25] B. Biliński, *Awangardowa rola studiów radzieckich nad starożytnością klasyczną*, Meander VIII 1953, s. 61; idem, *O nową filologię klasyczną i nowe studia nad literaturą antyczną*, Życie Nauki 1952, z. 6, s. 67.

[26] List N. E. Czernyszewskiego do syna, M. N. Czernyszewskiego z dn. 7 X 1880 r.: *Dzieła zebrane*, t. XV, s. 317, wyd. ros. Por. B. Białokozowicz, *Lenin a literatura rosyjska*, Przegląd Humanistyczny XIV 1970, nr 2, s. 7,9.

[27] В. И. Ленин, *О литературе*, s. 80.

[28] F. Lassalle, *Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos*, 2 Bde, Leipzig 1858. Por. E. Wellmann, RE Hlbbd. 50, szp. 504—508.

[29] W. I. Lenin korzystał z wydania H. Dielsa, *Herakleitos von Ephesos*[2], griechisch und deutsch, Berlin 1909, lub z: *Fragmente der Vorsokratiker*, griechische und deutsch, Berlin 1912.

Heraklit z Efezu (544/40 — ok. 475 p.n.e.) jeden z jońskich filozofów przyrody znany nam z ok. 130 fragmentów. Filon z Aleksandrii (ok. 20 p.n.e. — ok. 50 n.e.) korzystał z gnomów Heraklita (por. Sextus Empiricus, *Pyrrh.* 3, 320), powoływał się na wywody Heraklita o Logosie.

[30] Por. Simplicius, *Comment. in Aristot. Physic. Poster.* 1313, wyd. Diels. Por. też Platon, *Cratyl.* p. 402 A — πάντα χωρεῖ.

sposób wstąpić po raz drugi do tej samej rzeki, bo już do niej inne napłynęły wody"[31], czy „wszelkie stawanie odbywa się w przeciwieństwach przez to, że jedność rozchodząca zbiega się"[32], ocenił Lenin jako „bardzo dobry wykład początków materializmu dialektycznego"[33].

Lenin z uwagą śledził polemikę Arystotelesa z Platonem w kwestii poglądów na „świat idei", „powszechne pojęcie". Dla Arystotelesa ów platoński świat idei był niejasnym irracjonalizmem, elementem rzeczywistości była nie „idea", lecz każdy przedmiot, gdyż za byt samoistny (οὐσία) uważał tylko rzeczy konkretne. Lenin zapisuje tok swych myśli: „Taka właśnie powinna być metoda wykładu (resp. studiowania) dialektyki w ogóle ... zacząć od zupełnie prostego, zwyczajnego, oczywistego dla wszystkich itd., od pierwszego lepszego zdania: liście drzewa są zielone, Jan jest człowiekiem, Żuczek jest psem itp. Już (jak genialnie zauważył Hegel) występuje dialektyka: to, co jest jednostkowe, jest ogólne (por. Aristoteles, *Metaphysik*, przekł. Schweglera[34], Bd. II, S. 40, 3. Buch, 4. Kapitel, 8—9: „denn natürlich kann man nicht der Meinung sein, dass es ein Haus gebe ausser den sichtbaren Häusern οὐ γὰρ ἂν ϑείημεν εἶναί τινα οἰκίαν παρὰ τάς τινας οἰκίας)[35]".

W notatkach Lenina pełno jest roboczych skrótów łacińskich resp. (respective), NB (nota bene), vice versa, versus, które, wplecione w tekst rosyjski, najlepiej świadczą o obyciu ich autora z łaciną.

Luty 1908 r. upłynął Leninowi w Genewie na usilnej pracy nad książką *Materializm a empiriokrytycyzm*, czyli krytycznymi uwagami o pewnej reakcyjnej filozofii. W rozdziale drugim (podrozdział czwarty) zatytułowanym „Czy istnieje prawda obiektywna" Lenin zapytuje wprost: „Czy mogła zestarzeć się przez dwa tysiące lat rozwoju filozofii walka idealizmu i materializmu? Tendencje czy linie Platona i Demokryta[36] w filozofii? Walka religii i nauki?"[37]

---

[31] Frg. 12. Dosł.: „Kto w te same fale wstępuje, temu przypływa coraz to inna woda". Por. frg. 49 a.

[32] Por. T. Sinko, *Literatura grecka*, I 1, Kraków 1931, s. 320.

[33] *Полн. Собр. Согин.*, t. XXXVIII, s. 347; por. С. И. Радциг, *История древнегреческой литературы*, Москва 1959, s. 178—179.

[34] W. I. Lenin posługiwał się wydaniem A. Schweglera, 4 vol., Tübingen 1847—1848.

[35] В. И. Ленин, *О литературе*, s. 82. Zdanie to cytuje z powołaniem się na Lenina W. Doroszewski, *Elementy leksykografii i semiotyki*, Warszawa 1970, s. 54.

[36] Platon (427—347 p.n.e.), najwybitniejszy filozof grecki systemu idealistycznego, rzecznik sokratesowej nauki o „ideach rzeczy" jako jedynego rodzaju bytu. Demokryt z Abdery (460—370 p.n.e.), najwybitniejszy filozof grecki kierunku materialistycznego, traktował przyrodę matematycznie, od nauki wymagał zgodności z doświadczeniem.

[37] В. И. Ленин, *О литературе*, s. 62 (*Полн. Собр. Сочин.*, t. XIV, s. 89—91, 117, 122—125, wyd. czwarte).

Nie jest rzeczą możliwą prześledzenie w krótkim referacie pełnego wpływu literatury greckiej i rzymskiej na przebogatą spuściznę piśmienniczą W. I. Lenina. Ograniczymy się do przedstawienia za Uchanowem wybranych obrazów literackich[38]. Przede wszystkim Homer. Oba jego poematy, *Iliadę* i *Odyseję*, znał W. I. Lenin wybornie. Pogłos *Iliady* znajdujemy w pracy z 1905 r. pt. *„Rewolucjoniści" w białych rękawiczkach*, gdzie Włodzimierz Iljicz pisze o sobie: „Nie chcielibyśmy podejmować się roli Kassandry. Nie chcielibyśmy wywróżyć śmiesznego i haniebnego końca rewolucji rosyjskiej"[39]. Lenin posłużył się mitem o nieszczęsnej wróżce Kassandrze, znanej mu zresztą również z *Orestei* Ajschylosa[40]. Wieściła ona zagładę Troi, lecz nikt nie dawał wiary jej słowom. Grecka metafora literacka w ujęciu Lenina jest całkiem przejrzysta w świetle wydarzeń politycznych rozgrywających się w czerwcu 1905 r. Istotnie, kassandrowe przestrogi Lenina sprawdziły się. Pierwsza rewolucja rosyjska została stłumiona.

Echa znajomości bajek Ezopa, współczesnego Solonowi i siedmiu mędrcom w. VI p.n.e., znanych też w przekładzie poetyckim Rzymianina Fedrusa z przełomu w. I p.n.e. i I n.e., pobrzmiewają w artykule W. I. Lenina pt. *Rozwiązana Duma i zakłopotani liberałowie* (1913 r.). Chodzi o bajkę *Pięcioboista-samochwał*, w której ten sportowiec przechwalał się swym wyczynowym skokiem w dal na odległej wyspie Rodos i powoływał się na świadków. Ktoś ze słuchających zauważył: „Przyjacielu, jeśli to prawda, po cóż ci świadkowie? Tu Rodos, tu skacz"[41] — *hic Rhodus, hic salta*! W 1913 r. liberałowie ubolewali nad rozwiązaniem czwartej Dumy. Dziennik „Речь" głosił, że „i trzecia, i czwarta Duma — to przedstawicielstwo narodowe, w rzeczywistości one istnieją i hic Rhodus, hic salta!". W Leninie obudził się również filolog. Podjął w cytowanym artykule polemikę i, korzystając z podwójnego znaczenia słowa *saltare*, co oznacza „skakać", „tańczyć", demaskuje intencje liberałów: „Mylicie się, panowie! Nie tu jest Rodos, nie tu będzie taniec i nie tu się on zaczął. Tylko lokaje obszarników i kiesy z pieniędzmi mogą uważać Dumę za Rodos dla demokracji, mogą zapomnieć, że oprócz Dumy «istnieje» na przykład ruch robotniczy"[42]. Artykuł pt. *Partyjna organizacja i partyjna literatura* opublikowany na łamach popularnej gazety „Новая Жизнь"[43] mówi o legalnej i nielegalnej prasie. Lenin pisze: „przeklęty okres ezopo-

---

[38] И. П. Уханов, *Образы*, s. 238—243.
[39] *Полн. Собр. Сочин.*, t. X, s. 302.
[40] И. П. Уханов, *Образы*, s. 235.
[41] Bajka 33: πένταθλος κομπαστής (wyd. Hausrath).
[42] *Полн. Собр. Сочин.*, t. XXIII, s. 330; por. t. XI, s. 399; t. XLVII, s. 321.
[43] Nr 12 z listopada 1905 r.

wego języka, literackiego lokajstwa, niewolniczego języka, ideologicznej zależności. Proletariat położył kres tej gnuśności"[44].

Lukian z Samosat, znakomity grecki pisarz z w. II n.e., autor świetnych dialogów satyrycznych, nie był Leninowi obcy. W utworze *Pochwała muchy* Lukian porównuje muchę z innymi zwierzętami, wykazuje sofistycznie wyższość tego owada nad człowiekiem i po szeregu dowcipnych argumentów kończy pochwałę przysłowiem, że mimo wszystko z muchy nie chce robić słonia[45]. Passus ten przypomniał się Leninowi w burzliwym 1921 r. podczas przemawiania na plenarnym posiedzeniu Rady Moskiewskiej, kiedy przestrzegał robotników i chłopów poprzez ich delegatów, że walka z burżuazją nie skończyła się po zwycięstwie rewolucji. „Jednym ze środków tej jej walki przeciwko nam" — mówił Lenin — „jest sianie paniki. W tym są oni mistrzami i tego nie wolno zapominać. Gazety u nich ... kolportuje się znakomicie, przy czym z muchy robią oni nie tylko słonia"[46].

Znane słowa Gajusza Juliusza Cezara *veni*, *vidi*, *vici*, wypowiedziane po łatwym i szybkim zwycięstwie nad królem Pontu, Farnakesem, po bitwie pod Zela w r. 47 p.n.e., mógł znać Lenin z lektury *Żywotów sławnych mężów*[47] Plutarcha z Cheronei (ok. 50—ok. 125 n.e.). Posłużył się nimi ironicznie w artykule *Przegląd wewnętrzny z 1901 r.*, napisanym w okresie szalejącego głodu. Wyśmiał w nim rozkaz gubernatora Chersonesu, księcia Obolenskiego, który zabronił śpieszyć z jakąkolwiek pomocą głodującej ludności, a tym bardziej pisać o głodzie. „Tak oto" — pisze Lenin — „za jednym zamachem zaprowadził on porządek w powierzonej sobie guberni. Podobnie jak Juliusz Cezar książę Obolenskij „przyszedł, zobaczył, zwyciężył", a depesze niezwłocznie oznajmiły całej umiejącej czytać Rosji o tym zwycięstwie"[48]. Ileż ironii zawarł Lenin w tych trzech, historycznych słowach *veni*, *vidi*, *vici*, porównując nieudolnego gubernatora ze znakomitym, operatywnym wodzem starożytnego Rzymu.

Mówiliśmy już, że Lenin poznał traktat Cycerona *Katon Starszy o starości* jeszcze w czasach szkolnych. Znał też z pewnością wiele innych pism Marka Tulliusza, gdyż mieściły się one w obszernej lekturze gimnazjalnej. Głębiej zapadło mu w pamięci niewielkie dziełko Cycerona *De divi-*

---

[44] В. И. Ленин, *О литературе*, s. 95.

[45] Utwory Lukiana w wyborze znajdowały się w programach szkolnych gimnazjów klasycznych przez cały wiek XIX. (por. T. Sinko, *Literatura grecka*, III 1, Kraków 1951, s. 389, 434). Hercen nazwał Lukiana „Wolterem swej epoki" А. И. Герцен, *Письма о природе*), a F. Engels „Wolterem starożytności klasycznej (por. К. Маркс и Ф. Энгельс, *О религии*, 1955, s. 245).

[46] В. И. Ленин, *Полн. Собр. Сочин.*, z. XLII, s. 361.

[47] *Żywot Juliusza Cezara*. Słowa Cezara z listu do Amintiusa.

[48] В. И. Ленин, *Полн. Собр. Сочин.*, t. V, s. 298—299.

natione. Cyceron przekazał w nim słynne powiedzenie Katona, który dziwił się wróżącym z wnętrzności zwierząt, że haruspik nie śmieje się, kiedy zobaczy innego haruspika, tak łatwo ludzie dają się im oszukiwać[49]. Do takich oszustów haruspików i augurów porównuje Lenin w *Materializmie i empiriokrytycyzmie* Awenariusza, Fichtego, Williego: „Wystąpili przed nami trzej augurowie empiriokrytyczni" — pisze Włodzimierz Iljicz — „którzy w pocie czoła usiłowali połączyć swą filozofię z przyrodoznawstem i zapełnić luki solipsyzmu"[50]. Ocena teorii empiriokrytyków w ujęciu Lenina jest jednoznacznie pejoratywna, uwypuklona nadto porównaniem ich nosicieli z cycerońskimi augurami-szarlatanami.

Z poezji łacińskiej szczególnie lubił Lenin utwór epicki Wergiliusza *Eneidę* opiewający m. in. oblężenie Troi, podstęp Danaów, czyli Greków z drewnianym koniem, którego pozostawili z ukrytymi wewnątrz żołnierzami na brzegu Troady. Kapłan trojański, Laokoon, patrząc na olbrzymiego konia powiedział:

Quidquid id est timeo Danaos et dona ferentes[51].

Lenin w liście do S. I. Gusiewa z dnia 11 marca 1905 r. przestrzega go przed nadmiernym optymizmem wobec postępowania petersburskich mienszewików. Posłużył się przy tym taką oto parafrazą Wergiliusza: „Och, jak się boję Danaów i wam radzę się ich bać"[52]. Czyż można lepiej i bardziej lapidarnie określić podstępne działanie mienszewików, niż to uczynił Lenin jednym cytatem z *Eneidy*, z lekka tylko zmienionym?

Nie mniej silnie przemawiała do Lenina moc poetyckiego wyrazu twórczości Horacego. W liście do A. N. Potresowa z dnia 2 września 1898 r. pisał: „Interesujący jest jeszcze w «Ruskim bogactwie» (za lipiec) artykulik Ratnera o «Kapitale». Szczególnie oburzyli mnie podobni amatorzy złotego środka, którzy nie decydują się wystąpić wprost przeciwko obcym sobie doktrynom, a wykręcają się, wnoszą „poprawki", omijają główne punkty ..."[53]. Ów „złoty środek" — to przecież horacjańska *aurea mediocritas* z *Ody do Liciniusza*[54]. Hasło *aurea mediocritas* przyjęło wówczas mieszczaństwo rosyjskie stroniące od jakiegokolwiek radykalnego skrzydła. W innej znowu pracy z 1905 r. pt. *Pierwsze lekcje* Lenin krytykuje oportunistyczne stanowisko tzw. nowoiskrowców, jakie zajęli w przeddzień rewolucji 1904 r. „Oportuniści nowej «Iskry»" — pisze Lenin — „chwy-

---

[49] Por. Cicero, *De divinatione*: *Vetus autem illud Catonis admodum scitum est, qui mirari se aiebat, quod non rideret haruspex, haruspicem cum vidisset* (II 24).

[50] В. И. Ленин, *Полн. Собр. Сочин.*, t. XVIII, s. 79.

[51] Wergiliusz, *Eneida* II 49. Por. *Odyseja* VIII 493.

[52] В. И. Ленин, *Полн. Собр. Сочин.*, t. XLVII, s. 19.

[53] Podkreślenie moje — O. J. В. И. Ленин, ibid., t. LXVI, s. 16.

[54] Horacy, *Oda* II 10,5: *auream quisquis mediocritatem diligit tutus* ...

tają sposobną chwilę, zapomnieli o samodzielnej sile proletariatu"[55]. „Chwytaj sposobną chwilę", po rosyjsku „лови момент", to horacjańskie *carpe diem* z *Ody do Leukonoe*[56].

Czytał też Lenin *De arte poetica* Horacego. W cytowanym wyżej artykule „*Rewolucjoniści" w białych rękawiczkach* tak formułuje swą myśl: „Liberalna burżuazja rosyjska chce połączyć przyjemne z pożytecznym; przyjemnie jest być uważanym za człowieka z «rewolucyjnymi powiązaniami» — pożytecznie — być gotowym do zajęcia ministerialnego krzesła przy imperatorze Mikołaju Krwawym"[57]. Co za wspaniałe i jakże silne zastosowanie w polemice z wrogami powiedzenia Horacego:

Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci[58]

powiedzenia użytego znowu oryginalnie w stosunku do dwulicowych liberałów na miarę ciętej uwagi Sałtykowa-Szczedrina: „капитал приобрести и невинность соблюсти"[59].

Lenin był mistrzem w posługiwaniu się ostrą bronią słowną, dowcipnie złośliwą, a jednocześnie elegancją w formie. Jakże mógł on nie znać satyr Juwenalisa, autora szesnastu celnych utworów satyrycznych skierowanych przeciwko życiu bogatych warstw starożytnego Rzymu z przełomu I/II w.n.e.?

W rozmowie z Klarą Zetkin o sztuce i literaturze Lenin zauważył: „Wielu jest głęboko przekonanych o tym, że *panem et circenses* (chlebem i widowiskami) można pokonać trudności i niebezpieczeństwa obecnego okresu. Chlebem — oczywiście! Co do widowisk, niechże będą, nie mam nic przeciwko nim. Niech jednak przy tym nie zapominają, że widowiska — to nie autentyczna wielka sztuka, lecz raczej mniej lub bardziej piękna rozrywka. Nie trzeba też zapominać, że nasi robotnicy i chłopi bynajmniej nie przypominają rzymskiego lumpenproletariatu. Oni nie utrzymują się na koszt państwa, lecz sami swą pracą utrzymują państwo"[60]. „Chleb i igrzyska" — to Juwenalisa *panem et circenses* z dziesiątej satyry, skierowanej na próżniaczy proletariat starożytnego Rzymu epoki wczesnego cesarstwa[61].

---

[55] Podkreślenie moje — O. J.; В. И. Ленин, ibid,. t. IX, s. 259; por. t. VII, s. 214; t. XVIII, s. 78.

[56] Horacy, *Oda* I 11,8.

[57] Podkreślenie moje — O. J.; В. И. Ленин, ibid., t. X, s. 299.

[58] Horacy, *De arte poetica*, 343.

[59] Н. Щедрин (М. Е. Салтыков), *Убежище Монрепо* w: *Полное Собрание Сочинений*, Ленинград 1936, t. XIII, s. 101; por. *Письма к тетеньке*, ibid., t. XIV, s. 438.

[60] К. Цеткин, *Воспоминания*, s. 12—17.

[61] Juwenalis, *Satyra* X 81 (wyd. Labriolle).

Grecki matematyk i fizyk, Archimedes z Syrakuz (ok. 287—212 p.n.e.), co to według Mickiewicza „był ubogi, nie miał gdzie oprzeć stop", odkrywszy zasadę dźwigni[62] powiedział z poczuciem mocy: δός μοι ποῦ στῶ, καὶ κινῶ τὴν γῆν[63] — „daj mi gdzie stanąć, a ziemię poruszę".

W. I. Lenin sparafrazował to słowami: „дайте нам организатию революционеров, а мы перевернем Россию"[64].

Oto siła słów rosyjskiego męża stanu i rewolucjonisty, słów — które stały się materialną potęgą, gdy zorganizowały i porwały za sobą masy. W kształtowaniu się owej vis verborum W. I. Lenina niemały był udział kultury antycznej, wyniesionej z młodzieńczych lat nauki.

Warszawa

W. I. LENIN IM BANNE DER ANTIKEN KULTUR

Inhaltsangabe

W. I. Lenin ist bereits im klassischen Gymnasium der Heimatstadt Symbirsk mit der Kultur der antiken Welt vertraut geworden. Das wissenschaftliche Niveau der ehemaligen russischen Schulen war sehr hoch; man lehrte in ihnen nicht nur Griechisch und Latein, sondern auch Französisch, Deutsch und Altslavisch.

Lenin war zweifellos für fremde Sprachen höchst begabt. Er erreichte darin immer die besten Resultate und fand stets freie Weilen, um seinen Altersgenossen und älteren Kollegen bei der Lektüre klassischer Schriftsteller behilflich zu sein. Es ist bekannt, dass die griechischen Schriftsteller Homer, Herodot, Thukydides, Sophokles, Plato und die römischen — Caesar, Livius, Cicero, Vergil, Horaz und Ovid zu den beliebten Autoren Lenins gehörten. Besonders aber zeichnete sich der junge Lenin in den Übersetzungsübungen aus dem Griechischen und Lateinischen in Russische aus.

In den Jahren 1923—1925 haben drei Schriftsteller, die in der sogenannten „Linken Front der Kunst" (LEF) tätig waren, festgestellt, dass der lebendige, farbenreiche, saubere Stil in Lenins Werken sich unter dem Einfluss des klassischen Lateins entwickelt hat. Nach der Oktoberrevolution machte Lenin von seiner Kenntnis der beiden antiken Sprachen in seiner politischen und schriftstellerischen Tätigkeit oft Gebrauch. Wie ein Berufsphilologe bediente er sich griechischer Wörterbücher und Textquellen, wenn er sich mit der antiken Naturphilosophie und ihrem Einfluss auf die moderne Philosophie des XIX. Jhds. befasste.

Als er u.a. die Werke von E. Zeller (*Philosophie der Griechen*, Leipzig 1920), Th. Gomperz (*Griechische Denker*, Leipzig 1895) order F. Lassalle (*Die Philosophie*

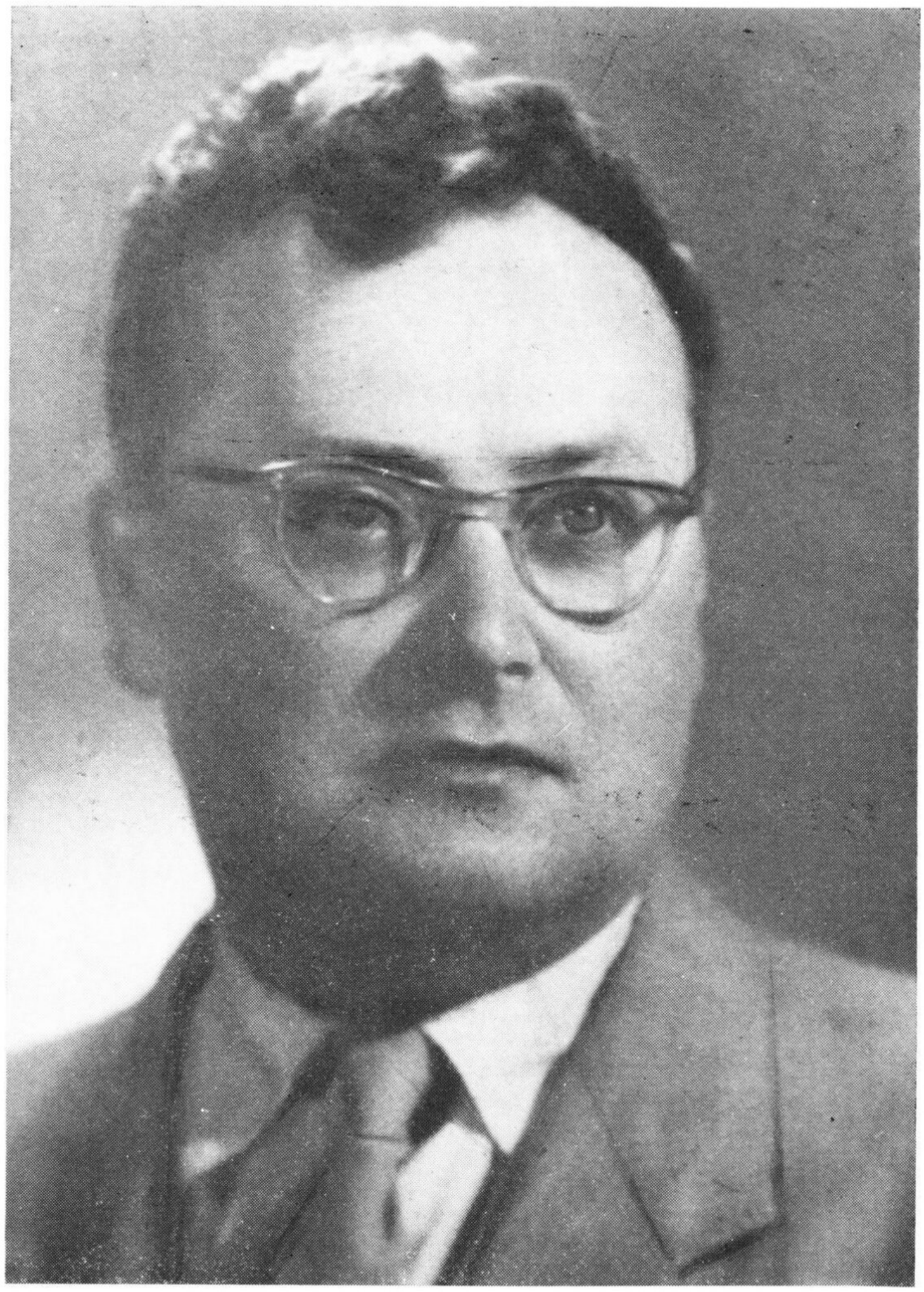
[62] W *Elementach matematyki*. Por. T. Sinko, *Literatura grecka*, II 1, Kraków 1947, s. 89.

[63] Według Pappusa, t. XVIII, p. 1060 (wyd. Hultsch).

[64] В. И. Ленин, *Биография*, s. 22.

Herakleitos des Dunklen von Ephesos, Leipzig 1858) lass, verglich er sie mit den griechischen Quellen (wie H. Diels, *Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin 1912), um die Gedanken der Antiken richtig zu erfassen. Bei dem Studium der *Metaphysik* des Aristoteles (übersetzt von A. Schwegler, Tübingen 1847—1848) machte er sich Notizen sowohl aus dem griechischen Text als auch aus seiner Übersetzung.

Charakteristische Beispiele der guten Kenntnis der antiken Literatur, die Lenin sich aus der Lektur originaler antiker Texte erworben hat, tauchen immer wieder in seinen Werken auf.

WŁADYSŁAW MADYDA
(1916—1970)

Napisał

ROMUALD TURASIEWICZ

Krakowski ośrodek filologiczny znowu się okrył ciężką żałobą. W ciągu niespełna lat ośmiu ubyło z grona krakowskich filologów aż czterech uczonych: prof. S. Skimina (1962), prof. T. Sinko (1966), prof. W. Strzelecki (1967) — ostatnio zaś dnia 13 sierpnia 1970 r. zmarł po długiej i ciężkiej chorobie uczeń i następca T. Sinki, hellenista, profesor zwyczajny UJ, dr Władysław Madyda, kierownik Katedry Filologii Greckiej UJ, były dziekan Wydziału Filologicznego, członek Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej PAN, współpracownik Komisji Filologii Klasycznej Oddziału PAN w Krakowie, członek Zarządu Głównego PTF.

Urodził się Władysław Madyda dnia 20 czerwca 1916 na Dębnikach, przedmieściu starego Krakowa, w ubogiej rodzinie rzemieślniczej jako syn Antoniego (z zawodu stolarza) i Marii z Lipiarzów. W rodzinnym mieście rozpoczął naukę w szkole podstawowej, by po jej ukończeniu wstąpić do znanego gimnazjum klasycznego im. B. Nowodworskiego (dawniej Św. Anny), w którym pozostał aż do czasu złożenia egzaminu dojrzałości w r. 1934. Wybór gimnazjum klasycznego o ustalonych tradycjach w zakresie zarówno nauczania, jak i wymagań wskazuje, iż W. Madyda wcześnie już musiał przejawiać zdolności językowe, zamiłowanie czy zacięcie humanistyczne, którymi imponował później jako uczony i profesor wyższej uczelni. Warto dodać, iż w okresie studiów gimnazjalnych był uczniem celującym; wyniki, jakie osiągał w nauce, znajdowały jednak uznanie nie tylko w wysokich stawianych mu ocenach, ale też w przyznanym mu stypendium. Nie trzeba przypominać, iż było to wyróżnienie wcale niebłahe, gdyż ilość stypendiów w szkołach średnich i wyższych była w owych czasach bardzo niewielka.

Lata spędzone w murach starego gimnazjum miały dla przyszłości W. Madydy znaczenie zasadnicze: tutaj bowiem miał za nauczycieli wytrawnych i zamiłowanych w przedmiocie filologów, którzy nie tylko dali mu dobre przygotowanie w zakresie znajomości języków starożytnych i antycznej kultury, ale też rozbudzili jego zainteresowanie w kierunku

grecko-rzymskiego antyku. Nauczycielem, któremu szczególnie wiele miał tu W. Madyda do zawdzięczenia, był świetny filolog, dr J. Schnayder, późniejszy profesor zwyczajny uniwersytetów łódzkiego i wrocławskiego. Ułatwił on też swemu uczniowi 'start życiowy' na studiach wyższych. Otóż zapisał się wprawdzie W. Madyda na Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego, obierając za główny przedmiot studiów filologię klasyczną, za poboczny germanistykę, ale nie mógł liczyć na pomoc swej rodziny, która znajdowała się w trudnych warunkach materialnych. List rekomendujący dra J. Schnaydra do prof. T. Sinki, który nie znanego sobie studenta polecił do stypendium — umożliwił W. Madydzie oddanie się całkowite studiom uniwersyteckim, uwalniając go równocześnie od konieczności zarabiania na życie przez udzielanie czasochłonnych korepetycji. Szansę tę umiał W. Madyda wykorzystać w pełni: na studiach należał do najpilniejszych. Sam często wspominał później w rozmowach, iż uczył się bardzo intensywnie i systematycznie, że zawsze się spieszył, aby obowiązujące egzaminy złożyć jak najwcześniej. Ta jego niezwykła pilność i dobra orientacja, zwłaszcza w zakresie hellenistyki, rychło zwróciły na niego uwagę uczonych grecystów, profesorów Leona Sternbacha i Tadeusza Sinki. W swym życiorysie pisał o swych nauczycielach W. Madyda: „Zamiłowanie do literatury klasycznej rozbudzone przez profesorów gimnazjalnych Zachemskiego, Pillera, Bocheńskiego, a przede wszystkim przez Schnaydra, rozwijało się na ławie uniwersyteckiej pod życzliwą i troskliwą opieką profesorów Hammera, Przychockiego, a zwłaszcza Sternbacha i Sinki ". Ten ostatni zostać miał w przyszłości opiekunem pierwszych prac swego ucznia, ucznia z czasem wybranego, który później objął po swoim mistrzu kierownictwo Katedry Filologii Greckiej w UJ.

Stopień magistra filologii klasycznej uzyskał w r. 1938 pracą (pt. *Quo modo Aeschylus, Sophocles, Euripides affectus consanguineorum tractaverint*) wykonaną w seminarium greckim prof. T. Sinki. W jesieni tegoż roku złożył państwowy egzamin kwalifikacyjny na nauczyciela języka łacińskiego w szkolnictwie średnim. Pracę nauczycielską rozpoczął w roku szkolnym 1938/39 w gimnazjach krakowskich: najpierw w gimnazjum H. Kaplińskiej i O. O. Pijarów, a następnie od półrocza (r. 1939) w gimnazjum macierzystym im. B. Nowodworskiego. Obowiązki pedagogiczne nie przeszkodziły W. Madydzie w prowadzeniu naukowych badań wcale intensywnych, skoro już w rok po studiach (r. 1939) przedłożył prof. T. Since dysertację łacińską, która mu przyniosła stopień doktora. Warto dodać, iż doktoryzował się W. Madyda w czerwcu r. 1939 przed samym wybuchem II wojny światowej, kończąc w dniu promocji dwudziesty trzeci rok życia. Rozprawa doktorska pt. *De pulchritudine imaginum deorum quid auctores Graeci saec. II p. Chr. n. iudicaverint* (1939), wprowadziła młodego badacza w dziedzinę starożytnej estetyki, której w przy-

szłości poświęcił wiele twórczego wysiłku i której pozostał wierny do końca życia. Cel, jaki sobie autor postawił w tej swojej pierwszej poważniejszej i zarazem pierwszej publikowanej pracy naukowej, było zbadanie czynnika estetycznego w antycznej idololatrii (εἰδωλολατρία). Zdaniem znawców estetyki już ta pierwsza rozprawa posiada niemałą wartość naukową jako rzetelne zebranie największej jak dotąd sumy wiadomości o hellenistycznej teorii malarstwa i rzeźby (Por. W. Tatarkiewicz, *Estetyka starożytna*, t. I, Wrocław—Kraków 1962, wyd. 2, s. 333, przyp. A).

Wybuch wojny i ciężki okres okupacji przeżył W. Madyda w rodzinnym Krakowie. Znalazł tu z czasem pracę księgowego w Zarządzie Kin G. G. (Betriebsstelle für die Lichtspieltheater in Krakau), która umożliwiła mu przetrwanie i skromną wegetację. Przy tej pracy znajdował też czas, a dodajmy tu, odwagę, aby brać żywy udział w tajnym nauczaniu. Zamiłowany uczony nie rezygnował też całkowicie z kontynuowania naukowych badań. Pozostając w stałym kontakcie ze swym uniwersyteckim mistrzem prof. T. Sinką nie tylko starał się pogłębiać systematycznie swą filologiczną wiedzę poprzez codzienną lekturę antycznych autorów, ale też rozpoczął zbieranie materiałów do pracy naukowej, która w przyszłości posłużyła mu za podstawę w przewodzie habilitacyjnym. Po zakończeniu wojny podjął swą pracę nauczycielską w gimnazjum O. O. Pijarów, a w Uniwersytecie Jagiellońskim obowiązki asystenta. Ze zdwojonymi siłami i niezwykłym zapałem kontynuował swe badania rozpoczęte w okresie wojny i już w r. 1947 ukończył obszerną rozprawę łacińską pt. *De arte poetica post Aristotelem exculta*, na podstawie której przyznano mu stopień docenta (habilitował się 27 VI 1947). Praca ta badająca losy sztuki poetyckiej po Arystotelesie, wysoko oceniona przez zagraniczną krytykę naukową, dostarcza najpełniej zebranych wiadomości źródłowych o hellenistycznej poetyce (Por. Tatarkiewicz, *o.c.* I, s. 278 przyp. B, i s. 333 przyp. A). Ma ona znaczenie fundamentalne: nie tylko jako praca analityczno-materiałowa, tj. skrupulatne zgromadzenie i usystematyzowanie wypowiedzi na temat sztuki poetyckiej pochodzących od starożytnych autorów (poetów, retorów, historyków, geografów, gramatyków, scholiastów, filozofów i lekarzy) zarówno greckich, jak i łacińskich, ale jako świetna interpretacja tychże sądów starożytnych. Liczba uwzględnionych autorów jest imponująca (ich indeks zajmuje trzy strony). W. Madyda nie ograniczył się tylko do zbadania tekstów autorów znanych, gdyż jak słusznie pisze francuski recenzent pracy J. de Foucault[1] — „le lecteur trouve ici à sa disposition un ensemble unique de nombreux textes inconnus ou peu accessibles". Ten sam pogląd dzielił znakomity czeski uczony,

[1] Revue des Études Latines XXVII 1949, s. 397—398.

K. Svoboda[2], który z uznaniem w swojej recenzji podniósł przeprowadzone przez autora „analizy takich pisarzy, jak Witruwiusz, Wellejusz Paterkulus, Galen, Maksymus z Tyru, Hermogenes, Sekstus Empiryk, Donat i in., o których mało się mówi przy dziejach antycznej poetyki". Poruszył przy tym W. Madyda w swej rozprawie niemal wszystkie ważniejsze zagadnienia poezji (Por. Foucault, *ibid.*: „Peu de questions restent en dehors de son enquête"), tak że — by użyć słów K. Svobody — „poarystotelesowska poetyka jawi się nam jako całość, całość bogata i zajmująca". W pierwszej części swej monografii zajął się W. Madyda dziełem poetyckim, zadaniami poezji, formami narracji, rolą naśladownictwa, prawdy i prawdopodobieństwa, moralnej wartości poezji, stosunkiem poezji do historii, alegorycznym tłumaczeniem poematu, sposobami poetyckiego obrazowania itd. Drugą część poświęcił osobowości poety, roli uczucia i namiętności twórcy, w trzeciej, najkrótszej, omówił różnice pomiędzy poszczególnymi rodzajami poezji i naszkicował historyczny rozwój poetyckiej sztuki. Nie poprzestał autor w swych badaniach tylko na poziomie analizy, lecz swe wyniki umiał podnieść do szczebla syntezy, tworząc dzieło o trwałej wartości, po które sięgnie każdy badacz interesujący się problemami greckiej poezji, sztuki poetyckiej i ich starożytnej oceny. Rozprawa ta niewątpliwie ugruntowała w nauce stanowisko W. Madydy jako dobrego znawcy i specjalisty w dziedzinie estetyki, poetyki czy stylistyki tak w kraju, jak i poza jego granicami.

Te zamiłowania ujawnione w pracach doktorskiej i habilitacyjnej rozwijał dalej na gruncie zarówno greckiej, jak i łacińskiej literatury. Doskonałe przygotowanie w zakresie tak filologii greckiej, jak i łacińskiej, wyniesione z okresu studiów, a podparte szerokim oczytaniem zdobytym w niemałym stopniu w latach okupacji, umożliwiało mu swobodne i kompetentne poruszanie się po obu terenach. Przewagę przecież w jego badaniach mieli rychło odnieść autorzy greccy: zainteresowania latynistyczne zaczęły powoli słabnąć i ustępować miejsca hellenistycznym, jednakże nigdy całkowicie nie zaniknęły, gdyż przygodnie, ale do końca życia, zajmował się uczony wybranymi problemami i postaciami literatury łacińskiej. I ma tu niewątpliwie swoją wymowę fakt, iż ostatnia jego publikowana praca pt. *W kręgu Klodii* (1968) dotyczyła terenu rzymskiej kultury. Był jednak W. Madyda specjalistą przede wszystkim w zakresie grecystyki i podejmował zajęcia dydaktyczne w uniwersytecie związane wyłącznie z jej dziedziną: a więc zarówno zajęcia językowe (które prowadził początkowo jako docent), jak proseminaria czy wreszcie seminaria i wykłady z historii literatury i kultury, które mu już jako profesorowi i swemu następcy odstępował sukcesywnie prof. T. Sinko.

---

[2] Listy Filologické LXXVIII 1949, s. 207—208.

Główną, ulubioną i najbardziej bez wątpienia cenną dziedziną naukowego badania W. Madydy stanowią prace z zakresu estetyki i stylistyki. Dociekania naukowe w tej problematyce szły w czterech zasadniczych kierunkach: w kierunku badania poglądów estetycznych i stylu poszczególnych autorów tak greckich, jak i łacińskich, w kierunku rozbioru i oceny pod względem artystycznym wybranych dzieł literackich, dalej w kierunku analizy i charakterystyki określonych zjawisk stylistycznych czy wreszcie w kierunku studiów nad antyczną onomastyką stylistyczną. W grupie pierwszej wśród szeregu drobnych artykułów i przyczynków, poświęconych pisarzom takim jak Maksymus z Tyru, Ps.-Longinos, na czoło wysuwa się swą wysoką naukową rangą rozprawa o założeniach nauki o stylu w ujęciu Hermogenesa z Tarsos (*Über die Voraussetzungen der Hermogenischen Stillehre*, 1959) oraz dysertacja łacińska pt. *De Donato stili Terentiani iudice* (1951), zawierająca ocenę stylu Terencjusza przez gramatyka i nauczyciela retoryki Donata, a dająca równocześnie subtelną analizę wszystkich elementów stylu rzymskiego komediopisarza, jak i ukazująca zalety Donata jako krytyka literackiego. Grupę drugą, poświęconą studiom nad strukturą antycznych dzieł literackich, otwiera niezwykle oryginalna w pomyśle i rozwiązaniu rozprawa pt. *Metamorfoza jako zasada kompozycyjna u Owidiusza* (1964), ukazująca koncepcję starożytnego poety, który potraktował metamorfozę nie tylko jako stale powtarzający się motyw, ale jako motor akcji całego poematu, łączący zarazem w jedną całość poszczególne jego części i nadający mu charakter organicznie skonstruowanego dzieła sztuki. W tej grupie prac zasługuje też na szczególną uwagę cenny artykuł pt. *Wartości literackie dzieła Warrona „O rolnictwie"* (1966). Wbrew opinii E. Nordena, A. Klotza, M. Hadasa i in., którzy stwierdzają, iż dzieło napisane jest „stylem szorstkim i zagmatwanym, a myśli w nim wyrażone przysłonięte są trudnościami zarówno syntaktycznymi, jak i technicznymi"[3], W. Madyda stara się wykazać, iż dzieło to „czujnie odczytane jest ważnym świadectwem humanistycznej i literackiej postawy jego twórcy" (s. 120). Podejmuje więc w tym celu próbę zrewidowania oceny stylu i artystycznych ambicji pisarza na podstawie wspomnianego dzieła. Przede wszystkim, zdaniem W. Madydy, Warron zerwał z nudą drętwej topiki swego wzoru, tj. katońskiego dzieła *De agri cultura*, i śmiało przekształcił swój wykład w interesujący tryptyk dramatyczny. Zwraca uwagę na fakt, iż każda księga jest nie tylko odrębną całością, ale posiada własną oprawę miejscową i czasową i zawiera osobny odcinek akcji. Dalej podkreśla, iż w poszcze-

---

[3] Por. Wstęp do wydania H. B. Asha i W. D. Hoopera (Cato and Varro, *De re rustica*) w serii The Loeb Classical Library, London 1934, s. XVII; por. też M. Hadas, *A History of Latin Literature*, New York 1952, s. 105.

gólnych księgach dochodzą do tego wstępy jak gdyby preludia i okolicznościowe dygresje urozmaicające partie o charakterze technicznym, a sam dialog tętni w pewnym sensie życiem rozmówców i oddaje podnieconą atmosferę schyłku rzeczypospolitej. Szukając wartości literackich w języku i stylu Warrona, dostrzega W. Madyda jego humor (który skrzy się różnymi odcieniami, od niewinnego docinku poprzez cierpkość, aż do jawnej zgryźliwości), jędrność i obrazowość wyrażeń, ekspresywność i konkretność, a nawet śmiałość języka, skłonność do tworzenia przeróżnych igraszek słownych, etymologii, nadawania rozmówcom 'imion mówiących', popadania incydentalnie w nastrój starej rzymskiej komedii czy w styl parodii. Ilustruje też W. Madyda przykładami zaczerpniętymi z dzieła humanistyczną postawę Warrona, dowodząc, iż jest ono „cennym świadectwem antycznego humanizmu, w którym prace i otoczenie rolnika ukazywały się czytelnikowi rzymskiemu w nowym świetle, całkowicie odmiennym od surowego i trzeźwego punktu patrzenia starego Katona" (s. 136).

Kierunek trzeci, tj. badanie określonych zjawisk stylistycznych, reprezentuje przede wszystkim obszerna rozprawa pt. *De concinnitate formae et argumenti quid antiqui artis iudices tradiderint* (1947). Na podstawie obficie zebranych materiałów źródłowych w sposób przekonywający dowiódł istnienia starożytnego postulatu utrzymywania pewnej harmonii treści i formy w dziele literackim, tj. wynajdowania doskonałego wyrazu tak w prozaicznych, jak i poetyckich utworach dla wyrażania określonych treści. Na uwagę zasługuje tu również wnikliwe studium pt. *Starożytne teorie metafory i ich aktualność* (1950), w którym zebrał i zbadał sądy o metaforze starożytnych teoretyków stylu, określił różne jej rodzaje i wskazał na jej istotę i znaczenie jako zjawiska stylistycznego. Za rodzaj rozprawy z dziedziny stylistyki należy też uznać obszerny wstęp do przekładu *Trzech stylistyk greckich* (Arystotelesa, *Retoryka* (III księga), Ps.-Demetriusza *O wyrażaniu się* i Dionizjusza z Halikarnasu *O zestawianiu wyrazów*) drukowanego w Bibliotece Narodowej. Autor scharakteryzował tu ogólnie rozwój i zakres zjawisk stylistycznych według starożytnej teorii stylu, omówił też jej ważniejszych przedstawicieli od najwcześniejszych aż do działających w epoce rzymskiego cesarstwa. Wśród drobniejszych artykułów i przyczynków z tej dziedziny warto wspomnieć przynajmniej jeden jeszcze pt. *Kilka uwag o głoskach w stylistyce* (1953) ze względu na przytoczony tu cenny materiał źródłowy i trafne obserwacje.

Inny rodzaj — jest to już kierunek czwarty — badań stylistycznych w dorobku naukowym prof. W. Madydy przedstawiają prace z zakresu antycznej onomastyki stylistycznej. Prace te prowadzone głównie na materiale poematów homerowych *Iliady* i *Odysei* (*Homer jako onomasta*,

1962—63, i *Etymologie imion własnych u Homera*, 1964), przyniosły wiele nowych i ciekawych spostrzeżeń w związku z techniką poetycką Homera, jego umiejętnością etymologizowania poetyckiego imion własnych, podporządkowanego określonemu zamiarowi artystycznemu, który pełnią w całokształcie jego poetyckiej wizji. Dzięki badaniu W. Madydy stało się jasne, iż poeta przejawiał świadomy i czynny stosunek do imion własnych, których nie łączył z bogami, ludźmi czy nawet zwierzętami w sposób czysto mechaniczny i nie nadawał im tylko funkcji dystynkcyjnej, gdyż traktował je poniekąd jako wyrazy ożywione. Ważne jest też stwierdzenie, do którego prowadzą badania W. Madydy, iż poeta nie trzymał się konsekwentnie raz podanej etymologii imienia i swe poprzednie propozycje często zmieniał, wcale nie pragnąc stworzyć interpretacji imienia własnego trwałej, ogólnie uznanej czy absolutnej, lecz raczej nadając swym 'etymologiom' konkretną wartość artystyczną, wartość chwilową, związaną z danym miejscem poematu.

Jak wysoko był ceniony prof. W. Madyda w kołach fachowców z dziedziny estetyki, świadczy najwymowniej fakt, iż uczony tej miary, co prof. W. Tatarkiewicz, właśnie do niego zwrócił się o pomoc i współpracę przy opracowywaniu pierwszego tomu *Historii estetyki*, obejmującego okres grecko-rzymskiej starożytności. Lepiej tu jednak oddać głos samemu prof. W. Tatarkiewiczowi, który we wstępie do drugiego wydania swego dzieła tak o tej współpracy pisze (*o.c.* s. 7): „Autor ... szczególnie wiele zawdzięcza przyjacielskiej współpracy prof. Wł. Madydy; bez jego pomocy opracowanie tekstów starożytnych nie byłoby możliwe, przez niego zostały sprawdzone filologicznie źródła greckie i łacińskie, a przekłady z nich są w większości wypadków wspólną robotą jego i autora".

Obok problemów estetyczno-stylistycznych — stanowiących bezsprzecznie *optima pars* jego naukowej twórczości — szczególnie żywo interesował się prof. W. Madyda antyczną teatrologią i dramaturgią, której poświęcił wiele wysiłku i jako badacz, i jako popularyzator najwyższej rangi. Wśród powodzi niewielkich objętościowo artykułów, z których na wzmiankę przynajmniej zasługują szkice i przyczynki takie jak *Roscius, największy komik rzymski* czy *Największy aktor tragiczny w Rzymie*, wyróżniają się swym naukowym poziomem i wynikami dwie obszerniejsze i niezwykle wartościowe publikacje z zakresu sztuki teatralnej, a to rozprawa łacińska z r. 1953 pt. *De Donato histrionum praeceptore* (wysoko oceniona przez zagraniczną krytykę naukową), traktująca z dużym znawstwem o wskazówkach czy przepisach reżyserskich Donata, oraz cenny artykuł omawiający powstanie i rozwój sztuki aktorskiej w starożytnej Grecji (*Początki sztuki aktorskiej w starożytności w świetle greckich źródeł literackich*, 1961). Dużą popularność i poczytność zachował do dziś podręcznik prof. W. Madydy napisany z przeznaczeniem dla

młodzieży szkół dramatycznych: w sposób przystępny, zwięzły i przejrzysty popularyzuje on dotychczasowe wyniki prac uczonych nowożytnych nad dziejami antycznego teatru i nad trudnymi nieraz i dość skomplikowanymi zagadnieniami starożytnej dramaturgii. Doskonałe panowanie autora nad źródłami antycznymi, oświetlającymi dzieje antycznej sceny, dobre znawstwo wykładanego przedmiotu oraz dojrzałość sądu dodają waloru tej pożytecznej pracy (*Teatr starożytny Grecji i Rzymu*, 1953).

W tym miejscu należy też wspomnieć polemiczny artykuł prof. W. Madydy pt. *Uwagi Arystotelesa o 'katartycznym' wpływie tragedii* (1963), którym włączył się twórczo w trwającą od renesansu dyskusję na temat znanej definicji tragedii w *Poetyce* Arystotelesa. Otóż lakoniczność i fragmentaryczność wypowiedzi Stagiryty w związku z katartycznym oddziaływaniem tragedii na widza wywoływała przeróżne interpretacje nowożytnych uczonych. Liczba do dziś opublikowanych na ten temat prac utworzyłaby spory księgozbiór, a przytaczanie poszczególnych poglądów i teorii mijałoby się z celem tego ogólnie informującego szkicu. Dość wspomnieć, iż niektórzy uczeni humaniści usiłowali nadać twierdzeniu Arystotelesa sens moralny: utrzymywali, iż według filozofa widz zapoznający się z akcją tragiczną, która może wywołać litość i trwogę, „immunizuje się przed tymi dwoma afektami, że oczyszcza swą duszę od namiętności niskich i niebezpiecznych" (s. 17). Potem sukcesywnie pojawiały się poglądy czy raczej kierunki takie jak estetyczny (prezentowany przez Anglika S. H. Butschera), psychologiczny (którego wyznawcę niektórzy dostrzegają w W. D. Rossie), wreszcie medyczny (ku któremu skłaniał się J. Bernays). Autor rozprawy przez subtelną analizę semantyczną terminu κάθαρσις i καθαίρω stara się ustalić i wesprzeć nowymi argumentami jednoznaczną w jego pojmowaniu interpretację *katharsis* — oczyszczenie w sensie metaforycznym i medycznym. Nawiązuje więc do poglądów wyrażonych w nauce przez uczonego J. Bernaysa (*Zwei Abhandlungen über die Aristotelische Theorie des Drama*, 1880) i dowodzi w opozycji do innych badaczy, iż Arystoteles przez oczyszczenie nie rozumiał sublimowania czy uszlachetniania uczuć, lecz ich wyładowywanie. Oczyszczenie było dla niego procesem psychologiczno-biologicznym, który ułatwia widzowi czy słuchaczowi odzyskanie swoistej równowagi psychicznej. Pod wpływem wizji scenicznej afekty litości i trwogi (ἔλεος i φόβος) uaktywniają się i dobywają na wierzch, a przeżyte w iluzji widza przestają go potem wewnętrznie niepokoić. Tak więc badając sens i funkcję terminu *katharsis* na tle warunków historycznych, w których tworzył Arystoteles, dochodzi W. Madyda do wniosku, iż autor *Poetyki* w polemice ze swym mistrzem Platonem wykazał, iż przeżycie artystyczne dramatu, wyzwolenie uczucia litości i trwogi widokiem akcji tragicznej „nie tylko

nie ma charakteru negatywnego i pasywnego, ale oznacza zysk pozytywny, ulgę i uwolnienie się od afektów" (s. 22).

Trzecią dziedziną badań obok zainteresowań estetyczno-stylistycznych i teatrologicznych stanowiła historia literatury, przede wszystkim greckiej, a właściwie jej wybrani, czołowi przedstawiciele, których dzieła posiadają trwałe znaczenie dla europejskiej kultury. I tak wielkiemu epikowi greckiemu Homerowi poświęcił wnikliwe i ciekawe spostrzeżenia we *Wstępie historyczno-literackim* do *Wyboru z Odysei* (1956), wykrywając niejeden interesujący szczegół kompozycji poematu, niejeden element zastosowanej tu poetyckiej techniki.

Za wzór rozprawek-esejów, niejako mikro-monografii, może uchodzić literacki szkic, w którym nakreślił postać największej helleńskiej poetki Safony (*Człowiek i przyroda w oczach Safony*, 1966). Ogromna erudycja, która przebija ze skojarzeń, reminiscencji osnutych wokół fragmentów strof greckiej poetki, wystawia mu jako uczonemu najlepsze świadectwo. Dochodzi do tego świetna interpretacja filologiczna umiejąca ukazać wrażliwość poetki na otaczające piękno przyrody, na jej niedościgniona umiejętność poetyckiego obrazowania, znajdującą swój szczególny wyraz w metaforach i przydawkach zdobniczych, sugestywnie podających związane z nimi skojarzenia emocjonalne. W pięknym tym nie tylko treściowo, ale i formalnie eseju odmalował twórczość Safony jako poezję uczucia i refleksji, sublimującą ludzkie doznania i kultywującą najwyższe ideały w życiu.

Tłumaczenie własne Ksenofontowej *Anabazy* poprzedził W. Madyda obszerną przedmową, stanowiącą dobre wprowadzenie w epokę, w której żył i działał ów ateński pisarz, żołnierz i myśliwy. Zwłaszcza ciekawe i cenne, choć utrzymane w konwencji popularyzatorskiej z przeznaczeniem dla masowego czytelnika, są jego uwagi o historyczno-politycznym podłożu *Wyprawy Cyrusa* oraz o pewnych tendencjach politycznych, społecznych, wojskowych i innych, prezentowanych przez ateńskiego pisarza.

Zainteresowanie dla bogatej objętościowo i treściowo spuścizny literackiej Lukiana zdradził już artykułem publikowanym w r. 1946 na temat bizantyńskiej polemiki z pisarzem z Samosat. Zajmował go jednak Lukian przede wszystkim jako znakomity przedstawiciel restauracji attycystycznej i drugiej sofistyki, której poświęcał stale swą uwagę zamiłowanego badacza, jak świadczą o tym prace, co prawda przyczynkarskie bardziej niż ogólne, omawiające poglądy estetyczne Maksymusa z Tyru, idee traktatu Ps.-Longinosa na tle ówczesnej teorii retoryczno-filozoficznej, przekłady dzieł stylistycznych znanego szermierza attycyzmu Dionizjusza z Halikarnasu, mów Eliusza Arystydesa itd. Gdzieś w połowie lat pięćdziesiątych przeprowadzając dla Wydawnictwa Ossolineum rewizję tłumaczenia dialogów Lukiana dokonanego przez M. K. Boguckiego oraz przy-

gotowując przekłady własne zapoznał się prof. W. Madyda bliżej i bardziej bezpośrednio z bogatą twórczością greckiego pisarza. Przez jakiś czas nawet zamyślał poświęcić mu monografię: czasochłonne i odpowiedzialne obowiązki dziekana Wydziału Filologicznego, które pełnił w tym czasie (w latach 1956—1958) nie pozwoliły mu na zrealizowanie tego zamierzenia. Swoje uwagi o autorze wypowiedział we wnikliwym studium pt. *Skala wartości w dziele Lukiana* (1962) oraz w dwóch obszernych wstępach, niejako mikromonografiach do własnego przekładu 14 dialogów Lukianowych (1957) i do przekładu pióra M. K. Boguckiego (1960). W tych trzech publikacjach W. Madyda omówił poglądy Lukiana jako myśliciela, jego postawę wobec filozofii i nauki, wobec literatury i sztuki w ogóle; ukazał poza tym pisarza jako literata-artystę, scharakteryzował jego paideję — kulturę duchową, przedstawił pierwiastki tradycyjne i oryginalne w jego twórczości. W sumie otrzymuje polski czytelnik przegląd całej twórczości Lukiana, dokonany zarówno z doskonałym znawstwem problematyki jego pism, jak i z dobrym wyczuciem i oceną ich literackich walorów.

Wśród autorów rzymskich zainteresował W. Madydę znakomity epik rzymski Newiusz; jemu to poświęcił uczony obszerny artykuł pod wpływem lektury nowego (drugiego) wydania w Bibliotheca Teubneriana fragmentów *Belli Punici carmen* sporządzonego (1964) przez ówczesnego kierownika Katedry Filologii Klasycznej UJ — prof. W. Strzeleckiego. Celem artykułu było z jednej strony przypomnienie społeczeństwu polskiemu ogromnej naukowej zasługi, jaką stanowiło przygotowanie niniejszego wydania, z drugiej zaś strony wsparcie własnymi spostrzeżeniami propozycji wydawcy w odniesieniu do poszczególnych miejsc czy wierszy poematu. Na uwagę zasługuje zwłaszcza bystra próba interpretacji frg. 4, którego tło stanowi gigantomachia, symbolizująca, jak się zdaje, zwycięskie zmagania Rzymu (Dzeusa) z Kartagińczykami (Gigantami): wymienienie tu przez Newiusza giganta Porfyriona, zwanego po łacinie 'Purpureus', którego synonimem może być nazwa 'Puniceus', było zdaniem prof. W. Madydy aluzją przejrzystą dla każdego Rzymianina: samo zaś ukrycie pod tym dwuznacznym określeniem nazwy etnicznej należało do tradycji stylu hellenistycznego znanego choćby z *Aleksandry* Likofrona.

W ramach ogólnie informującego szkicu trudno omówić wszystkie prace Zmarłego Profesora. Trzeba jednak zaznaczyć, iż obok wymienionych dziedzin w niemałym stopniu pociągała go także filozofia i historia kultury. Badał je od strony źródeł literackich w dość licznych rozprawkach i przyczynkach, drukowanych na łamach „Meandra". Dość wspomnieć takie artykuły jak *Pojęcie realizmu i odbicie rzeczywistości u Arystotelesa* (1961),

Myśl i słowo u Heraklita (1962), *Fragmenty Heraklidesa Krytyka jako źródło do kultury hellenistycznej* (1963), czy wreszcie *W kręgu Klodii* (1968) — ostatnia praca, którą w ogóle napisał Profesor — aby uprzytomnić sobie, na jak różne i na jak szerokie problemy i aspekty badawcze rozciągała się wiedza i zainteresowania uczonego.

Obok estetyki, stylistyki, teatrologii, historii literatury czy kultury osobne pole badań stanowi w dorobku naukowym W. Madydy polski humanizm. Na wzmiankę zasługuje tu przede wszystkim cenny przyczynek do polskiego renesansu pt. *Johannes Longinus Długosz als Vorläufer des Humanismus in Polen* (1962) oraz artykuł wykonany w związku z przygotowywanym ówcześnie przez krakowski ośrodek historyczny (Katedrę Historii Średniowiecznej UJ) jubileuszowym wydaniem dzieła Jana Długosza. Artykuł ten zatytułowany *Wzory klasyczne w „Historii Polski" Długosza* (1958), nie tylko omawia w sposób głęboko erudycyjny wykształcenie klasyczne wielkiego historyka polskiego, ale przynosi niezwykle cenną w wielu miejscach konfrontację tekstu polskiego historyka z tekstami pisarzy rzymskich: ukazuje w sposób przekonywający, jak wiele gotowych fraz, opisów bitew, obrazów, przemówień, charakterystyk osób przejął historyk ze scenerii rzymskiej i przeniósł *mutatis mutandis* na polską glebę dla artystycznego podcieniowania tła narodowych dziejów. Z okazji jubileuszu Uniwersytetu Jagiellońskiego skreślił prof. W. Madyda sylwetkę Jakuba Górskiego, wybitnego humanisty i rektora Krakowskiej Akademii (1964) oraz opracował monograficznie losy filologii klasycznej w Uniwersytecie Jagiellońskim od średniowiecza aż po czasy współczesne (1964).

Wciągnął wreszcie prof. W. Madyda w zakres swego badania — czasy najnowsze. Otóż idąc zarówno za przykładem, jak i zachętą i radą swego mistrza Tadeusza Sinki niezwykle zasłużonego 'pionierskimi' studiami nad wpływami literatur antycznych na literaturę polską, zajął się Profesor wykrywaniem i klasyfikowaniem (według pewnych z góry wyznaczonych kategorii) motywów antycznych występujących w poezji Leopolda Staffa (*Motywy antyczne w poezji Leopolda Staffa*, 1962). W obszernej swej monografii zbadał wątki, realia, sposoby obrazowania czy nawet myśli zaczerpnięte przez polskiego poetę z bogatego piśmiennictwa starożytnego, umiejąc przy tym w wielu wypadkach odnaleźć starożytną genezę motywów, a nawet fraz poetyckich użytych przez poetę, jak również ukazać jego twórczą inwencję objawiającą się w umiejętności przetwarzania w sposób całkowicie oryginalny starożytnych wątków i wersji mitu. Trafne ujęcie postawy poety wobec greckich i rzymskich twórców słowa, podkreślenie jego wrażliwego odczucia idei humanistycznych zawartych w pomnikach starożytnej kultury i literatury, cechuje tę

ostatnią większą pozycję książkową W. Madydy, dając zarazem świadectwo jego dużej erudycji i oczytania w zakresie tak greckiego, jak i rzymskiego piśmiennictwa.

Znając doskonale wszelkie tajniki języka starożytnych Greków, dał się też poznać prof. W. Madyda jako wyborny tłumacz dzieł helleńskich pisarzy na język polski. Przekłady te prezentują niemały walor artystyczny, ponieważ sztuka translatorska W. Madydy umiała przybliżyć dzieła antyczne współczesnemu polskiemu czytelnikowi z dobrym odczuciem oryginałów w pięknym literacko języku, nic nie ujmując z ich właściwości kunsztu i stylu. Lista jego tłumaczeń jest stosunkowo długa i obejmuje wprawdzie tylko autorów piszących prozą, ale za to reprezentujących różne epoki dziejów literatury greckiej. Znajdują się na niej *Trzy stylistyki greckie* (zawierające III księgę *Retoryki* Arystotelesa, traktat Demetriusza z Faleronu *O wyrażaniu się* oraz rozprawę Dionizjusza z Halikarnasu *O zestawianiu wyrazów*), dalej Ksenofontowa *Wyprawa Cyrusa*, Eliusza Arystydesa *Pochwała Rzymu*, rewizja i objaśnienia do przekładu dialogów Lukiana pióra M. K. Boguckiego, wreszcie własne tłumaczenia dzieł pisarza z Samosat, oraz przekład fragmentów pisma *O miastach Hellady* Heraklidesa Krytyka. Ostatnią pozycją na tej liście tłumaczeń było monumentalne dzieło historyczne Kasjusza Diona Kokcejana. Z całości, która była obliczona na trzy tomy, przekład pierwszego ukazał się drukiem w r. 1967, materiały składające się na tom drugi tylko w części zdołał Profesor przełożyć pracując nad tym trudnym tłumaczeniem pomimo ciężkiej i postępującej choroby niemal do ostatnich dni swego pracowitego życia.

A choć nie było mu dane żyć długo, dokonał w swym życiu wiele i jako uczony badacz, popularyzator wiedzy o antyku, zdolny tłumacz, i oddany swym studiom i młodzieży nauczyciel. Był człowiekiem pracującym dużo i wydatnie, a stały kontakt z prof. T. Sinką, który był mu wzorem i jako uczony, i jako człowiek o nieludzkiej wprost, jak to określano, pracowitości — potęgował tylko jego wrodzone skłonności do twórczego wysiłku. Skłonności te wsparte przez duże zdolności, zapał i zamiłowanie szybko wyniosły go na uniwersytecką katedrę. Doktorat uzyskał w r. 1939 mając zaledwie dwadzieścia trzy lata, docenturę etatową w r. 1948 w wieku lat trzydziestu dwóch. Kolejne szczeble w karierze uniwersyteckiej osiągnął— w trzydziestym ósmym roku życia (1954) profesurę nadzwyczajną, a w czterdziestym czwartym (1962) zwyczajną. W r. 1960 przejął wszystkie wykłady i seminaria z zakresu filologii greckiej w Uniwersytecie Jagiellońskim w związku z przejściem na emeryturę prof. T. Sinki. W r. 1965 otrzymał kierownictwo samodzielnej Katedry Filologii Greckiej w UJ, które piastował niemal do końca życia, tj. do momentu, gdy decyzją (z maja 1970) Ministerstwa Oświaty i Szkolnictwa Wyższego połączono

w UJ katedry Filologii Greckiej i Łacińskiej w jedną Katedrę Filologii Klasycznej.

Brał też czynny udział w życiu organizacyjnym uczelni. W latach 1953—1955 sprawował funkcję przewodniczącego Rady Miejscowej Związku Nauczycielstwa Polskiego przy uniwersytecie. Pełnił też w uczelni obowiązki prodziekana Wydziału Filologicznego (lata 1954/55 i 1955/56), a następnie jego dziekana (lata 1956/57 i 1957/58). Okazał się na tym stanowisku nie tylko dobrym administratorem, dbałym o potrzeby tak całości wydziału, jak i jego części składowych, a więc poszczególnych katedr, ale też prawdziwym opiekunem studiującej młodzieży. Potrafił przy tym zachować właściwy dystans wobec różnego typu administracyjnych obowiązków: żadnego z nich nie lekceważył, niczego nie zaniedbywał, ale szczęśliwie unikał popadania w 'papierkową histerię'. Daleki od wszelkiej zarozumiałości używał swej władzy dla ludzi, a nie przeciw ludziom, nie odgradzając się od nich ani sztucznie nadymanym autorytetem, ani barierą przepisów. Rzeczowy i energiczny w załatwianiu spraw, uprzejmy i umiejący wygospodarować czas dla petentów, udowodnił swym postępowaniem, iż praca na uczelni na jakimkolwiek jej odcinku, a więc naukowo-dydaktycznym czy nawet administracyjno-organizacyjnym jest jego powołaniem życiowym. W uznaniu tych zasług położonych tak w pracy badawczej, jak i dydaktycznej, społecznej i organizacyjnej został odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. Jako uczonego spotkało go jeszcze inne zaszczytne wyróżnienie. Otóż za zasługi dla polskiej kultury otrzymał w r. 1966 nagrodę naukową im. Włodzimierza Pietrzaka.

Te same zalety, które wykazał jako prodziekan i dziekan Wydziału Filologicznego, zaprezentował później jako kierownik Zakładu Hellenistyki UJ, a od r. 1965 jako kierownik Katedry Filologii Greckiej. Jak wiadomo, interesował się prof. W. Madyda przede wszystkim starożytną estetyką i stylistyką. Jako niewątpliwie bardzo dobry znawca tych dziedzin mógł i miał prawo narzucać swym młodszym pracownikom zbliżoną problematykę badawczą. Ale nigdy tego nie czynił, umiał uszanować cudze, odmienne zamiłowania, nie ingerować, nie dawać odczuwać w sposób natarczywy swej naukowej opieki. Z drugiej strony nie zastrzegał sobie bynajmniej prawa do opracowywania tematyki estetyczno-stylistycznej, aby uchodzić w niej za jedynego znawcę i mistrza. I chyba tutaj należą mu się słowa szczególnej wdzięczności od tych, których zamiłowania nie kierował na inne tory i których swym *ex officio* nadzorem nie krępował i nie zrażał. Podobne stanowisko zachowywał również wobec swych magistrantów; przy ostatecznym precyzowaniu tematu pracy magisterskiej starał się w miarę możności uwzględniać to, co w pięknie i mądrości greckiego antyku pociągało każdego z jego uczniów najbardziej: zagadnienia

historyczno-literackie, stylistyczne, kulturowe, poszczególny gatunek literacki, wybrana epoka, ulubiony autor. Być może na tak pełną wyrozumienia postawę prof. W. Madydy wpłynęło w jakimś stopniu doświadczenie osobiste: sam był zawsze niezwykle wdzięczny swojemu mistrzowi prof. T. Since nie tylko za to, iż się nim zajął i z czasem wprowadził na uniwersytecką katedrę jako swego następcę, ale i za pozostawienie mu tej wolności, która mu pozwoliła rozwinąć własne indywidualne zamiłowania.

Jako dydaktyk wykazywał tę samą staranność i wszechstronne filologiczne przygotowanie, które cechowały jego prace naukowe. Znał jak nikt tajniki greczyzny wraz z najdrobniejszymi odcieniami tego języka, w lot chwytał sens nawet najtrudniejszych miejsc najtrudniejszych greckich autorów. Umiał przy tym tłumaczony tekst greckiego oryginału oddawać w sposób filologicznie wierny, a zarazem w dobrej literackiej polszczyźnie. Ta sama dbałość nie tylko o treść, ale i o formę charakteryzowała też jego wykłady z historii literatury greckiej. Wykłady zawsze starannie przygotowane, interesujące, oparte z jednej strony na najnowszych opracowaniach, z drugiej na własnej lekturze i znajomości przedmiotu, ilustrowane najpiękniejszymi partiami czy wycinkami dzieł antycznych przekładanymi najczęściej ex abrupto — czyniły z W. Madydy wykładowcę, którego z przyjemnością można było posłuchać i od którego wiele można się było nauczyć. Toteż nigdy nie mógł się uskarżać na brak słuchaczy. Wdrażał ich do pracy rzetelnej i gruntownej, podsycając ambicje twórcze, służąc ofiarnie radą i pomocą, niejednokrotnie dostarczając literatury przedmiotu.

Za swój obowiązek uważał też utrzymywanie żywego kontaktu z nauczycielstwem szkół średnich: jak długo pozwalały mu siły, wygłaszał liczne prelekcje na zebraniach ogniska metodycznego, niejednokrotnie też prowadził różnego typu zajęcia na kursach wakacyjnych języka łacińskiego. Dużą wagę przywiązywał też do propagowania grecko-rzymskiego antyku w naszym społeczeństwie, stąd żywo włączał się we wszelkiego rodzaju akcje odczytowe o charakterze popularyzacyjnym. Na tę działalność popularyzatorską zawsze umiał jakoś znaleźć czas, mimo iż jako członek kilku naukowych towarzystw, na ich przede wszystkim terenie musiał czynnie reprezentować jako hellenista krakowską filologię. A w każdym z tych towarzystw, a więc zarówno w Komitecie Nauk o Kulturze Antycznej PAN, w Komisji Filologii Klasycznej i Komisji Historyczno-Literackiej Oddziału PAN w Krakowie, w Polskim Towarzystwie Filologicznym należał swego czasu do najczynniejszych członków, najbardziej produktywnych referentów.

Był uczonym o rozległych zainteresowaniach obejmujących tak teren hellenistyki, jak i latynistyki, humanizm i czasy najnowsze. Na tych

szerokich terenach uprawiał historię literatury, teatrologię, a zwłaszcza estetykę i stylistykę. Pomysłowy i solidny w swej badawczej robocie tworzył dzieła o dużej wartości. Cyfra 63 pozycji bibliograficznych, którą się legitymuje jego naukowy dorobek, wydaje się wcale pokaźna, zwłaszcza jeśli się uwzględni okoliczność, iż zmarł w stosunkowo młodym wieku i od kilku lat z powodu choroby nie mógł wydajnie pracować naukowo. Dokonał wiele i jako uczony, i jako dydaktyk czy pedagog, niestrudzony popularyzator wiedzy o antyku i dobry tłumacz.

Życzliwy stosunek do innych, nacechowany dużym szacunkiem dla człowieka i jego pracy w ogóle, pewna dobrotliwość i pogodne usposobienie nie pozbawione swoistego poczucia humoru, całkowita bezpośredniość i bezpretensjonalność sprawiały, iż jako człowiek budził uczucia sympatii, przyjaźni i przywiązania. Był przykładem nowoczesnego uczonego-humanisty w najlepszym rozumieniu tego terminu.

Kraków

SPIS OPUBLIKOWANYCH PRAC WŁADYSŁAWA MADYDY

1939

1. De pulchritudine imaginum deorum quid auctores Graeci saec. II post Chr. n. iudicaverint. Kraków 1939. Archiwum Filologiczne PAU nr 16 ss. 80.

1946

2. Lukian „Tragedia Zeusa". Przełożyli W. Madyda i J. Ptaszyński: Meander I 1946 s. 207—226.
3. Bizantyjska polemika z Lukianem: Meander I 1946 s. 468—476.
4. Harmonia treści i formy według estetyków starożytnych: Spraw. PAU XLVII 1946 s. 84—85.
5. De arte poetica post Aristotelem exculta quaestiones selectae (Główne problemy poetyki po Arystotelesie): Spraw. PAU XLVII 1946 s. 310—311.

1947

6. Ps.-Longinosa traktat 'O wzniosłości' na tle rzymskiej teorii retoryczno-filozoficznej: Spraw. PAU XLVIII 1947 s. 401.

7. Maksymusa z Tyru myśli o sztuce: Meander II 1947 s. 547—557.
8. De concinnitate formae et argumenti quid antiqui artis iudices tradiderint. Kraków 1947. Archiwum Filologiczne PAU nr 21 ss. 28.
9. Roscius, największy komik rzymski: Listy z Teatru 1947 nr 13 s. 23—25.

1948

10. Uwagi reżyserskie Donata: Spraw. PAU XLIX 1948 s. 192—193.
11. Największy aktor tragiczny w Rzymie: Listy z Teatru 1948 nr 20 s. 11—14.
12. De arte poetica post Aristotelem exculta quaestiones selectae. Kraków 1948. Archiwum Filologiczne PAU nr 22 ss. 164.

    Rec.: Listy Filologické LXXVIII 1949 s. 207—208 (K. Svoboda); Revue des Études Latines XXVII 1949 s. 397—398 (J. A. de Foucault); Rivista critica di Storia della Filosofia V 1950 s. 58 (M. Untersteiner); Latomus IX 1950 s. 222 (L. Herrmann); Aevum XXV 1951 s. 561 (R. Cantarella); Paideia VI 1951 s. 47—50 (F. Cupaiuolo).

1949

13. Ostatni estetycy starożytni: Spraw. PAU L 1949 s. 11—12.
14. Uwagi Donata o stylu Terencjusza: Spraw. PAU L 1949 s. 283.

1950

15. Starożytne teorie metafory i ich aktualność: Eos XLIV 1950 z. 2 s. 77—101.
16. Starożytne teorie metafory i ich aktualność: Spraw. PAU LI 1950 s. 89—90.
17. Znaczenie przenośne meandra: Meander V 1950 s. 552—562.
18. Znaczenie przenośne meandra: Spraw. PAU LI 1950 s. 345—346.

1951

19. Eliusz Arystydes, Pochwała Rzymu. Przeł. Wł. Madyda: Meander VI 1951 s. 46—70.
20. Bibliografia prac naukowych prof. dra Tadeusza Sinki: Charisteria Th. Sinko oblata, Varsaviae—Wratislaviae 1951 s. 1—31.
21. De Donato stili Terentiani iudice: Charisteria Th. Sinko oblata. Varsaviae—Wratislaviae 1951 s. 183—209.

    Rec.: L'Année Philol. XXII 1951 s. 45 (streszcz.).

1953

22. Kilka uwag o głoskach w stylistyce: Meander VIII 1953 s. 242—249.
23. Teatr starożytny Grecji i Rzymu (Materiały do nauki historii teatru dla szkół teatralnych). Warszawa 1953 ss. 198.
24. Trzy stylistyki greckie (Arystoteles — Retoryka, Demetriusz — O wyrażaniu się, Dionizjusz — O zestawianiu wyrazów). Przeł. i oprac. W. Madyda, Wrocław 1953. Bibl. Nar. S. II nr 75 ss. LVII+269.
25. De Donato histrionum praeceptore. Warszawa 1953. Archiwum Filologiczne PAN nr 3 ss. 57.

Rec.: Latomus XIII 1954 s. 79 (L. Herrmann); Revue des Études Anciennes LVI 1954 s. 483 (B. A. Taladoire); Revue des Études Latines XXXII 1954 s. 390 (H. Bardon); Classical Review N. S. V 1955 s. 319 (W. Beare); Mnemosyne X 1957 s. 280 (P. J. Enk).

1954

26. Arystofanes: Życie Literackie IV 1954 nr 49 s. 1, 6—7.
27. Dramaturgia starożytnych w ujęciu uczonych radzieckich: Meander IX 1954 s. 297—318.
28. Rozmowa z prof. dr Tadeuszem Sinką z okazji wydania ostatniego tomu 'Literatury greckiej'. Rozmowę przeprowadził W. Madyda: Życie Szkoły Wyższej 1954 nr 7/8 s. 199—203.
29. W oddaniu umiłowanej nauce (o Tadeuszu Since): „Od A do Z" 1954 nr 31 s. 1. Dodatek tygodniowy Dziennika Polskiego. Kraków. X 1954 nr 194.

1955

30. Ksenofont. Wyprawa Cyrusa. Przeł., przedmową i przypisami opatrzył W. Madyda. Warszawa 1955 ss. 231.

1956

31. Wybór z Odysei Homera. Tekst grecki z przekł. pol. J. Parandowskiego. Wstępem i objaśnieniami opatrzyli W. Madyda i J. Safarewicz. Wrocław 1956 ss. 424 (Wstęp historyczno-literacki do Odysei — W. Madydy: s. 6—83).

1957

32. Lukian. Pisma wybrane. Przeł. i oprac. W. Madyda. Warszawa 1957, s. 5—497 (Wstęp: s. 5—46).

1958

33. Wzory klasyczne w 'Historii Polski' Długosza: Eos XLIX 2, 1957/58 s. 177—201.

1959

34. Antyk Leopolda Staffa. Spraw. Kom. PAN. Kraków 1959 styczeń — czerwiec s. 18—20.
35. Über die Voraussetzungen der Hermogenischen Stillehre. Aus der Altertumskundlichen Arbeit Volkspolens. Berlin 1959. Schrift. d. Sektion f. Altertumskunde der D. Akad. d. Wiss. zu Berlin XIII s. 44—51.

1960

36. Lukian. Dialogi. T. 1. Przeł. M. K. Bogucki. Wstęp napisał i koment. opatrzył W. Madyda. Wrocław 1960 s. V—XLVIII +235.
37. Oresteja i jej twórca. Teatr Ludowy Nowa Huta. Sezon 1959/60, program nr 5.
38. Żywe wartości literatury greckiej: Grecja współczesna i starożytna. Kraków 1960 PAN Oddział w Krakowie s. 101—114.
    Rec.: Revue Belge de Philologie et d'Histoire XL 1962, s. 1403 (Ch. Hyart).
39. [Rec.] Nowe dzieło Tadeusza Sinki (T. Sinko. Zarys historii literatury greckiej, Warszawa 1959): Życie Szkoły Wyższej 1960 nr 4 s. 111—112.

1961

40. Pojęcie realizmu i odbicie rzeczywistości u Arystotelesa: Meander XVI 1961 s. 3—12.
41. Początki sztuki aktorskiej w świetle greckich źródeł literackich; Meander XVI 1961 s. 297—311.
    Rec.: L'Année Philol. XXXII 1961 s. 264 (streszcz.).

1962

42. Homer jako onomasta. Cz. 1: Spraw. Kom. PAN. Kraków 1962 styczeń — czerwiec s. 77—78.
43. Myśl i słowo u Heraklita (w 2500 rocznicę urodzin filozofa greckiego): Meander XVII 1962 s. 3—16.
    Rec.: L'Année Philol. XXXIII 1962 s. 81 (streszcz.).

44. Skala wartości w dziele Lukiana: Meander XVII 1962 s. 507—536.
Rec.: L'Année Philol. XXXIII 1962 s. 115 (streszcz.).
45. Motywy antyczne w poezji Leopolda Staffa. Wrocław 1962. PAN Oddział w Krakowie. Prace Kom. Fil. Klas. nr 3. ss. 130.
Rec.: Nowe Książki 1962 nr 17 s. 1081 (rec. anon.); Pamiętnik Literacki 1963 z. 4 s. 535—543 (J. Kosiński).
46. Lukian. Dialogi. T. 2. Przeł. M. K. Bogucki. Komentarzem opatrzył W. Madyda, Wrocław 1962 s. 5—380.
Rec.: Współczesność X 1965 nr 16 s. 4 (J. Łojek).
47. Johannes Longinus Długosz als Vorläufer des Humanismus in Polen: Renaissance u. Humanismus in Mittel- u. Osteuropa. Berlin 1962. D. Akad. d. Wiss. zu Berlin. Bd. II s. 185—191.

1963

48. Homer jako onomasta. Cz. 2, Spraw. Kom. PAN. Kraków 1963 lipiec — grudzień s. 400—401.
49. Wspomnienie o prof. dr Stanisławie Skiminie: Meander XVIII 1963 s. 133—138.
50. Fragmenty Heraklidesa Krytyka jako źródło do kultury hellenistycznej: Meander XVIII 1963 s. 429—446.
Rec.: L'Année Philol. XXXIV 1963 s. 81 (streszcz.).
51. Uwagi Arystotelesa o 'katartycznym' wpływie tragedii: Zesz. Nauk. WSP Katowice. Katedra Lit. Powszech. Katowice 1963 nr 1 s. 5—23.

1964

52. Metamorfoza jako zasada kompozycyjna u Owidiusza: Meander XIX 1964 s. 88—102.
Rec.: L'Année Philol. XXXV 1964 s. 151 (streszcz.).
53. Jakub Górski, filolog-humanista w Akademii Krakowskiej XVI wieku: Meander XIX 1964 s. 490—511.
54. Etymologie poetyckie imion własnych u Homera: Onomastica IX 1964 z. 1/2 s. 231—271.
55. Z dziejów filologii klasycznej w Uniwersytecie Jagiellońskim. Wydz. Filolog. Historia Katedr. Wydawnictwa Jubileuszowe. Kraków 1964 t. IX s. 1—94.

1965

56. O pierwszym narodowym eposie rzymskim (W związku z nowym wydaniem fragmentów Gn. Newiusza): Meander XX 1965 s. 157—170.
Rec.: L'Année Philol. XXXVI 1965 s. 151 (streszcz.).

1966

57. Lukian. Dialogi. T. 3. Przeł. i komentarzem opatrzył W. Madyda. Wrocław 1966 ss. 366.
Rec.: Rocznik Literacki 1966 s. 570—575 (S. Kołodziejczyk).
58. Człowiek i przyroda w oczach Safony: Meander XXI 1966 s. 197—207.
59. Wartości literackie dzieła Warrona 'O rolnictwie': Eos LVI 2, 1966 s. 119—138.

1967

60. Prof. dr Tadeusz Sinko (1877—1966). Meander XXII 1967 s. 67—79.
61. Podstawy kultury polskiej: Kierunki 1967 nr 11 s. 5.
62. Kasjusz Dion Kokcejan. Historia rzymska. T. 1. Przeł. i opracował W. Madyda. Wstępem historycznym opatrzyła I. Bieżuńska-Małowist. Wrocław—Warszawa—Kraków 1967 ss. XXX + 223.

1968

63. W kręgu Klodii: Meander XXIII 1968 s. 347—354.

CENSURAE LIBRORUM

Eos LX 1972

H. D. Westlake, Individuals in Thucydides, Cambridge 1968, ss. 324+10 nlb.

Nazwisko angielskiego uczonego H. D. Westlake'a jest dobrze znane wszystkim, którzy interesują się historiografią grecką, zwłaszcza zaś jej najwybitniejszym przedstawicielem, Tukidydesem. Od lat z górą trzydziestu ogłaszał W. na łamach znanych czasopism naukowych (Classical Quarterly, Journal of Hellenic Studies, Historia, Hermes i in.) drobne artykuły i przyczynki oraz rozprawy poświęcone naświetlaniu różnych aspektów dzieła wielkiego historyka i obecnie należy do światowej czołówki specjalistów w zakresie tukidydejskiej problematyki. Poprzednie prace o charakterze głównie przyczynkarskim posłużyły uczonemu za point d'appui w opracowaniu monografii, w której zajął się sposobem prezentowania przez Tukidydesa wybitnych jednostek. Autor wychodzi z założenia, iż sztuka historiograficzna Tukidydesa nie była statyczna, lecz ulegała modyfikacjom w miarę powstawania dzieła. To zaś dojrzewanie historyka dostrzega głównie w jednym aspekcie: w różnicy widocznej w traktowaniu przez Tukidydesa głównych postaci historycznych. Teoretyczną przesłanką w tych badaniach jest przyjęcie za pewnik faktu, iż dzieło składa się z dwóch części (I 1 — V 24 i V 25 — VIII 109, tj. do końca) pisanych w różnym czasie, jak tego zwłaszcza dowodzi tzw. drugi wstęp V 26, 1—6. Różnica między obiema częściami jest zdaniem Autora znaczna, a jego praca ma ją czytelnikowi wykazać na jednym tylko odcinku, tzn. w pojmowaniu roli wybitnych jednostek. Trudno nie zauważyć, iż takie ujęcie tematu pracy wyraźnie zakreśla jej granice i przesuwa nieco punkt ciężkości badania z problematyki zapowiedzianej w tytule w sferę zagadnień kompozycji.

Badanie znaczenia, jakie przyznaje Tukidydes wybitnej jednostce w procesie historycznym, nie jest więc właściwie problemem zasadniczym monografii W., nie jest problemem samym dla siebie, gdyż wyniki tego badania mają pełnić funkcję usługową wobec głównej koncepcji Autora śledzącego w tym jednym aspekcie (tj. w postawie historyka wobec wybitnej jednostki) różnice między pierwszą i drugą częścią dzieła. Stąd nie wyczerpuje Autor w pełni problemu wybitnej jednostki w dziele Tukidydesa: ogranicza się tylko do egzemplifikacji. Na kilku wybranych charakterystykach ateńskich i spartańskich wodzów i polityków stara się dowieść słuszności wyrażonego poglądu. Dla swoich celów nie wybiera więc tylko postaci najbardziej reprezentatywnych: obok Peryklesa jest Formion, obok Brazydasa — Knemos czy Alkidas. Pomija zaś charakterystyki ludzi o dość zasadniczym znaczeniu dla rozwoju wydarzeń, jak Syrakuzańczyk Hermokrates, Ateńczyk Teramenes, Pers Tyssafernes i in. Monografia W. nie stanowi wyczerpującego studium poświęconego roli jednostek w dziele Tukidydesa: lista uwzględnionych przez Autora postaci nie jest kompletna, a ich znaczenie nie jest równe. Łatwo zauważyć, iż zawartość książki nie pokrywa się w pełni z jej tytułem.

Dla swej pracy przyjmuje Autor podział strukturalny 'zauważony' u Tukidydesa, a zatem podział na dwie części. W pierwszej dla potwierdzenia swej tezy rozważa sylwetki pięciu Ateńczyków (Perykles, Formion, Kleon, Nikiasz, Demostenes) i trzech Spartan (Archidamos, Knemos i Alkidas — łącznie, Brazydas), w drugiej części — trzech Ateńczyków (Nikiasz — kontynuacja, Alkibiades, Demostenes — kontynuacja), oraz dwóch Spartan (Gylippos, Astiochos). Poprzez drobiazgową analizę odnośnych miejsc Tukidydejskiego tekstu dochodzi W. do wniosku, że historyk w drugiej części swego dzieła więcej uwagi poświęcił osobowości tych jednostek nie dlatego, że z czasem zaczął bardziej interesować się biografią, ale z uwagi na to, iż przekonał się, jak istotnym czynnikiem determinującym bieg historii mogą być osobiste cechy człowieka. W. uważa, iż przywódcy części pierwszej albo są 'idealizowani' na wzór posągowych portretów ówczesnej rzeźby, albo posiadają pewne cechy typologiczne. Tak np. Perykles jest idealnym mężem stanu, Brazydas — idealnym wodzem i człowiekiem czynu, Knemos i Alkidas — typizacją konwencjonalnych, ale podstawowych niedomogów spartańskiego dowództwa, Formion zaś jest uosobieniem rozmachu i energii tkwiących w ateńskiej flocie. Tukidydes zdaniem W. nie wykazuje szczególnego zainteresowania dla ich osobistych pobudek działania, dla ich aspiracji; traktuje jednostki w sposób mniej wnikliwy i subtelny niż w części drugiej, w której przytacza więcej świadectw, przeciwstawia między sobą protagonistów i zastanawia się nad motywami ich czynów i akcji. W. zdaje sobie sprawę z faktu, iż tych różnic nie można wyolbrzymiać, że byłoby rzeczą nieuzasadnioną utrzymywać, jakoby wszystkie figury pierwszoplanowe przedstawił historyk w pierwszej części swego dzieła według jednego, w drugiej części według innego znowu schematu. Zwraca jedynie uwagę na to, iż ogólna postawa Tukidydesa wobec roli jednostki w historycznym procesie uległa pewnej zmianie. Dowód na to widzi W. nie tylko w odmiennym traktowaniu figur pierwszoplanowych, ale też drugoplanowych, takich jak np. Knemos i Alkidas w części pierwszej i Astiochos w części drugiej dzieła. Otóż z porównania sposobu ich przedstawienia widać zdaniem W., że historyk rzucił więcej światła na osobę Astiochosa, mimo iż nie był ani bardziej utalentowany, ani bardziej interesujący niż dwaj pozostali. W. zwraca też uwagę, iż wydarzenia referowane przez Tukidydesa w części pierwszej różnią się swym ogólnym charakterem od opowiedzianych w części drugiej i sądzi, że te różnice wpłynęły w jakimś stopniu na traktowanie jednostek. W wojnie archidamijskiej operacje wojskowe były zakrojone na stosunkowo niewielką skalę, rozgrywały się przeważnie na greckim kontynencie i mogły być kontrolowane z głównych baz, tj. Aten czy Sparty, w których to zapadała większość decyzji w związku z prowadzeniem wojny. W tej sytuacji dowódcy wojskowi, choć przysługiwało im w zasadzie prawo do samodzielnej inicjatywy, nie mieli w praktyce pełnej swobody działania. Przeciwnie, w okresie, który obejmuje część drugą dzieła, sytuacja była na ogół inna. Dowódcom ateńskim i spartańskim na Sycylii dano specjalne pełnomocnictwa, gdyż musieli prowadzić wojnę na odległym terenie (podobnie było i w dobie wojny jońskiej). Tę większą niewątpliwie niezależność wodzów po obu stronach w okresie objętym drugą częścią dzieła uważa W. za dodatkową przyczynę, która skłoniła historyka do zwracania baczniejszej uwagi na ich osobiste cechy.

Inną różnicę pomiędzy obiema częściami Tukidydejskiego dzieła, mającą związek ze sposobem traktowania jednostek, dostrzega W. w specyficznym charakterze debat politycznych: w części pierwszej są one na ogół publiczne, w części drugiej prywatne. Cechą części drugiej jest obfitość sprawozdań, nawet szczegółowych, o konferencjach odbytych w szczupłym gronie z udziałem kilku wybitnych jednostek. W części pierwszej takie sprawozdania z konferencji są rządkością, a tendencja do preferowania publicznych debat nad prywatne uwidacznia się zdaniem W. również w traktowaniu

poselstw. Przemówienia poselstw na Zgromadzeniu Ludowym referuje Tukidydes w części pierwszej często w *oratio recta*, natomiast bardzo krótko ujmuje przebieg dyplomatycznych rozmów: wspomina tylko same rezultaty nie podając imiennie osób, które brały udział w negocjacjach międzypaństwowych. Inaczej jest w drugiej części dzieła.

Kolejną różnicę łączy W. z ogólnym charakterem mów w części pierwszej i drugiej dzieła. W części pierwszej wiele mów wkłada historyk ogólnie w usta 'Koryntyjczyków', 'Tebańczyków', 'Mityleńczyków' itd., choć wiadomo, iż chodzi o przemówienia wygłoszone przez ich rzecznika (niewymienionego), ew. w niektórych wypadkach przez kilku rzeczników. Druga część dzieła właściwie nie zawiera, zdaniem W., mów tego typu. Nie jest to całkowicie zgodne z prawdą, ponieważ Atenagoras (VI 35—40) i Eufemos (VI 81—87) wykazują pewne podobieństwo do owych 'bezimiennych' rzeczników części pierwszej w tym, iż nie odgrywają w dziele żadnej innej roli poza tą, którą było rzecznictwo w jednej politycznej sprawie.

Mowy części pierwszej wygłoszone przez wybitnych ludzi jak Perykles dostarczają czytelnikowi dość nikłej podstawy do poznania ich osobowości. Historyk bowiem, zdaniem W., koncentruje głównie swą uwagę na polityce danego mówcy. Przeciwnie, mowy części drugiej odsłaniają o wiele bardziej osobowość mówcy, czego najlepszym przykładem może być mowa Alkibiadesa w Sparcie (VI 89—92). Ogólna treść mów różni się w obu częściach dość zasadniczo: mowy części pierwszej poruszają sprawy ogólne o szerokim zasięgu, dotyczą ludzkiego postępowania w czasie pokoju i wojny, problemów moralnych i prawnych, dziedziny stosunków międzynarodowych. Element ów nadaje mowom części pierwszej charakter pewnej uniwersalności czy ponadczasowości. Mowy części drugiej są napisane tym samym językiem i stylem, co mowy części pierwszej, a poza tym podobnie jak tamte zawierają szereg uogólnień; nie mniej jednak — jak zauważa W. — są mocniej i w sposób bardziej bezpośredni związane z problemami i potrzebami chwili, nie mają charakteru egzemplifikacji szerszych, bardziej uniwersalnych zagadnień.

W ostatecznej konkluzji różnice uwidaczniające się między obiema częściami dzieła stara się sprowadzić W. z jednej strony do faktu, iż w miarę pisania dzieła historyk coraz większe znaczenie przypisywał roli wybitnych jednostek (jak Alkibiades) w kształtowaniu historycznego procesu, z drugiej strony do udoskonalenia się jego kompozycyjnej techniki: opanowanie tej techniki pozwalało historykowi na umiejętne łączenie narracji z komentarzem, informacji z oceną (por. też J. de Romilly, Revue des Étud. Ancien. LXIV 1962, s. 287—299). Podstawowa teza pracy W., choć wcale przekonywająca i umotywowana, jest kontrowersyjna i wymaga z pewnością szczegółowych ustaleń i pewnych sprostowań. Ale choćby nie przyjmować tej tezy w całej rozciągłości, trzeba przyznać, iż książka W. jest wartościowym studium pogłębiającym naszą wiedzę w zakresie tukidydejskiej problematyki. Autor wykazuje w swych badaniach szczegółowych i analitycznych dogłębną znajomość tekstu i najdrobniejszych aspektów Tukidydejskiego dzieła, dając w swej pracy szereg wnikliwych przemyśleń i wyjaśnień dotyczących zwłaszcza akcji dyplomatycznych i militarnych. Jego książka w obrębie określonych charakterystyk jednostek i związanych z nimi problemów stanowi niejako komentarz do Tukidydejskiego dzieła, komentarz tym cenniejszy, że uzupełniający w wielu wypadkach (zwłaszcza w zakresie akcji dyplomatycznych i operacji wojskowych, dla których ma W. wiele zrozumienia) monumentalną pracę A. W. Gomme'a, *A Historical Commentary on Thucydides* (1959). Przy analizach charakterystyk jednostkowych na uznanie zasługuje subtelne wyczucie, z jakim bada Autor okoliczności towarzyszące ich powstaniu, oraz pobudki skłaniające Tukidydesa do umieszczenia ich w określonym miejscu dzieła i nadania im określ-

lonej formy. W przekonywający sposób umie też pokazać metodę, którą po mistrzowsku stosuje historyk umiejący swym czytelnikom zasugerować taki lub inny pogląd, taką lub inną ocenę relacjonowanych wydarzeń.

Romuald Turasiewicz (Kraków)

Eos LX 1972

Janusz Justyński, Listy polityczne Cycerona. Myśl polityczna Cycerona w świetle jego listów, Warszawa 1970, ss. 265.

W polskiej literaturze naukowej twórczość Cycerona była dość często analizowana przez badaczy literatury rzymskiej i historyków starożytności. Zajął się nią także w swojej pracy doktorskiej Janusz Justyński, historyk doktryn politycznych, starając się przedstawić myśl polityczną największego oratora Rzymu na podstawie listów prawie wyłącznie politycznych.

Koncepcja pracy sama w sobie była ciekawa, zwłaszcza że autor potraktował badanie listów metodą problemową. Niemniej jednak ograniczenie się tylko do listów politycznych i tylko do ich interpretacji w oderwaniu od reszty, i to ogromnej, twórczości Cycerona, wpłynęło, wydaje się, na spłycenie tematu. Autor podzielił swoją pracę na dziewięć rozdziałów.

W „Zagadnieniach wstępnych" (s. 5—37) autor omawia pokrótce wydarzenia i postacie towarzyszące przejściu od republikańskiej formy ustroju do pryncypatu. Przedstawia metody walki politycznej, zachowanie się warstw średnich, niższych, tworzenie się nowego układu stosunków w ramach klasy. Do ukazania tego burzliwego okresu i walk schyłku republiki służyły autorowi tylko listy polityczne Cycerona, a przecież, tak się szczęśliwie składa, że mamy z tego okresu wiarygodne źródła, jak np. *De bellis civilibus* Appiana, nie mówiąc już o mowach Cycerona, które charakteryzowały w pewnym sensie epokę i stosunek Cycerona do rzeczywistości, albowiem były początkiem działalności politycznej na „forum" młodego Cycerona (lata 81—70 pne.)[1].

Rozdział drugi (s. 37—63) — „Cyceron a republikański aparat państwowy okresu przełomowego" — jest właściwym, pierwszym rozdziałem tej pracy. Autor porusza w nim sprawę formowania się republikańskiego ustroju, omawia też podstawowe elementy tego ustroju: komicja, senat, urzędy, kolegia kapłańskie. Powstanie nowych struktur nieformalnych, wzrost wpływu na życie republiki przyjaźni politycznej, stosunku klienteli, patronatu, związku dowódców, działalność „factiones" i „partes" — wszystko to wpłynęło na dążenie do zmian, które zarówno optymaci, jak i popularzy chcieli zrealizować. Obserwatorem i czynnym uczestnikiem owych zmian był M. Cyceron.

Justyński zapomina jednak, że motorem owych zmian, o których często Cyceron wspomina w korespondencji (*Ad Att.* I 19,4; *Ad fam.* XIII 4,5), były sprawy agrarne. Już od wystąpienia Grakchów na terenie Rzymu daje się zaobserwować walka o poprawę bytu biedniejszej warstwy społeczeństwa. Wiemy to z wiarygodnych źródeł: Appiana, w późniejszym czasie *Historii rzymskiej* Kasjusza Diona, spuścizny samego Cycerona (*Ad Att.* 2,6; 2, 7; II 16, 1; II 17,1) i *Commentarii de bello civili* Cezara,

[1] Mowy Cycerona: *Pro P. Quinctio oratio* — 81 r. pne.; *Pro Sex. Roscio Amerino oratio* — 80 r. pne.; *Pro Q. Roscio Comoedo oratio* — 76 r. pne.; *Divinatio in Q. Caecilium* — 70 r. pne.; *In C. Verrem actio* I, II — 70 r. pne.

których niestety autor nie przytacza w swojej pracy. Autor przeoczył także, że oprócz listów politycznych, które ogólnie rzecz biorąc, bardziej prywatnie traktują stosunek Cycerona do rzeczywistości, Cyceron również wyraża swoje poglądy w mowach wybitnie politycznych, jak: *De imperio Cn. Pompei*, *De lege agraria*. To właśnie one kształtują stosunek owego reprezentanta ekwitów, który z jednej strony jest gorącym obrońcą tej warstwy społeczeństwa rzymskiego[2], a zwłaszcza publikanów, z drugiej zaś — stoi twardo po stronie nobilów, czując się jednym z nich, gdy zagraża reforma agrarna Rullusa[3], inspirowana przez Cezara. Charakterystyczne jest zaś to, że w jednym jak i w drugim przypadku broni właściwie interesów Pompejusza, co wyraźnie wykazał J. Ludvikovsky w swej pracy *Ciceronouv politycky ideal'a Pompeius*, Sbornik Filologicky, Praga 1922, s. 363—394; a także Smirin, *O političeskoj pozicii Cicerona v gody sullanskoj diktatury*, VDI 1958, 4, s. 89.

Dlaczego tak jest? Autor nie zadaje sobie trudu rozwikłania tej sprawy. A przecież analiza kampanii przedwyborczej Cycerona, jego zasad wyrażonych w *Commentariolum petitionis*[4], jak również jego konsulatu, który wielokrotnie wspomina w korespondencji do Attyka, pozwalają nam zrozumieć poczynania i dążenia Cycerona.

Autor błędnie także twierdzi, że na skutek ekspansji terytorialnej Rzymu dochodzi w owym czasie do powstania olbrzymich latyfundiów (s. 38). Zapomina on o pracach M. Jaczynowskiej, *Własność ziemska nobilów w okresie republiki rzymskiej*, Roczn. dziejów społ. i gospod. III 1959, s. 9—49; oraz *The Economic Differentiation of the Roman Nobility at the End of the Republic*, Historia XI 1962, 4, s. 488—499; V. J. Kuziščina *O stpeni rozprastronenija latyfundii v Italii v konce respubliki*, VDI 1957, s. 64—80, które dokładnie omawiają ten problem.

Następne rozdziały przedstawiają stosunek Cycerona do podstawowych przejawów życia politycznego (s. 63—95) i religii jako narzędzia walki politycznej (s. 95—107). Autor trafnie przedstawia kształtowanie się nowych postaw życia społecznego, osobistego, zwyrodnienie życia politycznego, brak przystosowania się oligarchii senatorskiej, związanej z przestarzałą strukturą państwa-miasta, do nowych warunków. Na tym tle formują się zręby stronnictw politycznych: optymatów — grupujących elementy tradycyjne i popularów — reprezentujących bardziej postępową część senatu oraz warstwy średnie, dążące do rozszerzenia praw politycznych i reform[5]. Autor przyjął tradycyjny pogląd na charakter tych stronnictw i nie ustosunkował się do tez Utčenki na ten temat[6]. W rozdziale o religii rzymskiej autor cytuje raczej opracowania ogólne lub odnoszące się do chrześcijaństwa, dlatego też zagadnienie

---

[2] Brak analizy prac na temat ekwitów: H. Hill, *The Roman Middle Class in the Republican Period*, Oxford 1952; A. Krawczuk, *Cycerona III mowa „de lege agraria" i projekt ustawy L. Flawiusza w 60 r.*, Eos L 1959/1960, z. 2, s. 123—132; E. J. Jankers, *Commentary on Ciceros De imperio Cn. Pompei*, Social Econ. Comm. on Class. Texts, I, Leiden 1959; L. F. IX 1961, s. 179 (Pericka); Gnomon XXXIII 1961, s. 96 (Gelzer).

[3] S. E. Smethurst, *Cicero and the Senate*, C. J. LIV 1958, s. 73—78.

[4] W pracy nie widać wykorzystanie pozycji: J. Wikarjaka *Brochure électorale de Quintus Cicéron*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1966, choć autor podaje ją w bibliografii; tegoż, *Kampania przedwyborcza Cycerona w 65/64 r. pne.*, Meander XIX 1964, s. 241—255; M. Malewicz, *Wstęp do przekładu inwektyw pseudo-Sallustiusza i pseudo-Cycerona*, *Inwektywa na Cycerona*, Meander XIX 1964, s. 106—110; G. M. Livšic, *Socjalno-političeskaja borba v Rime v 60-ch godach I v. do ne. i zagovor Katiliny*, Minsk 1960; L. F. IX 1961, s. 360 (Burian).

[5] M. E. Štaerman, *Ciceron i Cezar v poslevojennoj burżuazyjnoj literature*, VDI 1950, 3.

[6] S. L. Utčenko, *Le sens social et politique du terme „optimates" chez Cicéron*, Acta sessionis Ciceronianae diebus 3—5 mensis Decembris a. 1957 Varsoviae habitae, Warszawa 1960.

to nie jest właściwie dopracowane. Słusznie jednak przedstawia pogląd Cycerona na religię filozoficzną, którą Cyceron tolerował, i religię ludową, która według Cycerona spełniała ważne zadanie społeczno-polityczne.

W następnych dwóch rozdziałach przedstawiony jest program odnowy arystokratycznej republiki (s. 107—124) i ewolucja koncepcji ustrojowych M. Cycerona (s. 124—144). Cyceron chciał naprawy stosunków panujących w republice, chciał poprzez radykalne reformy dostosować ogół społeczeństwa rzymskiego do zmieniających się warunków imperium. Podstawą owych dążeń miała być restauracja przeszłości i humanizacja życia politycznego. Rządy nobilitas w zgodzie z ekwitami, poprzez rozumne kierownictwo, miały doprowadzić do „concordia ordinum" i „communio omnium bonorum".

Swoje zapatrywania na republikę, jej zarządzanie, wyłuszczył Cyceron głównie w pracach: *De republica, De legibus, De officiis.* Uważał, że najwłaściwszą formą ustrojową jest forma mieszana, „permixta", która skupiałaby w sobie elementy władzy monarchicznej, arystokratycznej, demokratycznej, kierowana przez „rectora"[7] dbającego na wzór przodków o dobro obywateli republiki.

Justyński uważa, że program stanowiący podstawę działalności politycznej Cycerona ma luki, gdyż kojarząc różnorakie grupy społeczne, znajdujące się w różnym stosunku do celów państwa, nie wskazywał sposobów regulowania sytuacji konfliktowych, które szczególnie często powstawały na tle uczestniczenia w podziale dochodów czerpanych z eksploatacji podbitych terytoriów. Według Justyńskiego Cyceron nie dostrzegał konieczności dziejowej, która wymagała dostosowania się struktury ustrojowej do istniejącej rzeczywistości, ale spostrzegał wyraźnie zjawiska towarzyszące zachodzącemu przełomowi i sądził, że ich usunięcie umożliwi sanację republiki.

Czy istotnie tak było? Analiza całokształtu twórczości Cycerona, jego życia, wskazuje, że Cyceron dostrzegał trudności własnego nierealnego w ówczesnym czasie programu. Nie ma w historii Rzymu drugiego człowieka i polityka, który by tak konsekwentnie i uparcie dążył do wytkniętego sobie celu. Miał oczywiście Cyceron chwile słabości, szedł na kompromisy, rozumiał jednak sytuację, w której się znajdował, wybierał mniejsze zło i, chociaż jego nieprzeciętna indywidualność cierpiała i buntowała się przeciwko temu, zawsze umiał ją jednak opanować i poświęcić w imię naprawy rzeczypospolitej. Widać to, gdy stara się Cezarowi podsunąć koncepcję naprawy republiki w *De republica ordinanda* lub gdy po Idach marcowych rzuca się w wir walki politycznej. Walczy na straconej pozycji, wybiera Oktawiana, o którym zresztą ma swoje własne zdanie, ale wybiera, jak kilkakrotnie pisze Attykowi, mniejsze zło, jest świadomy, że chociaż Idy marcowe uwolniły Rzym od króla, to jednak nie od władzy królewskiej. Stara się dzięki swemu autorytetowi i doświadczeniu skierować Oktawiana i jego działalność na tory republikańskie. Jego argumenty, żale, przestrogi, przedstawione w „filipikach", to ostatni głos za republiką, głos człowieka, który w chwilach słabości chciał opuścić swą wymarzoną rzeczpospolitą po ogłoszeniu listy proskrybowanych, nie potrafił jednak, gdyż nie mógł sobie wyobrazić życia w innym świecie niż ten, który był jego żywiołem.

W ostatnich rozdziałach autor nakreśla stosunek Cycerona do niewolników i proletariuszy (s. 144—164), jak również rozpatruje zagadnienie zarządu prowincjami (s. 164—200)[8].

---

[7] Nie wykorzystano prac: J. Ludvikovsky, *Ciceronouv politicky ideal'a Pompeius*, Sbornik Filologicky 1922, s. 363—394.

[8] Stosunek Cycerona do niewolników i proletariuszy, wydaje się, nie stanowi materiału na cały rozdział, albowiem sprawom tym Cyceron poświęcał nie więcej uwagi, niż wymagała tego jego pozycja społeczna.

Wydaje się, że Cyceron w swoich poglądach na sprawy niewolnictwa i plebsu, nie odbiegał od ogółu nobilitas. Był przekonany o niezmienności stanu rzeczy i patrzył na niewolnika pod kątem widzenia arystokraty. Odsunięcie proletariuszy od „ager publicus", wzrost zadłużenia, doprowadziły do tworzenia się punktów zapalnych w republice, do ponownego żądania podziału gruntów publicznych, rozdawnictwa zboża, dlatego dla Cycerona proletariusz nieproduktywny, szkodliwy w życiu politycznym, jest zakałą społeczeństwa rzymskiego i niżej stoi nawet od niewolnika, który do czegoś się jednak nadaje.

Sprawy zarządu prowincjami, omawiane przez Justyńskiego, w ówczesnym Rzymie nie były unormowane. Od ustanowienia w 123 r. pne. *lex de provincia Asia* dzierżawieniem podatków w prowincjach zajmowali się publikanie, zdzierając je niemiłosiernie. Cyceron jako pierwszy polityk w Rzymie dzięki swej erudycji i szczególnej humanitas, dostrzegł błędną politykę w stosunku do prowincji. Podjął świadomie trud ustalenia teoretycznych podstaw funkcjonowania administracji rzymskiej w prowincji oraz praktycznego wprowadzenia ich w życie. Widać to wyraźnie w jego zarządzaniu Cylicją, jak też z listu-instrukcji dla swego brata Kwintusa, namiestnika prowincji Azji[9].

W rozległej więc działalności administracyjnej Cycerona tkwiły immanentne elementy wielkiej polityki, znajdowały odbicie konflikty społeczne i nierzadko w istotny sposób określały jej kierunek. Justyński za Seelem (s. 199) przyjmuje określenie owej działalności Cycerona jako elastyczny rewizjonizm, albowiem Cyceron zmierzał do stosowania najwybitniejszych wskazań filozofii i etyki w ścisłym związku z interesami rzymskiej racji stanu.

Owa racja stanu nie mogła być przedstawiona tylko na podstawie listów politycznych, nie zawsze trafnie interpretowanych[10], jak to uczynił autor, dlatego też sylwetka Cycerona w ujęciu Justyńskiego jest niepełna. Brak tu głębszej analizy postawy Cycerona, nie tylko jako polityka, filozofa, erudyty, ale jako zwykłego człowieka.

Ograniczenie materiałów źródłowych, bo przecież mamy tylko listy od 68 r. pne., wpłynęło na ograniczenie charakterystyki czasów, w których żył i działał Cyceron[11].

---

[9] Omawiając sprawę prowincji autor nie wykorzystał podstawowych prac: B. Bolz, *Majątek Cycerona*, Meander XVI 19, s. 241—249; M. Smokowski, *Cyceron w Azji*, Eos XLIX 1957/58, z. 2, s. 111—125; S. L. Utčenko, *Učenie Cicerona o smešannoj forme gosudarstvennogo ustroistva i jego klasovaja suščnost'*, VDI 1947, 3, s. 74—85; J. M. Cobban, *Senate and the Provinces 78—79 B. C.*, Cambridge 1935; G. H. Stevenson, *Roman Provincial Administration*, Oxford 1949; T. Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome*, t. 1, Rome and Italy, Baltimore 1936; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the Third Century after Christ*, Princeton 1950.

[10] Jak w wypadku *Ad Att.* IV 16, 5 (s. 61), gdzie autor nie wymienia, o jakiego to Katona chodzi, a przecież gdyby korzystał z prac: J. Linderskiego *Rzymskie zgromadzenie wyborcze od Sulli do Cezara*, Wrocław 1966, i T. R. S. Broughtona *The Magistrates of the Roman Republic*, New York 1952, wiedziałby, że chodzi o G. Porcjusza Katona, trybuna ludowego z 56 r., oskarżonego o niewłaściwe stosowanie *Lex Fufia* dotyczącej obnuncjacji. Błędna jest również interpretacja *Ad Att.* IV 17, 6 (s. 146), gdzie autor nie wyczuł myśli Cycerona, tłumacząc zwrot *litteris aut musicis eruditos* jako „muzykantów i literatów". Autor nie wziął pod uwagę, że list ten pisany był z lekką ironią, nawet humorem i w tym przypadku chodzi raczej o niewolników z Brytanii umiejących pisać lub w ogóle o niewolników do czegoś się przydających, a więc rozgarniętych, przydatnych w ówczesnym świecie, którzy coś potrafią, i tak właśnie, wydaje się, winien być interpretowany ten list.

[11] Daje się wyraźnie odczuć brak wykorzystania podstawowych prac, jak: J. Linderski, *Państwo a kolegia. Ze studiów nad historią rzymskich stowarzyszeń u schyłku republiki*, Kraków 1961; A. Krawczuk, *Kolonizacja sullańska*, Wrocław

Wydaje się, że owa głębsza analiza całego życia Cycerona jego dążeń, pragnień, niepokojów, walki wewnętrznej, jego sytuacji rodzinnej, społecznej, politycznej, wpłynęłaby także na lepsze zrozumienie jego myśli politycznej.

Józef Dubicki (Olsztyn)

Eos LX 1972

Krystyna Zarzycka-Stańczak, Z badań nad pierwszym zbiorem pieśni Horacego, Wrocław 1969, Archiwum Filologiczne XXI, ss. 115.

Obszerna literatura wyrosła w kręgu badań nad twórczością Horacego wzbogaciła się znów o nową pozycję. Autorka podjęła się trudu przeanalizowania pierwszego zbioru pieśni poety, tzn. księgi od I—III. Należy na wstępie zaznaczyć, że w pracy swej zastosowała w odniesieniu do liryki nowoczesne kryterium literaturoznawcze, odcinając się wyraźnie od prowadzonych dotychczas, nieraz nacechowanych jednostajnością metodyczną badań. Na uwagę zasługuje zasygnalizowanie najcenniejszych, zdaniem autorki, publikacji poświęconych Horacemu. Przeanalizowane utwory pierwszego zbioru pieśni poety, tzn. księgi I—III, w świetle badań autorki stanowią zespół wzajemnie powiązanych, niezbędnych trzech elementów: „nadawca — komunikat — odbiorca". Przyjęcie tego podstawowego schematu jako konsekwentnie stosowanej metody badawczej przesądza jednocześnie o samym układzie pracy. Składa się ona z trzech rozdziałów, z których każdy poświęcony jest wszechstronnemu omówieniu jednego z wymienionych elementów. Autorka grupuje utwory, w których struktura i forma pełnionej funkcji trzech elementarnych składników utworu lirycznego wykazują podobieństwo.

Różnorodność struktur i form jest u Horacego bardzo bogata, a zatem Z.-S. w swej skrupulatnej analizie pieśni zakłada sobie nie wyczerpujące, ale raczej przykładowe ich wyliczenie. Ograniczenie badanego materiału poetyckiego do trzech pierwszych ksiąg uzasadnia Z.-S. nie tylko ustaloną już tradycją, popartą autorytetem dawnych i współczesnych filologów, ale przede wszystkim obawą przed zatarciem się obrazu przemian ewolucyjnych w twórczości Horacego przy łącznym badaniu wszystkich ksiąg.

Pierwszy rozdział zawiera przegląd struktur językowych jako różnorodnych form wyrażenia komunikatu. Najczęściej pojawiającą się strukturą w pieśniach Horacego jest apel. Z.-S. prześledziła bardzo wnikliwie jego różne postaci, zwłaszcza w powiązaniu z innymi strukturami, i wyczerpująco zilustrowała przykładami. Owe powiązania z odmianami np. monologowych czy dialogowych struktur przybierają w różnych utworach bardzo różne formy, np. carmen I 11: intymnej rozmowy, I 20:

1960; L. T. Błaszczyk, *Ze studiów nad senatem rzymskim w okresie schyłku republiki*, Łódzkie Tow. Nauk., Prace Wydz. II, t. LVIII 1965, s. 99; M. Brożek, *Polityczne podłoże stanowiska Cycerona w procesach de repetundis*, Meander XIX 1964, s. 255—270; J. Krókowski, *U źródeł ideologii Pryncypatu*, Eos XLV 1951, fasc. 2, s. 91—110; F. E. Adcock, *Marcus Crassus millionaire*, Cambridge 1966; J. Bergauger, *Cicéron precurseur politique*, Hermes LXXXVII 1959, s. 103—117; Garbar Passek, *Političeskaja istanovka Cicerona v dokonsulskij period*, VDI, 3; Maškin, *Rimskie političeskie partii v konce II i načale I v. do ne.*, VDI 1947, 3, s. 126—139; M. Gelzer, *Cicero. Ein biographischer Versuch*, Wiesbaden 1969.

bileciku, III 6: przemówienia. Autorka wykazała nie tylko równorzędność lub podrzędność współistnienia tych struktur z apelem w poszczególnych pieśniach, lecz wykryła także ich inne możliwe relacje. Im większa w utworze dominacja apelu, tym realniej i bardziej szczegółowo zarysowana jest postać odbiorcy, jego spraw i przeżyć.

Bardzo dużo uwagi poświęca autorka adresatom Horacego. Klasyfikując odbiorców Z.-S. z ogromnej większości badanego materiału wydobyła postaci ludzkie, a w tym szczególnie stypizowane czy zindywidualizowane, jak np. postać Wergiliusza w carmen I 24, Pompejusza, carmen II 7, czy Polliona, carmen II 1. Adresatem szczególnie ulubionym przez poetę i najdokładniej chyba przez niego scharakteryzowanym jest Mecenas, carmina: I 20, II 12, II 17, III 8, III 29. W tej klasyfikacji autorki widzimy niejako statyczne potwierdzenie antropomorfizmu Horacego. Inną uwidocznioną przez autorkę cechą tej poezji jest konkretność oraz obecność odbiorców we wszystkich utworach, nawet jeśli one posiadają charakter monologu. Często adresat jest zaledwie zarysowany. Tu autorka rozpracowała bardzo szczegółowo rolę imion jako najważniejszych kryteriów przy rozróżnianiu grup adresatów.

Bardzo ciekawie omawia Z.-S. rolę nadawcy, daje przegląd różnych postaci, pod którymi on występuje. Główną tezą, a zarazem ważnym osiągnięciem autorki w jej pracy badawczej jest poparte dowodami odróżnienie pojęcia podmiotu od autora. Dotychczas bowiem, poza Commagerem, nie zwrócono uwagi na ten bardzo istotny moment w twórczości Horacego. Liczne wzmianki biograficzne, aluzje do powszechnie znanych wydarzeń historycznych czy wreszcie oznaczenia geograficzne stanowią rzeczywiście podstawę do zidentyfikowania podmiotu z autorem w większości utworów, np. carmina: I 17, I 22, III 4, III 21 i wiele innych.

Omówiony podział formalny rozprawy sugeruje nieuchronność oderwanych od siebie i statycznych rozważań nad tymi współzależnymi i współfunkcjonującymi elementami utworu: „nadawca — komunikat — odbiorca". Należy jednak podkreślić, że autorka w toku całej rozprawy jest w pełni świadoma zarówno niebezpieczeństw, jak i konieczności takiego właśnie ujęcia zagadnienia. Doskonale wykrywa współzależności zachodzące pomiędzy np. określoną strukturą językową a potraktowaniem przez poetę nadawcy lub adresata.

W toku lektury rozprawy czytelnik z łatwością śledzi przejrzystą i konsekwentnie rozwijaną myśl autorki, a dodatkowym ułatwieniem jest zamieszczone na początku każdego rozdziału zwięzłe zestawienie problemów. Należy jeszcze podkreślić z uznaniem fakt, że na końcu zamieszcza autorka obszerną literaturę, powstałą w wyniku badań nad poezją Horacego, na którą bardzo często w swej pracy się powołuje.

Praca Z.-S. jest więc w pełni udaną, opartą na dogłębnej analizie, próbą świeżego spojrzenia na istotę twórczości Horacego i wykrycia jej nowych wartości. Pod względem edytorskim, poza drobnymi błędami zecerskimi, zwłaszcza w wyrazach greckich, które na ogół koryguje dołączona errata, publikacja została wydana starannie.

Krystyna Mielczarek (Wrocław)

Eos LX 1972

Tadeusz Sinko, Erudycja klasyczna Orzechowskiego, Kraków 1939.

Monografia Tadeusza Sinki poświęcona antykowi Stanisława Orzechowskiego ukazała się tuż przed wybuchem drugiej wojny światowej i skutkiem tego nie była

przedmiotem licznych recenzji[1]. Po 30 z górą latach wypadnie redagującemu wybór pism Orzechowskiego spojrzeć na nią z należnej perspektywy czasowej. Podkreślić trzeba, iż nie po raz pierwszy stosunek znakomitego pisarza renesansowego do antyku stał się przedmiotem badań. „Demostenesowe natchnienie" w mowach zwanych *Turcykami* uczynił tematem rozprawy osobnej Bronisław Nadolski[2]. I nie po raz pierwszy pisarstwem Orzechowskiego zajął się filolog klasyczny. Bardzo już dawno, przeszło sto lat temu w Uniwersytecie Berlińskim u Ludwika Rankego doktoryzował się na podstawie historyczno-filologicznej analizy *Annalium* przyszły profesor filologii klasycznej w UJ, Alfred Brandowski[3]. Jeden to z ostatnich chyba faktów światowej niegdyś sławy Orzechowskiego, dawno przebrzmiałej.

Mowa na pogrzebie Zygmunta I (1548), nie wygłoszona zresztą, lecz tylko opublikowana w Krakowie, doczekała się w tymże roku jeszcze za sprawą Pawła Ramusia edycji w Rzymie, a potem kilkakrotnie przedrukowywano ją w egzemplarycznym zbiorze mów sławnych mężów[4], jedyną mowę Polaka obecną w tej wiązance. Po raz drugi zaszczyt reprezentowania Polski w antologii o charakterze egzemplarycznym przypadł Orzechowskiemu — epistolografowi; jego list do Pawła Ramusia ujrzał światło dzienne w antologii *Epistolae clarorum virorum selectae* ... wznawianej parokrotnie[5].

W przeciwieństwie do innych wybitnych autorów wieku XVI piszących o dziejach Polski, o ustroju państwa, począwszy od Macieja Miechowity, a kończąc na Marcinie Kromerze, którzy dzieła swe słali od razu za granicę po to, by przemówić nimi do całego Zachodu, Orzechowski, co da się stwierdzić bibliograficznie, nie wydał za granicą ani jednego dzieła nie ogłoszonego poprzednio w kraju[6]. Ale ta niewątpliwa światowa sława autora *Mowy na pogrzebie Zygmunta I*[7] była kartą naszej kultury już przebrzmiałą w czasie, kiedy młody polski doktorant, zdobywający w obcym uniwersytecie ostrogi naukowe, zdołał przekonać znakomitego uczonego niemieckiego o potrzebie gruntownych badań nad głównym historycznym dziełem naszego szesnastowiecznego prozaika.

Gdy tuż przed wojną ostatnią Tadeusz Sinko wziął na warsztat „erudycję klasyczną" Orzechowskiego, była to także sui generis nobilitacja pisarza. Nobilitacja z dwu powodów.

Po pierwsze: Orzechowski nie miał wówczas, ani nie ma dotąd, monografii historycznoliterackiej odpowiadającej nowoczesnym postulatom nauki. Otrzymał wpraw-

---

[1] *Erudycja klasyczna Orzechowskiego*, Kraków 1939. Po latach krótko wspomniał o monografii Sinki Stanisław Kot w przeglądzie pt. *L'Humanisme et Renaissance en Pologne. Compte-rendu des publications des années 1939—1952*, Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, XIV 1952, s. 363—364.

[2] *Demostenesowe natchnienie w „Turcykach" Orzechowskiego*, Pamiętnik Literacki XXIX 1932, z. 2, s. 162—178, i odb. Lwów 1932.

[3] *De Stanislai Oxii Orichovii Annalibus Polonicis. Commentatio historico-philologica* (...), Berolini 1860.

[4] *Funebris oratio habita* (...) *ad equites Polonos in funere Sigismundi Jagellonis*, Cracoviae 1548; [2]Venetiis 1548; [3][w:] *Orationes clarorum virorum*, Venetiis 1559, s. 74—99; [4][w:] *Orationes funebres in morte pontificum, imperatorum, regum* (...) *habitae a legatis virisve suae aetatis doctissimis*, Hanoviae 1623, s. 30—77, itd.

[5] Venetiis 1556; [2] Parisiis 1556; [3] Venetiis 1568; [4] Coloniae Agrippinae 1569; [5] Coloniae Agrippinae 1586.

[6] Por. J. Korzeniowski, [wyd.:] *Orichoviana. Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski. 1543—1566*, vol. 1, Cracoviae 1891, BPP nr 19, s. IX—XVII; *Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie*, t. 3, Warszawa 1965, s. 47—51.

[7] Por. J. Starnawski, *Światowa sława Orzechowskiego*, [w:] *Z dziejów kultury i literatury Ziemi Przemyskiej*, Przemyśl 1969, s. 17—24.

dzie obszerną monografię w pierwszym ćwierćwieczu XIX wieku[8], do dziś cenną materiałowo, ale oczywiście tylko materiałowo, otrzymał następnie po paru dziesiątkach lat piękną książkę pióra historyka, utalentowanego pisarza, sumienną biografię, w której analizy zupełnie brak[9]. Książka Sinki należy zatem do bardzo szczupłej liczby większych prac poświęconych całości dzieł Orzechowskiego, choć dotyczy jednego tylko aspektu.

Po drugie: w tytanicznym trudzie naukowym Sinki badania nad antykiem w Polsce stanowią, jak wiemy, najchlubniejszą kartę obok wielkiej syntezy *Literatury greckiej*. W przedmowie do zbioru *Echa klasyczne w literaturze polskiej* czytamy, iż uczony pragnął dać literaturze polskiej opracowanie na miarę Choleviusa *Geschichte der deutschen Poesie nach ihren antiken Elementen* (1854—1856)[10]. Dziś, gdy twórczość naukowa Sinki stanowi kartę zamkniętą, należy stwierdzić, że badacz nie doszedł do tego, ale wkład jego w tę dziedzinę jest ogromny i nieporównywalny z dorobkiem innych uczonych. Obdarzył nas Sinko książkami o recepcji antyku u poetów z galerii „największych". Wszystkie trzy wydane były dwukrotnie, gruntownie zmienione, a jedna otrzymała w drugiej edycji opracowanie zupełnie nowe, dążące do stworzenia pewnej całości, w przeciwieństwie do redakcji pierwszej typu „quaestiones selectae"[11]. Obdarzył nas dwoma tomami typu „gemischte Studien": poza wymienionym zbiorem *Echa klasyczne w literaturze polskiej* również *Hellada i Roma w Polsce*[12], zarysem kompendialnym pt. *Żywy spadek po Grecji i Rzymie*[13]; poświęcił edycje Biblioteki Narodowej z wstępami monograficznymi Kochanowskiemu (trzy tomy)[14], Sępowi Szarzyńskiemu[15], *Irydionowi*[16], dał wstępy, w których roi się od uwag dotyczących antycznego rodowodu poetyckich koncepcji naszych twórców. Dał syntetyczny obraz poezji nowołacińskiej[17].

Twórczość naukowa Sinki w zakresie „Hellady i Romy w Polsce" znamienna jest dostojnością tematu. Jeśli wstępy BN zaliczyć do książkowych pozycji, trzeba wskazać, że pozycje osobne poświęcił poza Orzechowskim: Kochanowskiemu, Sępowi Szarzyńskiemu, trzem wielkim romantykom, Wyspiańskiemu. I to drugi tytuł do podkreślenia nobilitacji Orzechowskiego dokonanej przez Sinkę.

Materiał obrany za główny przedmiot badań przeorał Sinko z genialną intuicją badawczą, wykorzystując ogromny arsenał swej potężnej wiedzy. Odkrył setki similiów; jak we wszystkich innych swych studiach zasłużył na wdzięczność potomności. Jak każda praca naukowa nie jest to jednak książka niepodważalna; są sprawy,

---

[8] J. M. Ossoliński, *Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury polskiej*, t. 3, cz. 1—2, Kraków 1822 (cały tom w dwu woluminach jest monografią o Orzechowskim).

[9] L. Kubala, *Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek reformacji w Polsce*, Dziennik Literacki 1869, i odb. Lwów 1870, [2] Lwów 1906.

[10] Por. T. Sinko, *Echa klasyczne w literaturze polskiej*, Kraków 1923, s. 3.

[11] *O tradycjach klasycznych Adama Mickiewicza*, Kraków 1923, oraz *Mickiewicz i antyk*, Wrocław 1957; *Hellenizm Juliusza Słowackiego*, Kraków 1909, [2] Warszawa 1925; *Antyk Wyspiańskiego*, Kraków 1916, [2] Warszawa 1922.

[12] Lwów 1933.

[13] Kraków 1923.

[14] *Treny*, BN Ser. I nr 1, Kraków 1919, i 10 wydań następnych; *Odprawa posłów greckich*, BN Ser. I nr 3, Kraków 1919, i 8 wydań następnych; *Pieśni i wybór wierszy*, BN Ser. I nr 100, Kraków 1927, i 2 wydania następne.

[15] *Sępa Szarzyńskiego Rytmy oraz Anonimowe pieśni i listy miłosne z XVI w.*, BN Ser. I nr 118, Kraków 1928.

[16] BN Ser. I nr 42, Kraków 1921, i 5 wydań następnych.

[17] *Historia poezji łacińskiej humanistycznej w Polsce*, [w:] *Dzieje literatury pięknej w Polsce. Encyklopedia Polska*, t. 21, Kraków 1918, s. 122—178; *Poezja nowołacińska w Polsce*, ibid. wyd. 2., Kraków 1935, s. 73—145.

w których wymaga ona rewizji. Sprawy te, nie tak zresztą liczne, wypadnie tu przypomnieć.

Zdarzało się parokrotnie, że Sinko chwalił autora *Quincunxa*, który „wyjątkowo wiernie przetłumaczył" Arystotelesa[18], a naprawdę Orzechowski cytował tłumaczenie *Politei* (I 1, 1) Leonarda Aretina[19] za bazylejską edycją Arystotelesa z r. 1542, z pewnymi modyfikacjami. Innym razem zacytował w *Quincunxie Analitica posteriora* za przekładem anonimowym z XII wieku[20], a Sinko również traktował Orzechowskiego jako autora przekładu[21].

Ważniejsza jest sprawa inna: filologiczna podstawa pracy. Otóż Sinko poznał doskonale całą drukowaną puściznę Orzechowskiego, ale w wypadku dzieł drukowanych pośmiertnie opierał się na jednej tylko edycji (casus: *Annales*; wykorzystał wydanie Działyńskiego), nie docierał do rękopiśmiennych przekazów szesnastowiecznych, dostępnych w Polsce. Dotyczy to poza *Annales* również *Żywotu i śmierci Jana Tarnowskiego* i *Policyji Królestwa Polskiego. Żywot i śmierć Tarnowskiego* ogłosił w r. 1773 Franciszek Bohomolec z rękopisu przechowywanego wówczas w Bibliotece Załuskich. Edycja to nadzwyczaj licha, o czym przekonywają przekręcenia tej rangi, co uczynienie z „prokuratora potwarnego" (a więc adwokata broniącego przed potwarzami, czyli oszczerstwami) — „prokuratora potwornego". A chyba potworna brzydota nie musiała być nieodłączną cechą „prokuratora". Natomiast u Reja w *Postylli* czytamy: „Nalazł sie prętko prokurator Zuzannie [...], iż ją wywiodł [...] z onych potwarzy jej"[22]. A wczytawszy się dobrze w *Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego*, i tam znajdziemy dowód oczywisty, iż idzie o „prokuratora potwarnego"[23]. Wszystkie wydania dziewiętnastowieczne elogium poświęconego Tarnowskiemu są niekrytycznymi przedrukami edycji Bohomolca bez badania rękopisów[24].

---

[18] Por. *Erudycja* ... s. 50.

[19]

Orzechowski	Aretino
Videmus, omnem civitatem esse societatem quandam, et omnis societas boni alicuius gratia constituitur. Nam eius causa, quod bonum videtur, omnes agunt omnia.	Quia omnem civitatem societate quaedam contineri videmus, omnemque societatem utilitatis alicuius causa constitutam: omnes enim id quod bonum videatur, omnes suas actiones referunt.

Cytaty z Orzechowskiego pochodzą z edycji przygotowywanej do druku przez autora artykułu.

[20] Dało się to łatwo sprawdzić według edycji *Aristoteles Latinus* IV, 2. wyd. Lauretius Minio-Paluello, Brugges-Paris 1953, s. 8, której Sinko w r. 1939 znać nie mógł.

Orzechowski	Anonim z XII wieku
Scire autem arbitramur unum quodque simpliciter; nos autem sophistico modo accidentaliter, cum causam arbitramur nos scire, propter quam res est; quoniam illius est causa et quoniam non contingit illud aliter esse.	Scire autem arbitramur unum quodque simpliciter sed non sophistico modo qui est secundum accidens quando et causam arbitramur cognoscere propter quam res est quod illius causa est et non contingere hoc aliter se habere.

[21] Por. *Erudycja* ... s. 86.

[22] Cyt. za edycją BPP Ser. B nr 14, Wrocław 1965, list 167 r.

[23] Por. np. zdanie wypowiedziane do „prokuratora potwarnego" (nie potwornego): „Prokuratorze! Otoś z potwarzą przed królem JM przyszedł".

[24] M. in. wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego — Sanok 1855, Biblioteka Polska, z. 11—12, i Ostrów 1860. Brak krytycyzmu znamienny był dla wydawców dziewiętnastowiecznych tak dalece, że przypisy Bohomolca sformułowane w pierwszej osobie, np. „W rzadkim rękopiśmie użyczonym mi z Biblioteki Załuskich ...", powtarzano bez żadnej zmiany.

Niekrytycznej wersji tekstu zaufał Sinko, nie przebadawszy trzech rękopisów dostępnych w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie. Parokrotnie zaś uwzględnienie bodaj jednego rękopisu usuwa w tekście *Żywotu i śmierci Tarnowskiego* uchybienia kopistów i kiepskich wydawców w zakresie realiów klasycznych, zauważone oczywiście przez Sinkę. Na początku elogium Orzechowski cytuje Platona, który rzekomo wywodzi, „iż mieszaniec żaden nie może być szczerej miłości przeciwko krwi onej obcej, z którą sie, gościem będąc, zmieszał; i wysławiając swe Ateny, powieda, że sami stoikowie tylko miedzy Greki byli szczerej a uprzejmej miłości greckiego narodu, bo oni sami tylko miedzy Greki nie zmieszali sie z obcemi narodami; i tę winę on mądry człowiek daje Pelasgom, Ladonitom i Danaom, niewiary ich przeciwko rzeczypospolitej greckiej [...]". Lekcja „stoikowie" jest nonsensem, co słusznie stwierdził Sinko[25]; w dalszym ciągu wyliczone są bowiem plemiona greckie, nie zaś szkoły filozoficzne. Ale też na podstawie rękopisu Biblioteki Czartoryskich w Krakowie o sygn. 1662 (pochodzącego z XVII wieku) da się tu wprowadzić lekcję „Ateńczykowie", całkowicie pasującą. W dalszym ciągu podobnym nonsensem są „Ladonici", których na podstawie tego samego rękopisu da się zastąpić „Kadmitami". Orzechowski cytuje dialog Platona *Menexenus*[26] i stamtąd wydobywa odpowiedź Ateńczyków w czasie wojny beocko-korynckiej (386 p.n.e.), stwierdzającą, iż czują się oni Hellenami, nie barbarzyńcami, co ich obowiązuje do bronienia Hellenów z Azji Mniejszej. Również z Platona wywodzi się zestawienie Pelasgów, Kadmitów i Danaów. Platon wymienia (w pluralis) potomków Pelopsa, Kadmosa, Egiptosa i Danaosa. Orzechowski użył tych imion jako imion szczepów, przekręcając przy tym Pelopidów na Pelasgów. Jednakże zarzut przekręcenia Kadmitów (lub Kadmejczyków) na Ladonitów i zastąpienia Ateńczyków stoikami po zbadaniu rękopisów i po przywróceniu właściwej lekcji obarcza nie autora, lecz tylko wydawcę z XVIII wieku.

Inny passus w *Żywocie i śmierci Jana Tarnowskiego* mówi o tym, że „hetmanem dobrym ten nie jest ani być może, ktory gospodarzem dobrym nie jest". Po czym dodaje pisarz: „O tym czytaj Ksenofonta Greka". Tak brzmi tekst w edycjach drukowanych. Sinko komentuje[27], że idzie tu o *Oeconomicus* (c. 21). Ichomach, rozmówca Sokratesa, uważał umiejętność rozkazywania za warunek powodzenia w gospodarstwie rolnym, w administracji państwa, w sztuce wojennej. Trzeba się jednak liczyć z tym, że rękopis Biblioteki Czartoryskich o sygn. 1577 (z XVIII wieku) ma po słowach „Ksenofonta Greka" ciąg dalszy: „Imperium Civi". Idzie więc o Imperium Ciri, czyli o *Anabazę*. Być może, iż charakterystyka Klearcha jako wodza w zakończeniu I księgi *Anabazy* zaważyła na poglądach Orzechowskiego.

Marginesowo wspomnieć należy o jednej koniekturze Sinki w tekście Orzechowskiego, niewątpliwie uzasadnionej, gdyż tekst editionis posthumae sensu nie daje, ale — jak się okazuje w świetle zbadania rękopisów — niezupełnie trafnej. Autor *Erudycji klasycznej Orzechowskiego* wcielił fragment o żakach krakowskich (1549) do swej antologii przeznaczonej dla liceów humanistycznych i klasycznych wówczas, gdy w liceach tych istniał poważnie traktowany kurs łaciny[28]. Tekst oparł na edycji Działyńskiego; dostrzegł konieczność emendacji w zdaniu: *Ceterum scholastici, quoniam semel reum caedis Czarnkovium conclamarent, in falsam inquisitionem putantes, vinctos a Rege arguere nolebant, et quoniam illis non satis fiebat, ad deserendam urbem,*

---

[25] *Erudycja* ... s. 36—37.
[26] W edycji Bohomolca i w następnych przekręcono tytuł na „Monexemus".
[27] *Erudycja* ... s. 38.
[28] Por. T. Sinko, *Wypisy łacińskie dla klasy II Liceum Ogólnokształcącego Wydział Humanistyczny i Klasyczny*, z. 2: *Proza historyczna i naukowa polsko-łacińska*, Lwów 1938, s. 25—31.

gymnasia atque scholas ad unum omnes conspirant. Niezrozumiałą i istotnie nie uprawnioną lekcję *in falsam inquisitionem putantes* zamienił na: *falsam inquisitionem imputantes.* Błędna lekcja istnieje w rękopisach: kórnickim (sygn. 262), Książnicy Miejskiej im. Mikołaja Kopernika w Toruniu (sygn. 99) i w edycji Adama Tytusa Działyńskiego (1854). Jednakże dawniejsze przekazy drukowane od edycji dobromilskiej (1611) począwszy i rękopis Biblioteki Czartoryskich (sygn. 2379) mają zamiast *putantes* lekcję *perseverantes.* To słowo przełożył Zygmunt Aleksander Nałęcz-Włyński, tłumacząc *Annales* Orzechowskiego (w 1767 r.). Lekcja rękopisu Książnicy Miejskiej im. Mikołaja Kopernika w Toruniu o sygn. 160 brzmi *asseverantes.* Są więc podstawy do przyjęcia lekcji *perseverantes*, dającej sens.

Przytaczając kilka zaledwie miejsc w dziele Sinki nie wytrzymujących „próby czasu", tj. nie mogących się ostać po przebadaniu rękopisów, należy na zakończenie podkreślić, iż nie czyni się tego augendi criminis causa. Przeciwnie: znakomitemu autorowi, który w książce o Orzechowskim na każdej stronicy obdarzył nas kilkoma lub kilkunastoma bezcennymi wyjaśnieniami, nic nie ubędzie, gdy w imię prawdy sprostuje się nieznaczny promil zaledwie mniej doskonałych komentarzy do dzieł Orzechowskiego. Książka, w której po trzydziestu z górą latach rewizji poddaje się tak nieznaczny tylko ułamek, jest książką doskonałą.

Jerzy Starnawski (Łódź)

Eos LX 1972

Susanna Frei-Korsunsky, Griechische Wörter aus lateinischer Überlieferung, Zürich 1969, pp. 95.

Le but de l'ouvrage de Mme Frei-Korsunsky est de fournir un supplément à nos lexiques grecs: il s'agit, premièrement, de tirer des textes latins les mots grecs qui ne nous sont pas transmis par les textes grecs. Ces mots ont été conservés par les auteurs romains sous la forme latinisée, qui permet pourtant d'en reconnaître le prototype grec. L'étude contient les mots tirés de textes latins antérieurs au IIe siècle de n.e. (Tacite est le dernier auteur qui ait été exploré). — En second lieu, Mme F.-K. présente les mots grecs connus de la tradition grecque, mais dont la documentation latine est plus ancienne que celle des textes grecs. Dans un troisième chapitre l'auteur a réuni les mots qui, dans la forme latinisée, diffèrent des mots grecs par leur signification. Le travail a été exécuté avec une précision philologique admirable; il a été rédigé de façon bien succincte et il conduit à des conclusions qui sont presque toujours convaincantes. Voici la liste des mots qui sont revendiqués au lexique grec (sauf ceux qui figurent déjà dans le dictionnaire de Liddell-Scott):

ἁλοφάντης (halophanta, Plaut.),
ἁρπαγάω (harpagāre, Plaut.),
ἁρπαγών (harpagō, Plaut.),
βαλανίσκος (baliscus, Petron.),
βοτρυών (botryō, Mart.),
γλαύκινον (glaucina, plur., Mart.),
ἐνδύσιον (indusiarius, Plaut.),
εὐρῶος (eurōus, Verg.),

θαλασσικός (thalassicus, Plaut.),
θερμοποτέω (thermopotāre, Plaut.),
θηριοτροφεῖον (thēriotrophion, Varro),
θυλακιστής (thȳlacista, Plaut.),
ἰάσπιος (iaspius, Maecen. carm. frg.),
καταπειρατής (catapīrātēs, Lucil.),
κατωβλεπᾶς (catōblepās, Mela),
κέρδων (cerdō, Pers.),
κηρίνθη (cērintha, Verg.),
κηροῦσσα (cērūssa, Plaut.),
κιναιδικός (cinaedicus, Plaut.),
κογχίς (conchis, Mart.),
κολοσσεῖος (colossēus, Plin. *nat.*),
κονδάλιον (condalium, Plaut.),
κρηπιδών (crĕpīdō, Cic.),
κωβίων (P)[1] (gōbius, Lucil.),
λᾱοτομίαι (lautumiae, Plaut.),
λάτρων (latrō, Enn.),
μαγγάνων (mangō, Varro),
μαῖνα (maena, Plaut.),
μεσοναύτης (mesonauta, Pompon. *dig.*),
μοιχίζειν (moechissāre, Plaut.),
μοιχοκίναιδος (moechocinaedus, Lucil.),
μονοπόδιον (P) (monopodium, Liv.),
μορμύλλων (murmillō, Fest.),
ναβλίον (nablium, Ov.),
ὀκτᾶς (octāns, Vitr.),
ὀρθοψαλτικός (orthopsalticus, Varro),
ὀρχίτης (orcītēs, orchīta, Cato),
ὀστρεῖνος (ostrīnus, Varro),
παγκαρπίνεος (pancarpineus, Varro),
παγκρατικῶς (pancraticē, Plaut.),
παιδικάω (paedīcāre, Catull.),
παιδίκων (paedīcō, Mart.),
πατάγιον (P) (patagium, Naev.),
πατρίζειν (P) (patrissāre, Plaut.),
περιάλογος (perialogos, Suet.),
πηρών (pērō, Cato),
πήσσαλος (pessulus, Plaut.),
ποιητρίς (P) (poētris, Pers.),
πορφυρητικός (porphyrēticus, Suet.),
προλόγιον (prologium, Pacuv.),
πρωρήτης (prōrēta, Plaut.),
πῡτισμα (P) (pȳtisma, Vitr.),
σάκκων (saccōnēs, Cic.),
σιμίας (sīmia, Plaut.),
σκαραβαῖος (scarabaeus, Plin. *nat.*),
σκόρδαλος (scordalus, Sen.),

---

[1] P: mot qui figure dans le dictionnaire de Pape.

στρίγξ	(P) (strix, Plaut.),
συνοίκιον	(synoecium, Petron.),
σχιδή (σχίδη P)	(sc(h)ida, Cic.),
ταρταρινός	(tartarinus, Enn.),
τοκυλλίων	(toculliō, Cic.),
τραγικωμῳδία	(tragicōmoedia, Plaut.),
φ(ρ)ητρεῖον	(phētrium, CIL),
φρυγίων	(phrygiō, Plaut.),
χάραδρον	(charadrum, Enn.),
χειραγρικός	(chīragricus, Petron.),
χεράγρα	(chĕragra, Hor.).

L'histoire de ces mots est intéressante tant au point de vue du grec que du latin. Déjà le premier mot analysé: *agēā* d'Ennius (*ann.* 492), présente plusieurs difficultés. Le *-ē-* suppose une forme grecque **ἄγεια*, non pas ἄγυια: elle est expliquée par l'influence, très vraisemblable, du grec πλατεῖα. La conservation de la voyelle longue *ē* dans le texte d'Ennius indique un emprunt récent, car le *ē* (⩽ *ei*) n'a pas subi l'abrègement visible dans lat. *platĕa* ⩽ πλατεῖα (cf. *dĕus* ⩽ *deiuos* etc.). La voyelle longue finale *-ā* n'est pas expliquée. Mme F.-K. suppose dans ce vers l'allongement de la syllabe finale brève (Norden, *Aeneis* VI³, 451 sq.): mais il ne semble pas probable que l'on eût remplacé une voyelle brève par une longue dans la déclinaison, où la finale brève du nominatif s'oppose à la finale longue de l'ablatif (le *-d* à l'ablatif n'existe plus dans le texte d'Ennius, cf. *ann.* 28: *saeu(ō) obsidiō*).

Presque chaque mot analysé par Mme F.-K. a donné l'occasion à des recherches philologiques et linguistiques; on les a exécutées avec une acribie que l'on ne peut que louer. Il est impossible de les reproduire dans un compte-rendu. Je veux attirer l'attention sur quelque menus détails qui demandent une correction.

A la page 12 un passage de Lucilius (1191 et s.) est cité à propos du mot *catapirates*; à la fin du vers on lit: *linique metaxam*. Or, à la p. 25 le même passage est reproduit avec la leçon: *linique mataxam*; c'est justement cette forme *mataxa* qui est analysée cette fois. Ne faudrait-il pas introduire la forme *mataxam* déjà à la p. 12?

A la p. 30 on a expliqué le mot *paelex* par le grec παλλακίς: le mot latin serait emprunté à un parler grec où la géminée grecque *-ll-* avait une prononciation particulièrement mouillée. Or, il est douteux qu'une géminée *ll* grecque puisse produire l'anticipation de la mouillure en latin, conduisant à la diphtongue (παλλ- ⩾ *pael-*), car l'articulation de la géminée *ll* était en latin également palatalisée, cf. *uelle* à côté de *uolō*. Ainsi la diphtongue de *paelex* reste sans explication.

A la p. 72, dans le chapitre consacré aux mots grecs qui présentent en latin une signification différente, on trouve une note sur le verbe *betizare*, employé par Auguste «pro languere, quod uulgo *lachanizare* dicitur». Cette note montre que le grec λαχανίζειν avait un sens différent: «weiden», au moyen: «Gemüse einsammeln». C'est donc *lachanizare* qui est le verbe à expliquer ici, non pas *betizare*.

On le voit: il n'y a que de petits détails qui peuvent être soumis à la critique. — La correction du livre est bien soignée. Je n'ai trouvé que deux haplographies: p. 57 (νυκτέλιος) *haplogisch*, et p. 73: mit spontaner *Haplogie*; en outre: p. 59 à lire *S. Dionysii*, p. 75: *confingere*.

Le livre fournit des matériaux bien vérifiés. Il sera indispensable à tous ceux qui travaillent sur la lexicographie grecque, ainsi qu'aux latinistes qui s'intéressent à l'histoire des mots empruntés.

Jan Safarewicz (Cracovie)

Eos LX 1972

Th. Fischer, Untersuchungen zum Partherkrieg Antiochos' VII. im Rahmen der Seleukidengeschichte. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät I der Ludwig-Maximilians-Universität zu München, Tübingen 1970, ss. 125.

Powszechnie wiadomo, że Ed. Meyer w II t. *Ursprung und Anfänge des Christentums* (1921), s. 272, określił klęskę Antiocha VII Sidetesa w wojnie z Partami jako „katastrofę hellenizmu w kontynentalnej Azji, jak również państwa Seleucydów". Opinię tę powtórzyło wielu historyków, między innymi H. Bengtson, *Griechische Geschichte* (1960), s. 485, jak również A. G. Bokszczanin, *Parfia i Rim* (1960), s. 248, który nazwał ją „rozstrzygającym punktem zwrotnym w całej historii niewolniczego świata śródziemnomorskiego" i „druzgocącym ciosem dla całego systemu greckiego panowania w Azji Przedniej". Aczkolwiek ten punkt widzenia zbyt zacieśniony do dziedziny politycznej nie uwzględniał złożoności problemu hellenizmu, jego roli cywilizacyjnej i dlatego w nauce nie jest już dzisiaj uznawany, to jednak w dalszym ciągu konflikt rozgrywający się między Seleucydami a Partami oceniany jest li tylko z pozycji interesów hellenizmu. Brak jest natomiast takiego ujęcia, które by naświetliło to zagadnienie z punktu widzenia Iranu działającego jako podmiot dziejowy, a nie traktowanego jako przedmiot. Dysertacja F., ucznia wybitnego historyka niemieckiego Bengtsona, nie wypełnia tej luki, kontynuuje bowiem schemat od dawna przyjęty w nauce niemieckiej. Główną treścią jego rozważań jest próba odzyskania przez Seleucydę Antiocha VII Sidetesa terytoriów irańskich oraz Mezopotamii utraconych na rzecz partyjskiej, a więc irańskiej monarchii Arsacydów.

Dysertacja F. dzieli się na trzy podstawowe części. Pierwsza z nich jest poświęcona szczegółowemu omówieniu źródeł, przedmiotem drugiej jest wyprawa Antiocha VII przeciw Partom oraz problemy wiążące się z klęską tego władcy, ważne dla dalszych losów monarchii syryjskiej, trzecia wreszcie część składa się z ekskursów dość luźno związanych z głównym tematem, dotyczących kwestii chronologicznych, epigraficznych, nadto stosunków rzymsko-żydowskich. Pracę zamykają tabele genealogiczne, zestawienie najważniejszych wydarzeń, indeks osobowy, geograficzny i rzeczowy, wreszcie mapa ilustrująca przebieg kampanii Sidetesa. Dzięki zastosowaniu drobnej czcionki w dużych partiach pracy zawiera ona mimo stosunkowo niewielkich rozmiarów — 109 stron tekstu — różnorodną i bogatą treść. Z tego względu nie wydaje się rzeczą możliwą ocenić wszystkie poruszone w pracy zagadnienia, a tylko ograniczyć się do najważniejszych, dających jednak wyobrażenie o charakterze i walorach rozprawy.

Oceniając warsztat naukowy uwidoczniony w dysertacji trzeba w niej wydzielić część dokumentacyjną, wyzyskane źródła i literaturę, nadto zaś wnioski, do jakich doszedł autor na podstawie tego materiału. Baza źródłowa, jaką dysponował autor do omawianego zagadnienia, podobnie zresztą jak do całej historii Seleucydów, jest niezwykle skąpa. Ta okoliczność częściowo tłumaczy podjęcie przez autora kilku zagadnień łączących się tylko luźno z zaznaczoną w tytule tematyką. Braki ilościowe usiłował autor wyrównać drobiazgową analizą źródeł, próbą wyśledzenia podstawowej relacji, na jakiej opierają się zachowane przekazy źródłowe. Rezultaty jego dociekań, uwzględniających przy analizie tekstów źródłowych w sposób wyczerpujący literaturę przedmiotu, sprowadzają się jednak do wysunięcia hipotez, których nie brak zresztą i w dalszych częściach pracy. Założeniem rozważań źródłowych Fischera jest sprowadzenie wiadomości zawartych w źródłach, a dotyczących wyprawy Antiocha VII

przeciw Partom, do jednej relacji, a to Posidoniusza z Apamei, zachowanej fragmentarycznie. Jednakże próba wykazania, że informacje ważnego, choć późnego źródła, a to Józefa Flawiusza, pochodzą ze specjalnego dzieła tego autora poświęconego historii Seleucydów, opiera się na czystej konstrukcji autora, ze starożytności bowiem nie zachowały się w tym względzie żadne dane. Niemniej trzeba stwierdzić, że analiza źródeł przeprowadzona została przez F. ze znajomością problemu. Wyszedł on zresztą z dobrej szkoły, jest bowiem uczniem H. Bengtsona, czołowego badacza dziejów starożytnych w NRF.

Zasadnicze, konstrukcyjne, rozdziały pracy poprzedza autor przytoczeniem in extenso wszystkich źródeł odnoszących się do wyprawy Antiocha VII przeciw Partom. Metoda ta może wydać się zbyteczna przy źródłach poważniejszych rozmiarami, mając jednak na uwadze stan ich przekazu i znaczenie, jakie przy dokładnej analizie tekstu przypisuje autor niemal każdemu słowu, w tym wypadku uznać ją należy za zabieg celowy. Zdając sobie sprawę z fragmentarycznego stanu źródeł, swoje naczelne zadanie upatruje autor w połączeniu ich w jedną całość, w jedno ciągłe opowiadanie, znajdując uzasadnienie tak postawionej tezy w założeniu, że sprowadzają się one do jednego autora, Posidoniusza. Stosując, podobnie jak i w poprzednim rozdziale, drobiazgową analizę relacji źródłowych, dochodzi autor, wyzyskując nie wykorzystane należycie przez poprzedników dane, do wysunięcia swoich podstawowych sformułowań. Wbrew dotychczasowym twierdzeniom, zakładającym jedną wyprawę Antiocha VII przeciw Partom zamykającą się w granicach jednego roku, F. opowiada się za dwiema wyprawami, przypadającymi na dwa lata. Zgodnie z jego tezą Antioch VII w r. 131 miał opanować Mezopotamię, w roku następnym sięgnąłby na teren Iranu, śmierć zaś jego miałaby nastąpić dopiero w zimie r. 129. Abstrahując od źródeł literackich, szczupłych i niejasnych i dlatego dających podstawę do różnych wykładni, trzeba podkreślić umiejętność wyzyskania przez autora dla uprawdopodobnienia wysuniętej chronologii danych klinowych i monet. Walnym argumentem na poparcie takiej rekonstrukcji wydarzeń jest zwrócenie uwagi na olbrzymie odległości, jakie musiałaby przebyć w toku ustawicznych walk armia Antiocha VII od Eufratu aż po samo terytorium Partii. Nie bez znaczenia jest również fakt lepszej w tym wypadku ekonomii wydarzeń, które nie są zagęszczone do okresu jednego roku. Uznając hipotezę F. za bardzo prawdopodobną chciałbym stwierdzić, że brak wyraźnych danych źródłowych przemawiających za taką rekonstrukcją wyprawy stanowi jej poważny mankament.

Poruszając w drugim rozdziale kwestię syna i następcy Antiocha VII, Seleukosa, oraz podejmując próbę wyjaśnienia zawiłości źródeł, wywołanej identycznością imion — Seleukos i Antioch — dochodzi autor do hipotetycznych wniosków. Nie można jednak odmówić pewnego prawdopodobieństwa hipotezie F., że śmierć Antiocha VII nie oznaczała katastrofy armii syryjskiej, która przedstawiała jeszcze poważną siłę. Natomiast w sferze domniemań obracają się rozważania autora dotyczące losów owego Seleukosa i jego stosunku do Demetriusza II, źródła bowiem są zbyt rozbieżne i nie dają podstawy do jednej wykładni.

Rozdział trzeci poświęcony jest konsekwencjom politycznym nieudałej wyprawy Antiocha VII przeciw Partom, przede wszystkim sytuacji w Mezopotamii i w Palestynie. Wyzyskując skąpe dane numizmatyczne i klinowe precyzuje autor rolę władcy Characeny Hyspaozinesa oraz Jana I Hyrkana. W tym drugim wypadku główną uwagę poświęca autor stosunkom rzymsko-żydowskim i analizie dokumentów dotyczących tych zagadnień przekazanych u Józefa Flawiusza. Wywody autora w tych kwestiach również poparte są godną uznania erudycją.

Oceniając ogólny efekt pracy podkreślić trzeba, że autor panuje nad problematyką,

którą naświetla w sposób wszechstronny. Aczkolwiek nie można w każdym wypadku uznać jego hipotez za bardziej prawdopodobne aniżeli poprzedników, to jednak zasługuje na uznanie umiejętność wysunięcia odmiennych propozycji, zwrócenia uwagi na nie wyzyskane dotąd dane źródłowe, np. numizmatyczne czy klinowe. Ze względu na sumienne zestawienie stanu badań, źródeł oraz najnowszej literatury stanowić będzie dysertacja F. ważny przyczynek do historii Seleucydów w II w. p.n.e.

Józef Wolski (Kraków)

Eos LX 1972

Христо М. ДАНОВ, Древна Тракия, Изследвания върху историата на българските земи, северна Добруджа, източна и егейска Тракия от края на IX до края на III век пр. н.е., София 1969, ss. 449.

Po drugiej wojnie światowej obserwuje się w Bułgarii szybki rozwój różnych dziedzin nauki, wśród których poważne miejsce zajmują: archeologia i historia starożytna. Młoda w zasadzie historiografia bułgarska może pochwalić się dużymi osiągnięciami w tych dziedzinach. Olbrzymi wysiłek uczonych bułgarskich włożony w poznanie swoich dziejów począwszy od czasów najdawniejszych jest zjawiskiem pozytywnym i godnym uznania.

Od wielu lat wzrasta też poza Bułgarią zainteresowanie historią jej ziem w okresie trackim i rzymskim. Plonem tych zainteresowań jest wielka ilość artykułów naukowych oraz popularnych. Mimo to dzieje Tracji i Traków przez długi czas czekały na opracowanie monograficzne[1].

Pierwsza monografia poświęcona Trakom ukazała się dopiero w 1963 roku[2]. Praca ta została napisana w sposób jasny, przejrzysty, oparta na bogatej bazie źródłowej. Nie zawsze jednak udało się autorowi wykorzystać w pełni najnowsze materiały archeologiczne z terenów Bułgarii.

W tej sytuacji z uznaniem należy powitać pracę Christo Danowa pt. *Starożytna Tracja*. Obejmuje ona ważny okres w historii Tracji od epoki homerowej do III w. p.n.e. Trakowie osiągnęli w tym czasie wysoki poziom w rozwoju społecznym, gospodarczym i politycznym. Największą ich zdobyczą było utworzenie w V w. p.n.e. na terenie południowo-wschodniej Tracji silnego państwa Odrysów.

Praca D. składa się z dwóch części. W pierwszej, zawierającej dwa rozdziały, dokonał autor charakterystyki historiografii (s. 13—42) oraz omówił podstawowe źródła do historii Tracji badanego okresu (s. 43—97).

Rozdział I jest kontynuacją dawnych zainteresowań autora, który już wcześniej opublikował krytyczną ocenę literatury burżuazyjnej na temat historii Bułgarii w starożytności[3]. Tu jednak przegląd ten został poszerzony o wiele prac nie tylko

---

[1] Opracowania całości dziejów Tracji ograniczały się jedynie do encyklopedii, G. Kazarow, *Thrace*, CAH VIII, 1930, s. 534—560; tenże, *Thrake*, RE VI, A 1 (1936), szp. 392—551.

[2] J. Wiesner, *Die Thraker. Studien zu einem versunkenen Volk des Balkanraumes*, Stuttgart 1963.

[3] Хр. М. Данов, *Критичен обзор върху буржоазната историография за България през античната епоха до 9 IX 1944 г.*, ч. 1, ГСУ—ФІФ, LVII 1963, кн. II, София 1964, s. 5—66.

najnowszych autorów burżuazyjnych, ale przede wszystkim o prace pisane z pozycji marksistowskich, uczonych bułgarskich i krajów socjalistycznych.

Analizę źródeł rozpoczyna D. od utworów Homera, w których zachowały się najstarsze wiadomości o plemionach trackich. Wielka kolonizacja grecka przyczyniła się do rozszerzenia horyzontu geograficznego Greków. Dzięki temu drugi po Homerze wielki poeta grecki, Hezjod, mógł zdobyć więcej wiadomości o warunkach geograficznych Tracji. Wiedział on między innymi o istnieniu Dunaju. W twórczości greckich poetów lirycznych, jak Archiloch, Alkajos, Pindar, też możemy szukać wiadomości o Trakach. D. podkreśla, że Pindar jest szczególnie ważnym źródłem dla okresu od Homera do pojawienia się wielkich historyków greckich (s. 49). Wśród nich zaś szczególne zainteresowanie Trakami przejawiał Herodot, a później cały szereg autorów, jak Tucydydes, Ksenofont, Polibiusz i inni. Obok źródeł literackich i wiadomości zawartych w pracach historyków duże znaczenie dla badania przeszłości Traków, ich rozwoju gospodarczego, kulturalnego oraz społecznego mają napisy znajdowane najczęściej wzdłuż wybrzeży trackich, ale występujące również wewnątrz kraju (s. 76—78).

Szczegółowo charakteryzuje autor źródła pochodzenia archeologicznego, które dostarczyły wielu wiadomości do studiów nad poziomem rozwoju sił wytwórczych i kultury materialnej Traków. Część pierwszą zamykają krótkie omówienia źródeł językoznawczych, numizmatycznych oraz papirologicznych.

Część drugą (s. 99—449), poświęconą społeczno-ekonomicznemu i politycznemu rozwojowi Tracji od epoki homerowej do powstania państwa Odrysów, rozpoczyna autor wywodem o geografii historycznej plemion trackich (s. 100—157); słusznie podkreśla, że poeci pokolenia Hezjoda bardziej interesowali się warunkami przyrodniczymi i klimatycznymi niż mieszkańcami Tracji (sam Homer, który u D. stanowi punkt wyjściowy, wymienia tylko dwa plemiona trackie). W miarę upływu czasu i rozszerzenia kolonizacji autorzy greccy przekazują coraz więcej wiadomości, które mają niestety charakter przeważnie fragmentaryczny. W tej sytuacji należało się spodziewać, że D. uwzględni w szerszym zakresie dane archeologiczne i numizmatyczne. Wykorzystując świadectwa autorów antycznych przedstawił D. obraz rozmieszczenia plemion trackich na dużym obszarze od wybrzeży Morza Egejskiego do Dolnego Dunaju i postarał się o bliższe określenie terenów zajmowanych przez poszczególne plemiona lub związki plemienne.

Dalej (s. 157—172) znajdziemy wiadomości o rozwoju dróg i komunikacji w Tracji przed powstaniem państwa Odrysów. Obok dróg lądowych rozwojowi komunikacji sprzyjały rzeki, jak Margos (Morawa), Axios (Wardar), wzdłuż których przebiegały szlaki handlowe, łączące tereny trackie z wybrzeżem Morza Egejskiego. Poważną rolę odgrywał też Dunaj ze swymi dopływami. Dobrze rozwinięty system dróg ułatwiał rozwój gospodarczy Tracji oraz umożliwiał utrzymywanie związków Europy z Azją Przednią. Przebieg dróg odtwarza autor z dużą skrupulatnością na podstawie fragmentarycznych i niezbyt pewnych świadectw Tucydydesa, Strabona, Polibiusza, których nie uzupełnia, niestety, danymi archeologicznymi.

Rozwojem społeczno-ekonomicznym, politycznym i kulturalnym na ziemiach trackich w okresie przedhomerowym i homerowym zajął się autor w czterech krótkich paragrafach (s. 172—216). Na podstawie źródeł pisanych i archeologicznych możemy śledzić przekonywająco przedstawione procesy przemian zachodzących wśród plemion trackich. Uwagę zwraca fakt, że istniała kontynuacja rozwoju kultury materialnej, począwszy od średniej epoki kamiennej u ludności zamieszkującej południowo-wschodnią część Półwyspu Bałkańskiego. Trakowie znani szczególnie z hodowli koni, zajmowali się też innymi dziedzinami gospodarki. Pod koniec IX i w VIII w. p.n.e.

w wyniku ogólnych procesów rozwojowych oraz dzięki kontaktom z Grekami zachodzą zmiany w życiu ludności trackiej. Obserwuje się zróżnicowanie majątkowe. Proces ten pogłębia się od VIII do V wieku i występuje najsilniej na północnych wybrzeżach Morza Egejskiego oraz na zachodnich wybrzeżach Morza Czarnego.

Drugi rozdział poświęcił autor problemom związanym z kolonizacją grecką wybrzeży trackich (s. 217—294). Problematyka ta była wielokrotnie opracowywana w literaturze. Zajmował się nią również D. w swoich wcześniejszych pracach[4]. Dzięki ogromnej erudycji, doskonałemu opanowaniu literatury przedmiotu, wszechstronnej analizie potrafił autor wnieść nowe elementy do stanu dotychczasowych poglądów. Przede wszystkim starał się wykazać, że kolonizacja była procesem historycznym, w którym Grecy stykali się z Trakami, przy czym ci ostatni, choć przywiązani do swojej wolności zazdrośnie jej strzegli, to jednak nie zawsze wrogo odnosili się do mieszkańców kolonii greckich.

Wzajemne kontakty dawały bowiem obu stronom duże korzyści w dziedzinie tak gospodarczej, jak i kulturalnej.

Najwięcej miejsca poświęca D. historii państwa Odrysów (s. 295—400). Trudno się temu dziwić, jeśli się weźmie pod uwagę, że było ono najstarszym, największym i najsilniejszym państwem trackim. Na podstawie tekstów autorów antycznych stara się D. ustalić, czy na terenie Tracji istniały osiedla typu greckich poleis. Wynikiem tych rozważań jest przypuszczenie, że na wybrzeżach trackich istniały umocnione osiedla trackie, na których miejscu powstały kolonie greckie. W swojej podstawowej masie ludność tracka mieszkała w średniej wielkości wsiach (s. 311). Plemiona Odrysów były najbardziej zaawansowane w rozwoju społeczno-ekonomicznym i dlatego im przypadło w udziale utworzenie pierwszego państwa trackiego.

„Grecja i Tracja przed powstaniem państwa Odrysów" (s. 317—362) to tytuł kolejnego, jednego z obszerniejszych paragrafów, w którym D. omawia stosunki polityczne wśród Traków od końca VII do połowy V w. p.n.e. Autor widzi związek między rozwojem kolonizacji greckiej a zmianami zachodzącymi w życiu politycznym Traków. Wprawdzie kolonie powstały na wybrzeżach, ale zasięgiem swojego oddziaływania objęły również tereny leżące w głębi Tracji. Rozwój stosunków gospodarczych i politycznych obu grup ludności przedstawił autor na bardzo szerokim tle. Ateny w wyniku reform wewnętrznych umacniały się i rozwijały ekspansję, wypierając między innymi Milet z zajmowanych pozycji, a od dojścia do władzy Pizystrata zwiększyły swoje zainteresowanie Chersonezem Trackim, który z czasem stał się ich bazą, a później bazą Persów, Macedończyków i Rzymian.

Charakterystyka wyprawy scytyjskiej Dariusza oraz jej konsekwencje dla Tracji dają okazję autorowi do krytycznej oceny Herodota jako źródła do tego okresu. W wyniku drobiazgowej analizy D. dochodzi do wniosku, że Herodot niesłusznie przypisuje Scytom większy udział w walce z Persami, a Trakom wyznacza rolę drugoplanową. Wydaje się jednak, że ta ocena jest krzywdząca dla Herodota.

W kolejnym paragrafie zapoznajemy się z historią państwa odryskiego w pierwszych dziesięcioleciach jego istnienia (s. 362—400). Autor przypuszcza, że powstało ono około 480 r. w południowo-wschodniej Tracji, nie określając jednak bliżej jego granic. Państwo to utrzymywało kontakty z Grekami oraz Scytami, którzy rozciągnęli granice swego państwa do Dolnego Dunaju. Poważną rolę w umocnieniu autorytetu państwa Odrysów odegrał ich władca, Sitalkes, ale nie udało mu się zapobiec tendencjom odśrodkowym. Po jego śmierci w walce z Tryballami pozbawione doświadczonego

---

[4] Por. Chr. M. Danoff, *Pontos Euxeinos*, RE, Suppl. IX (1962), szp. 866—1175.

władcy państwo osłabło, a wraz z podbojem macedońskim i kryzysem świata hellenistycznego następuje upadek gospodarczy i polityczny Tracji.

W pozostałych rozdziałach omówił autor szereg ważnych problemów związanych z przenikaniem Traków do kolonii greckich (s. 401—432) oraz z dziejami Tracji w III w. p.n.e. (s. 432—449).

Książka D. jest bardzo poważnym osiągnięciem historiografii bułgarskiej zajmującej się dziejami Półwyspu Bałkańskiego i oczywiście sukcesem osobistym autora, który wiele lat poświęcił badaniom problemów w niej omówionych. Znalazło to zresztą pewne odbicie w układzie książki podzielonej na pięć rozdziałów. Problemy w nich rozwiązywane były już przez autora opracowywane poprzednio, tu jednak znalazły nowe oświetlenie i zostały wzbogacone o najnowsze badania.

Podkreślić należy staranne wydanie książki przyciągającej czytelnika już swoją szatą zewnętrzną. Wreszcie liczne, starannie dobrane, niestety, tylko czarno-białe reprodukcje umożliwiają czytelnikowi pełniejsze zapoznanie się z kulturą materialną Traków.

Leonard Owczarek (Kielce)

Eos LX 1972

Juliusz Nowak-Dłużewski, Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni, Warszawa 1969, ss. 251 +1 nlb., tabl. 10. **Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Zygmunt III,** Warszawa 1971, ss. 438 +1 nlb., tabl. 20.

N.-D., znakomity znawca okolicznościowej poezji politycznej w Polsce, obdarzył nas niedawno dwoma nowymi tomami studiów z tak dobrze znanej sobie dziedziny[1]. Bardzo to cenne publikacje dla historyków literatury (i to nie tylko dla filologów polskich), historyków kultury, a także dla historyków. Tak jak w tomach poprzednich przedstawia Autor na szerokim tle historycznym, w konkretnej historycznej rzeczywistości utwory okolicznościowe w językach polskim, łacińskim, niemieckim i włoskim. Utwory obcojęzyczne zaopatruje we własne, bardzo staranne i trafne przekłady w pięknej potoczystej polszczyźnie.

W tomie *Pierwsi królowie elekcyjni* miłośników literatury polsko-łacińskiej interesuje przede wszystkim szczególnie bujny za rządów Batorego rozwój epiki. N.-D. daje przegląd poematów epickich związanych z wojną inflancką. Omawia utwory tak mało dotąd znane, jak *Stephaneis* Daniela Hermanna, *Stephani I expeditio* Samuela Wolfa. Zadziwia wnikliwą analizą niemal dziś zapomnianego poematu Jana Radwana *Radivilias*. N.-D. wydobywa wszystkie artystyczne walory tych utworów, dowodzi wbrew sądom przyjętym przez większość dzisiejszych historyków literatury, że nie są to rymowane kroniki historyczne, ale autentyczne dzieła literackie. N.-D. udowadnia, że twórcy tych epopei nie byli jedynie poszukującymi prawdy kronikarzami, lecz poetami dokonującymi świadomie wyboru opisywanych wydarzeń. Pionierska praca N.-D. nad epiką XVI w. winna znawców poezji polsko-łacińskiej zachęcić do zestawienia naszej twórczości epickiej z poematami, którym w dużej mierze zawdzięczają

---

[1] Por. dwa poprzednie tomy: J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Średniowiecze*, Warszawa 1963; J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Czasy Zygmuntowskie*, Warszawa 1966.

one swoje powstanie: z *Eneidą* Wergiliusza i Lukanową *Farsalią*. Jednak i N.-D. nie unika bynajmniej odwoływania się do antycznych wzorów. Jako przykład przytoczmy tu bardzo ciekawie podaną charakterystykę dziełka Alberta Sarnickiego *Triumphus*, gdzie dostrzeżono nawiązanie do antycznej tradycji triumfów zwycięskich wodzów rzymskich, a także włoskich trionfi organizowanych na cześć wodzów i książąt włoskiego renesansu.

Ażeby nie ograniczyć się tylko do omówienia utworów w języku polskim, pragnę zwrócić uwagę na bardzo trafny sąd N.-D. o poemacie heroikomicznym Jana Achacego Kmity *Spitamegeranomachia*. Uczony odcina się zdecydowanie od tradycyjnej opinii historyków literatury traktujących poemat Kmity jako alegorię wojen Batorego z Iwanem Groźnym. Czytającemu wnikliwą i oryginalną analizę utworu Kmity, podaną na kartkach studium N.-D., nasuwa się jeszcze myśl jedna: czy nie usłyszy się tutaj odległego może, ale jeszcze uchwytnego dla ucha echa tzw. wojen gramatycznych? Już same nazwy ścierających się wojowników, hetmana As, rotmistrzów: Es, Is, Os, walczących dzielnie Ux, Trox, Frox i innych przypominają zmagania się części mowy i końcówek deklinacji łacińskich w utworach takiego typu, jak *Grammaticae opus* Guarny.

Bardzo interesująco zestawia N.-D. *Jezdę do Moskwy* Kochanowskiego z poematem Franciszka Gradowskiego *Hodoeporicon moschicum III principis ac domini Christophori Radzivilonis*. Historyków literatury zastanawiało od dawna oczywiste podobieństwo obu poematów, a nawet powstała teza o przejęciu przez Jana Kochanowskiego motywów i wątków od Gradowskiego. N.-D. zwalcza to twierdzenie udowadniając, iż podobieństwo poematów jest wynikiem czerpania przez poetów z tego samego diariusza wojennej wyprawy. Przy tym Kochanowski sumienniej potraktował zawarty w diariuszu materiał faktyczny.

Trudno na kilku kartkach przedstawić bogactwo materiału, jakim obdarowuje nas Autor *Okolicznościowej poezji politycznej*, ograniczę się więc jeszcze do zasygnalizowania bardzo interesującego rozdziału „Batory w poezji epicedialnej" z wnikliwą analizą pomijanych w ogóle przez historyków literatury utworów Franciszka Hunniadinusa. Miłośnicy literatury polsko-łacińskiej bardzo są wdzięczni za wydobycie z mroków niepamięci *Viridarium poetarum*, wydanego w Wenecji przez Hippolita Zucconello tomiku utworów różnych poetów wysławiających Batorego w językach łacińskim, włoskim i greckim.

Również bardzo wiele cennego materiału przynosi następny tom *Okolicznościowej poezji politycznej w Polsce* poświęcony czasom Zygmunta III. Tak jak w poprzednich tomach swojej pracy grupuje Autor materiał wokół określonych zagadnień: „Czasy elekcji Zygmunta III", „Niebezpieczeństwo tureckie", „Wojny o Inflanty", „Polska a Rosja", ażeby w ostatnim, jedenastym rozdziale „Ludzie i zdarzenia epoki" przedstawić całą galerię najbardziej typowych dla tego okresu postaci uwiecznionych na kartach ówczesnego piśmiennictwa.

Filologa klasycznego i w tym tomie zainteresuje najbardziej twórczość polsko-łacińska. Już na wstępie warto zwrócić uwagę na anonimowy *Pasquillus post mortem Stephani*. N.-D. analizuje język występujących w *Paszkwilu* postaci, dając szczególnie trafną charakterystykę stylu cyceronianisty Zamoyskiego (s. 6). Nie można też nie wspomnieć modnego ówcześnie ze względu na swą formę echa, *Echo Grodniana ad ferarum latebras*. (Tego typu poematy czekają na monografię!) Z poezji paszkwilowej zaciekawia nie zachowany w całości *Examen pasquilli Polonici*, wymierzona w stronnictwo Habsburgów parodia drugiej księgi *Eneidy*. N.-D. daje rekonstrukcję poematu (s. 23—24), pokazuje, że w *Examen* tak jak w *Odprawie posłów greckich* wprowadzono Troję jako metaforę Polski XVI w.

Wielką zasługą N.-D. jest odczytanie na nowo zapomnianych utworów dawnej literatury politycznej, zerwanie z wieloma zakorzenionymi głęboko sądami. Rezultatem takiej metody jest m. in. rzetelna charakterystyka niedocenianych pieśni lirycznych Jana Zawickiego (s. 27) *Charites słowiańskie*. Usunięto też i sprostowano wiele błędów w ocenach poezji Zbylitowskiego, Grochowskiego, Paprockiego, Pękalskiego i in.

Owocem wnikliwej analizy pieśni Bielskiego jest nowe datowanie Ody IX *Do Andrzeja Opalińskiego*. N.-D. słusznie określa jej powstanie na czas bezpośrednio po szturmie Krakowa przez Maksymiliana 25 XI 1587, odrzucając dawne datowanie jej po Byczynie.

Do interesujących kartek studium należy także analiza poematów Piotra Wężyka-Widawskiego, Stanisława Bartholanusa, Jarosza Otwinowskiego poświęconych wyprawie Zamoyskiego nad Dunaj w 1600 r.

Jeśli chodzi o ocenę niektórych poematów polskich, jak na przykład *Epithalamium* Zbylitowskiego lub też jego hodoeporikonu *Droga do Szwecji*, wypadłaby ona bardziej pochlebnie, gdyby nadmierną szablonowość utworów usprawiedliwić obowiązującymi w tych gatunkach tradycjami literackimi. Epizody wplecione w tok opowieści o podróży króla Zygmunta III nie mącą prawidłowej konstrukcji poematu, ale czynią zadość warunkom stawianym już tradycyjnie wierszowanym hodoeporikonom. W takich poematach obecność wszelkiego typu epizodów uważano za konieczną.

Zresztą i sam Autor studium dostrzega te właśnie tradycyjne normy stwierdzając z całą słusznością: „musimy stanąć na stanowisku historycznym: nie odrzucać *a limine* tego, co było w porządku z estetycznego punktu widzenia XVI w., analizując takie utwory w całości ich konwencjonalnej struktury i akceptując tę strukturę z historycznego punktu widzenia" (s. 105).

Lektura rozdziałów książki N.-D. „Polska a Rosja", „Polska a Turcja" z przebogatym rejestrem (wraz z subtelną charakterystyką) eposów wojennych niezawodnie stanie się dla neolatynisty podnietą do studiów komparatystycznych. Wszak pozytywną ocenę Turków zawartą w niektórych *Turcykach* można doskonale zestawić z podobnymi wypowiedziami Erazma z Rotterdamu. Wiele ech erazmowych dosłyszy się na przykład w utworach Klonowica.

Kiedy zamykamy książkę N.-D. mając jeszcze w pamięci zdania z nowatorskiej charakterystyki twórczości Szymonowica (rozdział X), musimy stwierdzić, że Autor w imponujący sposób pchnął naprzód studia nad piśmiennictwem staropolskim. Każda kartka *Okolicznościowej poezji politycznej w Polsce* jest rzetelnym potwierdzeniem głoszonej przez N.-D. tezy: „Historyk literatury powinien mieć na wszystko i wszystkich otwarte oczy i równą dla wszystkich cierpliwość (nazywa się to czasem tolerancją ...). Historyk literatury powinien wszystko i wszystkich wciągnąć w obręb historii piśmiennictwa dawnej Polski, jeśli się nim zajmuje".

Z niecierpliwością oczekujemy dalszych tomów studium.

Maria Cytowska (Warszawa)

CONSPECTUS MATERIAE

Paginae

Schnayder Georgius: De dissimulatis apud veteres obtectisque vituperationibus . . . . . 5—20

Wróblewski Witold: Pojęcie ἄριστος i ἀρετή w poematach Homera (Die Begriffe ἀρετή und ἄριστος in den Epen Homers) . . . . . 21—39

Świderek Anna: Une conception nouvelle de la culture hellénistique? A propos de C. Schneider, Kulturgeschichte des Hellenismus, I—II, C. H. Beck, München 1967—1969 . . . . . 41—49

Swoboda Michał: Elementy satyryczne i parodystyczne w komediach Plauta (De argumentis satiricis et parodiam redolentibus apud Plautum obviis) . . . . . 51—69

Łoposzko Tadeusz: Kto się kryje pod określeniem Cycerona „Calvus ex Nanneianis" (*Ad Att.* I 16,5?) (Num „Calvus ille ex Nanneianis" (*Ad Att.* I 16,5) M. Crassus fuerit?) . . . . . 71—85

Szelest Hanna: Rolle und Bedeutung des P. Papinius Statius als des Verfassers der „Silvae" in der römischen Dichtung . . . . . 87—101

Safarewicz Jan: Note sur l'évolution des occlusives aspirées en grec . . . 103—104

Safarewicz Jan: Tendencje rozwojowe w fonetyce greckiej (Les tendances évolutives dans la phonétique grecque) . . . . . 105—113

Kotula Tadeusz: Populus in classes distributus w kuriach municypalnych epoki wczesnego cesarstwa. . . . . 115—128

Kolendo Jerzy: Bipalium — narzędzie rolnicze czy technika przekopywania ziemi? (Bipalium: outil agricole ou façon de retourner la terre?) 129—136

Cytowska Maria: Lucain en Pologne . . . . . 137—148

Zabłocki Stefan: Geneza i rozwój pojęć średniowiecza i renesansu jako przeciwnych sobie epok (Génèse et évolution des notions du Moyen-âge et de la Renaissance en tant qu'époques opposées) . . . . . 149—163

Jurewicz Oktawiusz: Lenin w kręgu kultury antycznej (W. I. Lenin im Banne der antiken Kultur) . . . . . 165—178

Turasiewicz Romuald: Władysław Madyda (1916—1970) . . . . . 179—198

CENSURAE LIBRORUM

H. D. Westlake, Individuals in Thucydides, Cambridge 1968 (Romuald Turasiewicz) . . . . . 199—202

Janusz Justyński, Listy polityczne Cycerona. Myśl polityczna Cycerona w świetle jego listów, Warszawa 1970 (Józef Dubicki) . . . . . 202—206

Krystyna Zarzycka-Stańczak, Z badań nad pierwszym zbiorem pieśni Horacego, Wrocław 1969 (Krystyna Mielczarek) . . . . . 206—207

Tadeusz Sinko, Erudycja klasyczna Orzechowskiego, Kraków 1939 (Jerzy Starnawski) . . . . . 207—212

Susanna Frei-Korsunsky, Griechische Wörter aus lateinischer Überlieferung, Zürich 1969 (Jan Safarewicz) . . . . . 212—214

Th. Fischer, Untersuchungen zum Partherkrieg Antiochos' VII. im Rahmen der Seleukidengeschichte, Tübingen 1970 (Józef Wolski) 215—217

Христо М. Данов, Древна Тракия. Изследвания върху историата на българските земи, северна Добруджа, източна и егейска Тракия от края на IX до края на III век пр. н.е., София 1969, ss. 449 (Leonard Owczarek) . . . . . 217—220

Juliusz Nowak-Dłużewski, Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni. Warszawa 1969. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce, Zygmunt III, Warszawa 1971 (Maria Cytowska) 220—222

Cena zł 45.—

CONSPECTUS TABULARUM

	Paginae
Agricola cum ferramentis rusticis	134
Imago phototypica Ladislai Madyda	po 178

INDEX AUCTORUM

Cytowska Maria (Varsaviae)	137, 220
Dubicki Józef (Olstinii)	202
Jurewicz Oktawiusz (Varsaviae)	165
Kolendo Jerzy (Varsaviae)	129
Kotula Tadeusz (Wratislaviae)	115
Łoposzko Tadeusz (Varsaviae)	71
Mielczarek Krystyna (Wratislaviae)	206
Owczarek Leonard (Kielce)	217
Safarewicz Jan (Cracoviae)	103, 105, 212
Schnayder Jerzy (Cracoviae)	5
Starnawski Jerzy (Lodziae)	207
Swoboda Michał (Posnaniae)	51
Szelest Hanna (Varsaviae)	87
Świderek Anna (Varsaviae)	41
Turasiewicz Romuald (Cracoviae)	179, 199
Wolski Józef (Cracoviae)	215
Wróblewski Witold (Torunii)	21
Zabłocki Stefan (Wratislaviae)	149

WARUNKI PRENUMERATY:

Przedpłaty na prenumeratę przyjmowane są do 10 grudnia na rok następny.
Cena 1 prenumeraty rocznej wynosi zł 100,—
Przedpłaty na prenumeratę krajową dla czytelników indywidualnych przyjmują urzędy pocztowe oraz listoszone. Czytelnicy indywidualni mogą dokonywać przedpłat również na konto PKO Nr 1-6-100020 Centrala Kolportażu Prasy i Wydawnictw „Ruch", Warszawa, ul. Towarowa 28. Wszystkie instytucje państwowe i społeczne mogą zamawiać prenumeratę wyłącznie za pośrednictwem Oddziałów i Delegatur „Ruch" znajdujących się we wszystkich miastach powiatowych i wojewódzkich. Prenumeratę ze zleceniem wysyłki za granicę, która jest o 40% droższa od krajowej, przyjmuje Biuro Kolportażu Wydawnictw Zagranicznych „Ruch", Warszawa, ul. Wronia 23, tel. 20-46-88, konto PKO Nr 1-6-100024. Egzemplarze archiwalne można nabyć w Punkcie Wysyłkowym Prasy Archiwalnej „Ruch" — Warszawa, ul. Nowomiejska 15/17 na miejscu lub na zamówienia za zaliczeniem pocztowym.

SUBSCRIPTION

Subscription fees should be sent not later than the 10th of December for the comming year.
One-year subscription rate is 100 złoty.
Subscription orders from abroad (40% dearer) can be placed with Biuro Kolportażu Wydawnictw Zagranicznych „Ruch", Warszawa, ul. Wronia 23, tel. 20-46-88; konto PKO nr 1-6-100024. Copies out of print can be bought at: Punkt Wysyłkowy Prasy Archiwalnej „Ruch" — Warszawa, ul. Nowomiejska 15/17 or ordered C. O. D.